

STANOVNIŠTVO VUKOVARSKO-SRIJEMSKÉ ŽUPANIJE

Biblioteka STUDIJE, knjiga 11.

Copyright © 2006.

Institut društvenih znanosti IVO PILAR, Zagreb

Ogranak Matice hrvatske Vukovar

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna knjižnica – Zagreb

UDK 314(497.5-35 Vukovar)(091)"185/200"

ŽIVIĆ, Dražen

Stanovništvo Vukovarsko-srijemske
županije : (odrednice i obilježja
demografskih promjena od sredine 19. do
početka 21. stoljeća) / Dražen Živić. –
Zagreb : Institut društvenih znanosti Ivo
Pilar ; Vukovar : Matica hrvatska
Ogranak, 2006. – (Biblioteka Studije ;
knj. 11)

Bibliografija. – Sažetak; Summary.

ISBN 953-6666-45-6 (Institut društvenih
znanosti Ivo Pilar)

I. Demografski procesi -- Vukovarsko-
srijemska županija II. Vukovarsko-
srijemska županija -- Stanovništvo --
1857.-2001.

460216088

ISBN 953-6666-45-6

STANOVNIŠTVO VUKOVARSKO- -SRIJEMSKE ŽUPANIJE

(odrednice i obilježja
demografskih promjena
od sredine 19. do početka
21. stoljeća)

Autor:
Dražen Živić

Urednica:
Anka Mišetić

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences
IVO **PILAR**

Ogranak Matice hrvatske Vukovar

Zagreb – Vukovar, 2006.

Suvremene tendencije u razvoju stanovništva Hrvatske karakteriziraju – i po uzrocima i po posljedicama – višestruko složeni, dugoročni i globalni demografski procesi ukupne i prirodne depopulacije, starenja stanovništva te prostorne populacijske polarizacije.¹ Potonja su demografska kretanja više-manje karakteristična za sve krajeve Hrvatske, kao i za Hrvatsku u cijelosti. Općenito možemo istaknuti da u Hrvatskoj demografska dinamika ide ispred njezinog društveno-gospodarskog razvoja, što se nameće bitnim ograničavajućim čimbenikom, ne samo demografskog nego i ukupnog, odnosno regionalnog razvoja države. Prema A. Wertheimer-Baletić (1992., 239.) “razvoj stanovništva Hrvatske u poslijeratnom razdoblju odvijao se smjerom glavnih demografsko-tranzicijskih značajki i procesa, koje su svojevremeno proživjele razvijene europske zemlje. Bitna *differentia specifica* razvoja našeg stanovništva u odnosu na razvijene europske zemlje bila je ubrzana tranzicija u sferi nataliteta, dakle tranzicija u relativno kraćem razdoblju, inducirana specifičnim faktorima (prije svega dugotrajnom vanjskom migracijom).”

Istočni, ravničarski prostor Hrvatske je proteklih stoljeća imao vrlo dinamičan demografski razvoj koji se odvijao pod znakovitim utjecajem političkih, vojnih, društvenih, gospodarskih, kulturnih, vjerskih i drugih (ne)prilika i zbivanja, pri čemu je migracija bila temeljnom demografskom odrednicom ukupne brojčano-strukturne dinamike pučanstva. Unatoč toj složenosti, sve do 1960-ih godina hrvatski je istok ipak bio tipičan imigracijski (useljenički) prostor, sa svim demografskim i općim društveno-gospodarskim posljedicama koje iz takvog kretanja proizlaze. Privlačnost kraja za naseljavanje naročito je rasla u vrijeme agrarnih kriza koje su pogađale agrarno prenaseljene predjele Hrvatske, napose krajem 19. i tijekom prve polovice 20. stoljeća. (Sić, 1968.) Međutim, do početka 1990-ih godina demografska dinamika istočne Hrvatske bitno je usporena, reprodukcija se našla na granici prirodnoga pada,

a iseljavanje je nadmašilo useljavanje, što je rezultiralo poremećajima temeljnih struktura stanovništva, napose dobro-spolne i ekonomske. Ubrzana i urbano orijentirana industrijalizacija prostora je od svršetka Drugoga svjetskog rata, a naročito od 1950-ih godina izazvala i potom sve snažnije poticala napuštanje poljoprivrede (deagrarizaciju) i transfer stanovništva (radne snage) u nepoljoprivredne, naročito industrijske i uslužne djelatnosti, što je plodilo prostornim prerasmjestajem pučanstva, odnosno deruralizacijom koja je, gotovo u cijelosti, imala obilježja ruralnog egzodusa ("bijega sa sela").

Razmatranje demografske problematike *Vukovarsko-srijemske županije*, koja se prostire u najistočnijem dijelu kontinentske, ravničarske i nizinske Hrvatske, proizašlo je iz želje da se ustanovi u kojoj su mjeri depopulacijski demografski procesi zahvatili ovaj dio naše zemlje te u kojoj će to mjeri predstavljati nepovoljnu ili ograničavajuću odrednicu ukupnog društvenog i gospodarskog razvitka kraja. Potonje je osobito važno jer je *Vukovarsko-srijemska županija* tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja (1991.-2001.), zbog srbijanske oružane agresije, doživjela veliko materijalno, kulturno i demografsko razaranje i stradanje s dubokim ožiljcima koje neće biti jednostavno ublažiti ili ukloniti.

Između 1991. i 2001. godine demografska slika *Vukovarsko-srijemske županije* značajno je promijenjena u odnosu na predratno kretanje stanovništva, ali i u odnosu na moguću ili očekivanu mirnodopsku demografsku dinamiku. Analiza dosegnutog stupnja poremećenosti najvažnijih demografskih odrednica i sastavnica kretanja stanovništva nezaobilaznim je preduvjetom pri osmišljavanju i provođenju mogućih i/ili potrebnih razvojnih rješenja. Važno polazište ove studije jest i znanstveni motiv da se još jednom naglasi kako je *Vukovarsko-srijemska županija* bila i jest hrvatski etnički i državni prostor. Stoga je u ovoj studiji opetovano naglašena povijesna, pravna i demografsko-etnička neutemeljenost svojatanja ovoga dijela hrvatskoga državnog teritorija od strane srbijanskoga agresora, koje proizlazi iz njegovih dvostoljetnih osvajačkih težnji prema hrvatskom prostoru.

Želim se zahvaliti recenzentima, akademkinji, prof. dr. sc. Alici Wertheimer-Baletić i dr. sc. Nenadu Pokosu na korisnim primjedbama koje su u sadržajnom i metodološkom smislu unaprijedile kvalitetu ove studije. Najveću zahvalnost, dakako, dugujem svojoj obitelji koja me je, prepuna razumijevanja za moj rad, u njemu ustrajno podpirala.

PREDGOVOR	5
UVOD	9
Predmet, svrha i ciljevi istraživanja	15
Metodološka pojašnjenja	15
OSNOVNA PROSTORNO-GEOGRAFSKA OBILJEŽJA ŽUPANIJE	23
Položaj županije u prostorno-geografskoj regionalizaciji Hrvatske	27
Temeljna obilježja prirodno-geografske strukture kao odrednica naseljenosti	34
DEMOGRAFSKA SLIKA VUKOVARSKO-SRIJEMSKE ŽUPANIJE	41
Gustoća naseljenosti i razmještaj stanovništva	44
Ukupno kretanje stanovništva	51
Kretanje ukupnog broja stanovnika 1857.-1991. godine	53
Promjena broja stanovnika 1991.-2001. godine	71
Prirodno kretanje stanovništva	78
Sastavnice ukupnog (općeg) kretanja stanovništva	90
<i>Opće kretanje stanovništva 1971.-1991.</i>	91
<i>Opće kretanje stanovništva 1991.-2001.</i>	97
Prostorna pokretljivost stanovništva (migracije)	98
Unutarnje i vanjske migracije	99
Dnevne migracije	106
Strukture stanovništva	112
Struktura stanovništva prema spolu i dobi	112
Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva	123
<i>Struktura stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti</i>	124

<i>Struktura stanovništva prema sektorima djelatnosti</i>	131
<i>Poljoprivredno stanovništvo – procesi deagrarizacije</i>	136
Razvoj etničke strukture stanovništva: procesi i trendovi	144
<i>Promjene etničke strukture 1910.-1948.</i>	147
<i>Promjene etničke strukture u razdoblju 1948.-1991.</i>	153
<i>Etničke promjene u razdoblju 1991.-2001.</i>	158
Etničke promjene na razini gradova i općina	159
Demografski pokazatelji urbano-ruralne polarizacije županije	166
Urbano-ruralna polarizacija županije do 1991. godine	167
Urbano-ruralna polarizacija županije između 1991. i 2001. godine	174
Utjecaj srbijanske oružane agresije na razvoj stanovništva	176
Rat i okupacija (1991.-1998.)	176
Prisilne migracije kao čimbenik kretanja broja i strukturnih promjena stanovništva između 1991. i 2001. godine	180
DEMOGRAFSKE PERSPEKTIVE DRUŠTVENO-GOSPODARSKOG RAZVITKA	187
UMJESTO ZAKLJUČKA	201
BILJEŠKE	207
POPIS LITERATURE	219
SAŽETAK	229
SUMMARY	233
BILJEŠKA O AUTORU	237

Uvod

Demografski razvoj određenog prostora uvjetovan je brojnim “vanjskim” i “unutarnjim” čimbenicima, ali je on – istodobno – i funkcija ukupnoga razvoja toga prostora. Drugim riječima, sve promjene u društveno-gospodarskim kretanjima zrcale se u razvoju stanovništva, kao što će i tendencije u dinamici i strukturama pučanstva ploditi promjenama, a često i poremećajima procesa u društveno-gospodarskom razvoju. Postoji značajna i znakovita korelacija između (ne)povoljnih demografskih kretanja i (ne)razvijenosti, što je – među ostalim – važno pitanje prostorno-regionalnog razvoja (Friganović, 1982./83.).

Četiri su osnovne skupine odrednica razvoja stanovništva. Dakako, na prvome mjestu valja istaknuti *demografske čimbenike* razvoja stanovništva. Među njima najveće značenje za dinamiku populacijskog razvoja imaju tendencije u kretanju nataliteta i mortaliteta, promjene u strukturi obitelji, procesi u razvoju vitalnih demografskih struktura (dobno-spolne) i slično. Ništa manje važnim odrednicama demografskog razvoja držimo i *gospodarske čimbenike*, poput promjena u gospodarskoj strukturi privrede prema sektorima djelatnosti i zanimanju. Treću veliku skupinu odrednica razvoja stanovništva čine *politički čimbenici*. Politički sukobi i ratovi koji su ponajčešće posljedica nasilnog rješavanja političkih razmirica, pri čemu nerijetko dolazi do velikih ljudskih stradanja i materijalnih razaranja ali i do promjena političko-teritorijalne slike (ustrojstva) nekog područja, značajni su i uglavnom remetilački čimbenici ukupnoga kretanja i strukture stanovništva. Preostali su još *ostali čimbenici* koji – među ostalim – obuhvaćaju: socio-psihološki “profil” stanovništva, individualni odnos prema nekim tradicionalnim normama i vrijednostima, odnos sredine prema vrijednostima i normama obitelji, vladajuće religije i slično. Svi navedeni čimbenici na razvoj stanovništva imaju međusobno prožimajuće te kratkoročne, periodične i dugoročne učinke (Friganović, 1982./83., Wertheimer-Baletić, 1973., 1982., 1999.).

U relativno stabilnim općim okolnostima i uvjetima demografski razvoj se uglavnom odvija postupno, predvidivo i slijedi općepoznate razvojne tokove. U tom slučaju, dugoročne tendencije u demografskoj dinamici, bilo da je riječ o promjeni broja stanovnika, prirodnom kretanju ili migracijskim procesima, bilo da je riječ o razvoju demografskih struktura (naročito dobno-spolne i ekonomsko-socijalne), relativno lako je predvidjeti, a time po potrebi – odgovarajućim mjerama stimulativne ili restriktivne populacijske i obiteljske politike – usmjeriti u društveno prihvatljivije i poželjnije okvire. Međutim, ako na razvoj određenog prostora iznenada, naglo i u vrlo kratkom vremenu dominantan utjecaj ostvare nesigurna i neregularna zbivanja, poput ratova, epidemija i prirodnih katastrofa, onda će posljedice po razvoj stanovništva toga prostora biti burne, nepredvidive, skokovite, duboke i teško otklonjive. U tom smislu naročito ratni sukobi induciraju bitne poremećaje u demografskom razvoju jer ratovi izazivaju, ne samo velika materijalna razaranja i uništenja već i značajne demografske gubitke, napose u domeni izravnih (poginuli, ubijeni, umrli zbog posljedica rata, nestali), migracijskih (iseljeništvo/izbjeglištvo) i posrednih (gubitci nataliteta zbog rata) demografskih gubitaka. U ratnom razdoblju značajno raste mortalitet, a smanjuje se natalitet (“depresirani natalitet”) uslijed velikih ratnih gubitaka, ali i smanjene želje (i mogućnosti) za stjecanjem potomstva zbog nesigurne političke, psihosocijalne i ekonomske situacije te odvojenosti od obitelji. Visok ratni mortalitet (naročito muškog dijela populacije) narušava dobni i spolni sastav stanovništva, što pak u budućnosti inducira daljnji pad nataliteta te plodi (novim) poremećajima u prirodnoj dinamici stanovništva. Ratnim demografskim gubitcima okrnjena dobno-spolna struktura stanovništva negativno će utjecati i na njegovu ekonomsku aktivnost. Smanjuje se priliv stanovništva u zrelu i fertilnu, radno i reprodukcijski najposobniju dob života, dok istodobno raste priliv stanovništva u stare, ekonomski neaktivne i uzdržavane kontingente populacije, što iziskuje povećana financijska ulaganja u socijalno, zdravstveno i mirovinsko zbrinjavanje tih osoba. Potonje u značajnoj mjeri otežava gospodarsku revitalizaciju i razvoj određenog područja nakon ratnih sukoba i razaranja kada dođe do stabilizacije političkih i sigurnosnih prilika. Drugim riječima, ratna zbivanja su, uz druge naslijeđene destabilizacijske čimbenike demografskog razvoja, jedan od najvažnijih činitelja depopulacijskih procesa u svim relevantnim sastavnicama razvoja stanovništva – u kretanju broja stanovnika (ukupna depopulacija), u reprodukciji stanovništva (prirodna depopulacija) te u razvoju biološke strukture stanovništva (demografsko starenje).

Vukovarsko-srijemska županija, kao rubno i granično područje hrvatske države, stoljećima je imala iznimno *dinamičan povijesno-politički i društveno-gospodarski razvoj koji je ostavio veliki utjecaj na demografsku dinamiku i obilježja prostora*. Ovim su područjem, naročito od konca 15. do početka 18. stoljeća, učestalo prolazili brojni vojni pohodi koji su za posljedicu, među ostalim, imali materijalnu devastaciju i pljačkanje cijelog kraja te njegovo demografsko pustošenje. Pritom su *migracije i izmjene stanovništva postale konstantom i bitnom odrednicom demografskog razvoja* zabrazdivši dubokim tragovima u populacijskom razvoju prostora, naročito kada su u pitanju promjena broja stanovnika i razvoj etničke strukture naseljenosti.

Srbijanskom agresijom na Republiku Hrvatsku, koja je započela tijekom prve polovice 1991. godine, u velikoj su mjeri na prostoru *Vukovarsko-srijemske županije*, i po broju stradalnika i po stupnju razorenosti stambenih, gospodarskih, kulturnih, vjerskih, infrastrukturnih i drugih objekata, nadmašena ratna zbivanja iz prethodnih razdoblja, naročito iz prve polovice 20. stoljeća. *Vukovarsko-srijemska županija* se među prvima našla na glavnom pravcu nastupanja JNA i srpskih paravojnih postrojbi. S obzirom na svoj nesumnjivo značajan prometno-geografski i geopolitički položaj te prirodno-geografske resurse (rijeke Dunav i Sava, šume, plodna zemlja, nafta), *Vukovarsko-srijemska županija* bila je od prvorazrednoga cilja agresora. Okupacija cijele županije je istodobno značila i mogućnost kontrole velikog dijela toka Dunava i Save, ali i nesmetano iskorištavanje (pljačkanje) izvornih prirodnih bogatstava ovoga kraja, prije svega eksploataciju golemog šumskog i drvnog bogatstva, značajnih prirodnih rezervi nafte te niza poljodjelskih, stočarskih i osobito vinogradarskih proizvoda. Osim toga, županija je prije rata raspolagala i značajnim industrijskim proizvodnim potencijalima i kapacitetima ("Borovo", "Vuteks", "Iteks", "Spačva"...) koje se moglo opljačkati ili staviti u funkciju gospodarskog programa srbijanske osvajačke politike.

Premda su pokretači i provoditelji rata nastojali oružani sukob (agresiju) pokazati i opravdati zaštitom srpske etničke manjine od navodnog hrvatskog nacionalizma i šovinizma, objektivnom se znanstvenom argumentacijom ovaj rat protiv Hrvatske može jasno i vrlo precizno definirati osvajačkom agresijom na prostor koji je zbog svojih prirodnih i ljudskih resursa predstavljao idealno područje za pljačku, palež i nasilje svake vrste (likvidacije, zlostavljanja, silovanja). Drugim riječima, *casus belli* rata protiv Hrvatske nije bila zaštita ljudskih i etničkih prava srpske

manjine u Hrvatskoj nego osvajanje prostora radi teritorijalnog širenja današnje srbijanske države. Unatoč želji da istakne i potvrdi svoja navodna povijesna i etnička prava na krajnji istok Hrvatske, agresor nije uspio izmišljotinama i krivotvorinama pobiti argumentirane i dokumentirane dokaze o stoljetnoj pripadnosti ovoga područja hrvatskom državnom i etničkom prostoru.²

Razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u posljednjem se desetljeću 20. stoljeća (1991.–2001.) odvijao, dakle, pod snažnim i pretežitim utjecajem složenih povijesno-političkih procesa i teritorijalnih promjena koje su se na ovim prostorima zbivale od 1991. do 1998. godine. Na određeni način *sve demografske promjene u Vukovarsko-srijemskoj županiji u posljednjem desetljeću 20. stoljeća bitno su predodređene širim, “vanjskim” čimbenicima razvoja stanovništva, među kojima se po svojim dalekosežnim učincima naročito ističe srbijanska agresija na Hrvatsku te rat koji je pritom pokrenut protiv hrvatske države i njezina stanovništva.* Drugim riječima, stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* se na prijelazu tisućljeća *razvijalo pod utjecajem rata, političke nesigurnosti i gospodarsko-socijalne krize uvjetovane, ponajviše, ratnim stradanjima i razaranjima.*

Uz “vanjske” čimbenike demografskog razvoja, prije svega rat i ratna stradanja, na suvremeni razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* značajno su utjecala prisilna ili ratom inducirana migracijska kretanja stanovništva (prognaništvo i izbjeglištvo), ali i “redovna” unutar-hrvatska i izvan-hrvatska preseljavanja u sklopu ekonomskih migracijskih gibanja stanovništva ovoga i šireg područja, koja zbog uzajamne uvjetovanosti svih aspekata suvremenih političkih, društvenih, gospodarskih i demografskih procesa ne možemo u potpunosti promatrati izvan ratnog konteksta. Drugim riječima, teško je pouzdano i precizno diferencirati klasične ekonomske migrante od onih migranata kod kojih su ratne aktivnosti bile dominantnim čimbenikom njihove prostorne pokretljivosti.

Poseban tip migracija u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* tijekom posljednjega desetljeća 20. stoljeća bila su useljeničko/iseljenička kretanja ili raseljeništvo/izbjeglištvo srpskog stanovništva, koje u smislu tipologije prostorne mobilnosti možemo smatrati dijelom prisilnih ratnih migracija, ali ne i posljedicom politike etničkoga čišćenja. Njima valja pridružiti i snažne izbjegličko-useljeničke struje stanovništva iz Bosne i Hercegovine koje su većim dijelom posljedica rata u toj zemlji, a manjim dijelom posljedica “redovitih” ekonomskih imigracijskih tokova.

PREDMET, SVRHA I CILJEVI ISTRAŽIVANJA

Predmet istraživanja u ovoj studiji su suvremene značajke i procesi u razvoju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. S obzirom da su prirodno-geografska, povijesno-politička i društveno-gospodarska zbivanja bitno determinirali osnovne karakteristike demografskog razvoja ovoga prostora, uočavanje temeljnih zakonitosti njihove međusobne prožetosti i uvjetovanosti nameće se najvažnijom svrhom ovoga rada. Štoviše, "promjene broja, struktura i izgledi budućeg razvitka stanovništva jednog područja, osnova su za svaku politiku društvenog razvoja (ekonomsku, socijalnu, zdravstvenu, prosvjetnu, kulturnu)". (Wertheimer-Baletić, 1992., 238.)

Stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* razvijalo se, *kako u međuovisnosti s prirodnom osnovom, tako i u širem kontekstu koji je obilježen sučeljavanjima različitih naroda i njihovih kulturno-civilizacijskih silnica te relativno čestim promjenama u političkoj strukturi i teritorijalnom ustroju/pripadnosti*. Pritom je – kako smo već istaknuli – granični i rubni karakter kraja često presudno utjecao na ukupan društveno-gospodarski razvoj pa i na dinamiku i strukturne značajke stanovništva županije. Sve nepovoljniji demografski procesi kulminirali su pod utjecajem srbijanske oružane agresije i okupacije najvećeg dijela županije te njezinom kasnijom punom integracijom u hrvatski pravni, politički, teritorijalni, društveni i gospodarski sustav.

Polazeći od navedenog, **specifični ciljevi** ovoga istraživanja su sljedeći:

- prikazati utjecaj prirodne osnove na naseljavanje i razvoj stanovništva;
- prikazati kretanje broja stanovnika, razmještaj i gustoću naseljenosti;
- istražiti prirodnu dinamiku i prostornu pokretljivost stanovništva (migracije);
- analizirati osnovna strukturna obilježja stanovništva;
- klasificirati i kvantificirati demografske ratne gubitke i najvažnije demografske posljedice Domovinskog rata;
- vrednovati dosadašnja i ocijeniti buduća demografska kretanja, imajući pritom naročito na umu njihovu usku povezanost s društveno-gospodarskom revitalizacijom i razvitkom županije u poslijeratnom razdoblju.

METODOLOŠKA POJAŠNJENJA

Za razumijevanje demografskih podataka i pokazatelja iznesenih u ovoj studiji valja ukratko istaknuti neka meto-

določka pojašnjenja koja se tiču prostornog i vremenskog okvira istraživanja, popisne metodologije i statističko-demografske razine do sada objavljenih ili dostupnih podataka iz popisa stanovništva kao i drugih relevantnih izvora podataka.

Vukovarsko-srijemska županija se prostire na površini od 2 448 četvornih kilometara (ili 4,3% kopnenoga teritorija Republike Hrvatske). U geografskom smislu županija zauzima krajnje istočno kontinentsko krilo hrvatskoga državnog prostora. Prirodno-geografske značajke županije određene su pripadnošću cijeloga kraja panonskom, ravnicaškom i nizinskom dijelu hrvatskoga teritorija, prilično visokog stupnja homogenosti reljefnih i klimatsko-ekoloških značajki te historijsko-geografskih procesa, naročito zadnjih dvije do tri stotine godina. Prema popisu stanovništva iz 2001. godine, u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* se nalaze 84 samostalna naselja³, koja su upravno-teritorijalno organizirana u 4 *grada*⁴ i 26 *općina*.⁵ Do konca 1992. godine i uvođenja županijskog administrativnog ustrojstva, područje današnje *Vukovarsko-srijemske županije* bilo je podijeljeno između (bivših) općina Vukovar⁶, Vinkovci i Županja. Između navedenih općina, zbog odgovarajućih razlika u prirodnoj osnovi i društveno-gospodarskom razvitku, postojala je i određena diferenciranost s obzirom na razvoj stanovništva. Stoga su u ovoj studiji neki aspekti razvoja stanovništva županije prikazani i na razini tzv. vukovarskog, vinkovačkog i županijskog kraja. Kad su god to rezultati popisa dopuštali te u skladu s postavljenim ciljevima ovoga istraživanja, analiza je izvršena i na razini naselja (gradska/seoska, okupirana/neokupirana), a kada to nije bilo moguće podatci su prikupljeni, analizirani i prikazani na razini *općina* i *gradova*, kao upravno-teritorijalnih sastavnica *Vukovarsko-srijemske županije*.

Osnovni vremenski okvir ove studije čine dvije posljednje popisne godine – 1991. i 2001. Međutim, u definiranju šireg konteksta i ustanovljavanju dugoročnih tendencija u razvoju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, vremenski okvir istraživanja je proširen te on obuhvaća i drugu polovicu 20. stoljeća. Pojedini aspekti kretanja i razvoja stanovništva (kretanje broja stanovnika te razvoj etničke strukture) analizirani su i prikazani u duljem vremenskom razdoblju, tj. od sredine 19., odnosno, od početka 20. stoljeća.

Pri analizi rezultata popisa stanovništva osobito se mora voditi računa o problemima metodološke (ne)usporedivosti popisnih podataka. Kada su u pitanju popisi stanovništva u Hrvatskoj, onda potonje ponajviše dolazi do izražaja pri usporedbi rezultata posljednjih dvaju popisa

stanovništva što je posljedica bitno izmijenjenih popisnih kriterija. Ne ulazeći detaljnije u raščlambu metodologije popisa stanovništva 2001. godine, valja naglasiti nekoliko uporišnih točaka te problematike jer su one važne za razumijevanje iznesenih popisnih rezultata i demo-statističkih pokazatelja ovoga istraživanja. U suvremenim popisima stanovništva primjenjuju se dva osnovna kriterija popisivanja: kriterij “de iure”⁷ ili stalnog stanovništva, pri kojemu se ukupnim stalnim stanovništvom smatraju sve osobe koje u određenom naselju imaju svoje stalno prebivalište bez obzira jesu li na tom prostoru zatečene u kritičnom vremenskom trenutku popisa ili nisu; i kriterij “de facto”⁸ ili prisutnog (boravećeg/rezidencijalnog) stanovništva, pri kojemu se stanovništvom određenog naselja smatraju samo one osobe koje su u njemu zatečene u kritičnom trenutku popisa bez obzira imaju li one u tom naselju svoje stalno prebivalište ili nemaju. Svi popisi stanovništva u Hrvatskoj od 1953. do 1991. godine rađeni su po kriteriju stalnog (“de iure”) stanovništva, s tim da su od 1971. do 1991. godine, unutar kontingenta “ukupnog stalnog stanovništva” izdvojena dva kontingenta: “stanovništvo u zemlji” (“de facto” ili prisutno stanovništvo) i “stanovništvo u inozemstvu” (radnici na privremenom radu i članovi njihovih obitelji). Prilikom popisivanja stanovništva 2001. godine, u Hrvatskoj je prvi put, ali ne i u cijelosti, primijenjena nova međunarodna popisna metodologija prema kojoj se ukupnim stanovništvom neke zemlje smatra samo njezino “de facto” stanovništvo. (Gelo, 2004.)

Slijedom međunarodnih preporuka u ukupan broj stanovnika Republike Hrvatske uključeni su:

- a) osobe koje imaju prebivalište u Republici Hrvatskoj i nazočne su u kritičnom trenutku (31. ožujka 2001.);
- b) osobe koje imaju prebivalište u Republici Hrvatskoj, a odsutne su iz Republike Hrvatske manje od jedne godine;
- c) osobe koje borave u Republici Hrvatskoj godinu i duže;
- d) državljani Republike Hrvatske – djelatnici diplomatskih službi i članovi njihovih obitelji, predstavnici u međunarodnim organizacijama, kao i tzv. detaširani radnici koji se, iako su odsutni iz zemlje, izuzetno smatraju kao da su prisutni u zemlji u vrijeme Popisa, tj. uključilo ih se u ukupan broj stanovnika Republike Hrvatske bez obzira na vrijeme trajanja odsutnosti iz zemlje;
- e) prema Preporukama za popise, u ukupan broj stanovnika uključene su i sljedeće skupine osoba: nomadi, skitnice, osobe u zabačenim krajevima, vojno, mornaričko i diplomatsko osoblje te članovi njihovih obitelji koji su izvan zemlje, pomorci trgovačke mornarice i ribari koji su u vrijeme Popisa na moru (uključujući i one koji ne-

maju drugo prebivalište osim smještaja na brodu), građani koji privremeno rade u drugoj zemlji, građani koji dnevno prelaze državnu granicu radi posla u drugoj zemlji, izbjeglice (definirane prema Ženevskoj konvenciji) u zemlji.

U ukupno stanovništvo Republike Hrvatske uključene su i osobe koje imaju "tjesnu gospodarsku, prometnu i učestalu vezu s kućanstvom i obitelji u Republici Hrvatskoj (češći ili rjeđi posjeti, uzdržavanje članova obitelji, stalna komunikacija itd.)".⁹

Zbog promijenjenih popisnih kriterija, ali i činjenice da definicija "prisutnog" stanovništva iz popisa 1971., 1981. i 1991. nije identična s definicijom toga stanovništva u popisu 2001. godine, precizna usporedba rezultata ova dva popisa stanovništva znatno je otežana te će u znatnoj mjeri imati tek orijentacijsku vrijednost. Navedeno se naročito odnosi na analizu promjene broja stanovnika Hrvatske, kao i na izračun međupopisne migracijske bilance (sald migracije) između 1991. i 2001. godine. Temeljem navedenog, kao i na osnovu do sada objavljenih rezultata popisa, pri analizi međupopisne promjene broja stanovnika Hrvatske između 1991. i 2001. godine, možemo izdvojiti – uvjetno rečeno – tri kategorije promjene:

- međupopisnu promjenu "ukupnog (službenog) broja stanovnika";
- međupopisnu promjenu broja stanovnika prema kriteriju "de iure" (stalnog) stanovništva¹⁰;
- međupopisnu promjenu broja stanovnika prema kriteriju "de facto" (rezidencijalnog ili boravećeg) stanovništva.

Dio demografskih struktura u popisu 1991. godine publiciran je samo na razini "ukupnog stalnog stanovništva", što znači da one uključuju i strukture stanovništva popisanog u zemlji i strukture stanovništva popisanog u inozemstvu (izuzetak su ekonomske strukture stanovništva koje su dane samo za stanovništvo u "zemlji"). Demografske strukture iz popisa 2001. godine također su dane samo za "ukupan broj stanovnika", koji uključuje i prisutno stanovništvo u zemlji i odsutno u inozemstvu. Zbog toga se međupopisna usporedba strukturnih značajki stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, imajući na umu samo njezinu orijentacijsku reprezentativnost, može za sada temeljiti isključivo na "ukupnom broju stanovnika". S druge je strane više nego jasno da između "ukupnog broja stanovnika" *Vukovarsko-srijemske županije* i broja stanovnika koji *stvarno* žive u županiji (rezidencijalno ili boraveće stanovništvo) postoji stanovita razlika, što ćemo u ovoj studiji pokušati – barem na razini promjene ukupnog broja stanovnika – i empirijski utvrditi.

Na ovome mjestu je dovoljno tek naznačiti da je, prema rezultatima popisa 2001. godine, u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* živjelo ukupno **204 768** stanovnika. Međutim, u vrijeme popisa u naseljima županije je bilo prisutno samo **166 783** stanovnika ili 81,4%. U “zemlji” (drugim dijelovima Hrvatske) je bilo odsutno 19 402 stanovnika županije (9,5%), od kojih je 13 038 osoba (čak 6,4% ukupnog stanovništva županije) još uvijek bilo u progonstvu. U inozemstvu je bilo popisano 18 060 stanovnika županije (8,8%). Dakle, isključimo li iz “ukupnog broja stanovnika” *Vukovarsko-srijemske županije* “odsutne u zemlji”, među kojima – kako smo vidjeli – dominiraju prognanici i raseljene osobe te “odsutne u inozemstvu”, a pribrojimo “izbjeglice” i “privremeno prisutne osobe” (ukupno se radi o svega 523 stanovnika), dobit ćemo podatak o **167 306** osoba koje predstavljaju stvarno ili rezidencijalno (boraveće) stanovništvo u ovoj županiji.¹¹ Iz metodoloških razloga navedeni (procijenjeni) broj rezidencijalnog stanovništva ne možemo usporediti s ranijim popisima, ali o njemu svakako valja voditi računa, naročito kada je u pitanju planiranje društvenog i gospodarskog razvoja županije, pri čemu treba vrednovati stvarne, a ne popisom “umjetno” povećane demografske potencijale toga razvoja.

Etnička struktura stanovništva Hrvatske iz popisa 2001. godine, u vrijeme ovoga istraživanja, nije bila dostupna na razini naselja nego na razini županija, *gradova* i *općina*. To je, dakako, umanjilo mogućnosti cjelovite raščlambe etničkih promjena u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja, ali nije dovelo posve u pitanje njihovo vrednovanje jer se i na razini *gradova* i *općina* objektivno mogu uočiti i kvantificirati ključni etnodemografski pokazatelji, trendovi i odnosi u razvoju etničke slike naseljenosti ove županije između 1991. i 2001. godine.

Problem popisnog “tretiranja” prognanika kao privremeno prisutnog stanovništva riješen je u konačnim rezultatima popisa 2001. na način da su oni uključeni u “ukupan broj stanovnika” prijeratnog naselja prebivališta bez obzira jesu li u trenutku popisa boravili u tim naseljima ili su još uvijek bili u progonstvu. Drugim riječima, svi oni stanovnici *Vukovarsko-srijemske županije* koji su u kritičnom trenutku popisa (31. ožujka 2001.) bili u progonstvu, popisani su kao stanovnici onih naselja županije u kojima su prije rata živjeli, a ne kao stanovnici onih naselja u županiji ili izvan nje u kojima ih je popis “zatekao” kao prognanike.

Problematika popisnog obuhvata izbjeglog stanovništva također je važna za razumijevanje rezultata popisa 2001. godine. Naime, “izbjeglice” – definirane prema Že-

nevskoj konvenciji – koje se nalaze u “zemlji” popisane su kao stanovnici *Vukovarsko-srijemske županije*. Osobe za koje su članovi kućanstva izjavili da su odsutne iz svojega prebivališta u županiji i borave u inozemstvu kao izbjeglice, nisu uključene u “ukupno stanovništvo” *Vukovarsko-srijemske županije*. Drugim riječima, izbjeglice iz Bosne i Hercegovine te Srbije i Crne Gore koje su imale izbjeglički status u Hrvatskoj ili u Hrvatskoj borave bez izbjegličkog statusa, a privremeno borave na teritoriju županije, smatraju se stanovništvom *Vukovarsko-srijemske županije*. S druge pak strane, građani Hrvatske srpske ili neke druge narodnosne pripadnosti, koji su napustili Hrvatsku te su svoj privremeni smještaj, s izbjegličkim statusom ili bez njega, našli na području Srbije i Crne Gore, Bosne i Hercegovine ili drugdje, nisu ušli u kontingent “ukupnog stanovništva” *Vukovarsko-srijemske županije* bez obzira što nisu odjavili prebivalište u županiji (tj. u Republici Hrvatskoj).

Kada je u pitanju analiza demoreprodukcijskih procesa u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* valja voditi računa o dvije stvari: Prvo, od 1998. godine hrvatska vitalna statistika – kako na razini naselja, *gradova, općina* i županija, tako i na razini cijele zemlje – prikuplja i objavljuje samo podatke o broju živorođenih i umrlih u Hrvatskoj (koncept “de facto” ili u “zemlji”). Do 1998. godine u ukupan broj živorođenih i umrlih bila su uključena i vitalna događanja ostvarena u inozemstvu (koncept “de iure”). Često se puta u demografskim razmatranjima ta dvojnost vitalne statistike zaboravljala ili zanemarivala. Kako se sa živorođenima u inozemstvu s demografskog motrišta, nije moglo i ne može previše računati (zbog skromnog povratka u Hrvatsku), metodološki je korektno analizu prirodnoga kretanja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* izvršiti samo na razini vitalnih događanja ostvarenih u “zemlji”. Drugo važno metodološko pojašnjenje koje se tiče analize prirodnoga kretanja stanovništva odnosi se na činjenicu da za razdoblje 1991.–1995./1998. godine za bivša okupirana naselja županije ne raspolažemo cjelovitim podacima o broju živorođene djece i umrlih osoba. Hrvatska vitalna statistika još uvijek, za to razdoblje, raspolaže samo podacima o natalitetu i mortalitetu prognanog stanovništva koje je nakon protjerivanja privremeno utočište našlo na slobodnim područjima Hrvatske. To su razlozi zbog kojih, bez detaljnijih procjena, nije moguće u cijelosti prikazati reprodukciju stanovništva, kao i ukupno (opće) kretanje stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u razdoblju 1991.–2001. godine, na pose na razini naselja.

Važno je naglasiti da se demografski gubitci i posljedice Domovinskog rata na području *Vukovarsko-srijemske žu-*

panije jednim svojim dijelom egzaktno mogu utvrditi uvi-
dom u odgovarajuće izvore i povijesnu građu, dok su dru-
gim dijelom, uslijed nedostatka ili nevjerodostojnosti rele-
vančnih izvora podataka, oni samo rezultat procjene. U
tom kontekstu treba imati na umu i činjenicu da se podat-
ci o poginulima, ubijenima, umrlima zbog posljedica rata,
nestalima, prognanima, izbjeglima, iseljenima i raseljeni-
ma, moraju prikupljati iz različitih, ne uvijek pouzdanih
izvora, pri čemu uz problem objektivnosti samih izvora
treba voditi računa i o metodološkoj neujednačenosti u
prikupljanju i obradi podataka “s terena”. O problemima
utvrđivanja ili procjene demografskih ratnih gubitaka bit
će više riječi u poglavlju o utjecaju rata na suvremena de-
mografska kretanja u županiji.

Dražen Živić
**Stanovništvo Vukovarsko-
-srijemske županije**

Osnovna
prostorno-
-geografska
obilježja
županije

Demografska analiza određenog područja (pojedine države ili regije unutar države) nezamisliva je bez jasnog definiranja njegovog prostornog obuhvata i osnovnih prirodno-geografskih značajki. U tom je smislu nužno prikazati one elemente i čimbenike prostorne strukture koji su bitni za razumijevanje demografskih odnosa i procesa jer na prirodno, prostorno i ukupno kretanje stanovništva, uz demografske, ekonomske te političke činitelje i prirodno-geografski čimbenici ostvaruju značajan utjecaj. Često se prirodna osnova drži dominantnom odrednicom razvoja i razmještaja stanovništva te gustoće naseljenosti. *Vukovarsko-srijemska županija* vrlo dobar je primjer ***uske povezanosti i prožetosti prirodnih, društvenih i gospodarskih uvjeta razvoja naseljenosti te dinamike, intenziteta i smjera demografskih procesa.***

Vrijednost i značenje geografskog položaja današnje *Vukovarsko-srijemske županije* mijenjala se tijekom proteklih povijesnih razdoblja što je, prije svega, proizlazilo iz činjenice da je ovaj kraj smješten na važnom kontaktnom prostoru između velikih regionalnih sastavnica srednje i jugoistočne Europe. Istodobno, današnji prostor županije stoljećima je u geopolitičkom smislu predstavljao rubno ili granično područje Hrvatske što je uvelike odredilo mogućnosti, pravce i intenzitet društveno-gospodarskih promjena i procesa.

Geografski je položaj *Vukovarsko-srijemske županije* određen s jedne strane, pripadnošću istočnom, ravničarskom, panonskom i podunavskom segmentu hrvatskoga državnog teritorija, a s druge strane, političkim, demografskim, gospodarskim pa i kulturno-civilizacijskim promjenama koje su se zbivale na ovome prostoru pod utjecajem širih političko-teritorijalnih gibanja i povijesnih procesa. Stoga, zapravo, *Vukovarsko-srijemska županija* ima ***prvorazredni geopolitički, geoprometni i društveno-gospodarski položaj u ovome dijelu Europe***, što je prošlost zorno pokazala i potvrdila. Naime, stoljećima su ovim krajem prolazile brojne osvajačke i "oslobodilačke" vojske, stanovništvo je bilo

prisiljeno seliti se, skrivati se ili pak čekati sudbinu koju bi mu odredili osvajači, a gospodarski bi resursi prostora pri tom bili uništavani ili pljačkani. Zbog svojih vrijednih prirodnih bogatstava (plodna zemlja, bujne šume) ovo je područje oduvijek privlačilo stanovništvo, ali na žalost i one koji su nad njime htjeli vladati.

Geografski je položaj *Vukovarsko-srijemske županije* – osim navedenog – uvelike određen i važnošću kopnenih transverzalnih veza između dinarsko-mediteranskog prostora na jugu i podunavskog i srednjoeuropskog prostora na sjeveru, zatim pružanjem longitudinalnih veza između srednje i jugoistočne Europe te mogućnostima plovni putova Drave, Dunava i Save. Tako *povoljan geoprometni položaj, uz istaknutu agrarnu vrijednost kraja, omogućio je vrlo dinamičan dosadašnji demografski razvoj prostora*. Drugim riječima, prometno-geografski položaj značajnim je čimbenikom društveno-gospodarskog razvoja *Vukovarsko-srijemske županije*.

Geografski položaj ovoga kraja posebno je dobio na važnosti od druge polovice 19. stoljeća i to zahvaljujući jačanju trgovine i valorizaciji podunavsko-sjevernojadranskog kombiniranog prometnog sustava (koridora), početcima industrijalizacije te izgradnji željezničkog sistema koji je tijekom narednih desetljeća ovaj prostor pretvorio u jedno od najvećih i najvažnijih željezničkih čvorišta Hrvatske. Razvoj željezničkog sustava i mreže na istočno-hrvatskom prostoru, a time i na području *Vukovarsko-srijemske županije*, omogućio je snažniji razvoj i bržu društveno-gospodarsku preobrazbu cijeloga kraja. Veliki je poticaj razvoju željezničkog prometa dat jačanjem šumarstva i drvne industrije, za što su u ovome kraju tijekom 19. stoljeća postojali povoljni uvjeti. Željeznica je u tom razdoblju jamčila brzu isporuku drveta i drvnih proizvoda, njihov izvoz i plasman na europsko i svjetsko tržište. Valja također naglasiti da se prve gospodarske imigracije radne snage u ravnicaški prostor Hrvatske (na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće i u prvim desetljećima 20. stoljeća) nisu mogle ni zamisliti bez željeznice. Prva je željeznička pruga na prostoru današnje *Vukovarsko-srijemske županije* puštena u promet još daleke 1878. godine na dionici: Dalj – Borovo – Vinkovci – Vrpolje – Slavonski Brod (Sić, 1976.).

Suvremeno prometno-geografsko značenje *Vukovarsko-srijemske županije* određeno je i činjenicom da preko njezina teritorija prolaze cestovne, riječne i željezničke komunikacije između koridora V/C i koridora X, čime ona postaje svojevrsna “prometna kičma ovog dijela Europe, što treba višestruko iskoristiti.”¹²

Stvaranjem samostalne i međunarodno priznate hrvatske države, geografski je položaj *Vukovarsko-srijemske župa-*

nije poprimio kvalitativno novu vrijednost. Naime, nakon burnih političko-teritorijalnih promjena na prostoru bivše Jugoslavije, istočna je međa *Vukovarsko-srijemske županije* postala i istočnom državnom granicom Republike Hrvatske prema Srbiji i Crnoj Gori, a južna međa županije državnom granicom između Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

POLOŽAJ ŽUPANIJE U PROSTORNO-GEOGRAFSKOJ REGIONALIZACIJI HRVATSKE

Suvremena prostorno-geografska regionalizacija Hrvatske temelji se na uvjetno-homogenoj i nodalno-funkcionalnoj regionalizaciji i organizaciji prostora (Rogić, 1983., 1984.). Uvjetno-homogena regionalizacija polazi od tri grupe kriterija za utvrđivanje te homogenosti – prvi kriterij ističe uvjetnu homogenost s obzirom na socijalno-ekonomski relevantan tip reljefne strukture, drugi kriterij ističe klimatsko-ekološke značajke, a treći kriterij označava historijsko-geografske procese i njihov utjecaj na društveno-gospodarsku preobrazbu prostora i posebice na oblikovanje kulturnog pejzaža. Međutim, vrlo je teško i nepouzdan izdvajati regije samo na temelju elemenata prirodne sredine i historijsko-geografskih procesa. U prostoru se, naime, javljaju naselja, koja postaju nositeljima odgovarajućih centralnih funkcija i društveno-gospodarske aktivnosti prostora. Stoga je poznavanje prostorne organizacije i hijerarhijske strukture naselja od prvorazredne važnosti te je u geografsku regionalizaciju prostora uključena i njezina nodalno-funkcionalna organizacija. Valja pri tom naglasiti da prostorne nodalno-funkcionalne sastavnice nisu određene istim značajkama: one su heterogene i determinirane postojanjem centara, koji svojim međusobnim utjecajima povezuju geografski prostor s urbanim središtima i koji se temelje na procesu recipročnog povezivanja i organizacije. Stoga se uvjetno-homogene sastavnice ne poklapaju uvijek s upravno-teritorijalnim okvirom nekog prostora niti nodalno-funkcionalna organizacija obuhvaća uvijek jednake uvjetno-homogene segmente prostora.

Krajnji istok Hrvatske u smislu uvjetno-homogene regionalizacije pripada *Istočno-hrvatskoj ravnici* i jedinstveni je prostorni kompleks ravničarskog panonskog prostora u Republici Hrvatskoj. Obuhvaća dijelove historijsko-geografskih sastavnica – istočne Slavonije, Baranje i zapadnog Srijema (Rogić, 1983.). *Istočno-hrvatska ravnica* zauzima jugozapadni dio *Panonske ravnice*, odnosno istočni dio savsko-dravskog međuriječja (Bognar, 1994.). Reljefna je struktura *Istočno-hrvatske ravnice* ponajprije određena ravničar-

skim obilježjima – geomorfološkim procesima spuštanja, akumulacije, erozije i derazije. Uzajamnim djelovanjem navedenih geomorfoloških procesa oblikovane su najvažnije reljefne sastavnice fluvijalnog, eolskog i tektonskog podrijetla (Bognar, 1973.). *Istočno-hrvatska ravnica* je prekrivena mlađim riječnim naplavinama. Najniži dio čine periodično plavljene ravni s razvijenom močvarno-šumskom vegetacijom, između kojih se nalaze ocijedite terase (grede) kao središta naseljenosti i agrarne valorizacije. Najviši dio prostora prekriven je pleistocenskim naslagama lesa (prapora) i lesu sličnih sedimenata koje su predstavljale povoljan matični supstrat za razvoj černoze (crnice), potičući tako naseljenost i agrarnu proizvodnju. Drugim riječima, *prirodna osnova je pogodovala razvoju poljoprivrede (naročito ratarstva) koja je bila osnovom ranom i kontinuiranom naseljavanju ovoga prostora.*

Posebno vrijedno obilježje *Istočno-hrvatskoj ravnici* daju riječni tokovi koji presijecaju pojedine ocijedite zone između kojih su u prošlosti bili dobro razvijeni kompleksi šuma hrasta lužnjaka. Tako je na tim ocijeditim zonama, od davnina, uz agrarnu valorizaciju bilo prisutno korištenje šumskog i drvnog bogatstva. Valja istaknuti da je upravo postojanje tih ocijeditih zona (terasa), relativno povoljnih značajki za naseljavanje i prometno povezivanje, omogućilo dugu i kontinuiranu kolonizaciju, napose od 18. stoljeća, o čemu svjedoči i brojna toponimija naselja na prostoru *Vukovarsko-srijemske županije* – primjerice: *Babina Greda, Otok, Ostrovo* i slično.

U klimatsko-ekološkom smislu *Istočno-hrvatska ravnica* pripada podunavskom arealu, s visokim stupnjem homogenosti, pri čemu su stanovite razlike tek odraz mikroreljefnih i hidroloških prilika (Rogić, 1982.). Klima ima obilježja prijelaznog srednjoeuropskog prostora, s naglašenim značajkama kontinentalnosti.

Kao odraz klimatskih i geoloških prilika razvili su se odgovarajući tipovi tala, među kojima prevladavaju humusom bogata crna tla (černoze), zatim močvarne crnice u naplavnim ravnima rijeka, odnosno smeđa eutrična (gajnače) i distrična (kisela) tla u nižim (sušim) i višim (vlažnijim) dijelovima riječnih dolina. Prirodna je vegetacija lesne tundre s galerijskim šumama gotovo potpuno nestala. Danas *Istočno-hrvatska ravnica* u klimazonalnom smislu raširenja biljnih zajednica pripada *Eurosibirsko-sjevernoameričkoj regiji*, s temeljnim prostiranjem šuma topole i vrbe, odnosno hrasta lužnjaka. Agrarna je valorizacija tijekom proteklih stoljeća u znatnoj mjeri promijenila (degradirala) areale šumskih zajednica pretvarajući ih postupno u agrarni kulturni pejzaž.

Visok stupanj jedinstvenosti unutar *Istočno-hrvatske ravnice* pokazuju i historijsko-geografski procesi, poglavito od svršetka 17. stoljeća. Međutim, valja naglasiti da relevantni historijsko-geografski procesi za kulturno-genetski razvoj *Istočno-hrvatske ravnice* počinju rano, još u prethistoriji – u razdoblju indoeuropskih kolonizacija te razvoja mlađih neolitskih kultura, među kojima je svakako najvažnija – ne samo u hrvatskim nego i u europskim razmjerima – bila *Vučedolska kultura* (Iskra-Janušić, 1997.). Prva istaknutija stabilizacija naseljenosti, koja je rezultirala uspostavom razmjerno guste urbano-prometne mreže, zbila se u antičko/rimskom razdoblju – tijekom prva četiri stoljeća nakon Krista. Za agrarnu djelatnost relativno povoljna prirodna osnova omogućila je proizvodnju velikih količina hrane za rimsku vojsku utvrđenu na “dunavskom limesu”, kao i za stanovništvo u brojnim gradovima, poput: Cibalae (Vinkovci), Nosteriae (Nuštar), Mursae (Osijek) i dr. Osobito značenje u životu stanovništva današnje *Vukovarsko-srijemske županije* u rimskom razdoblju imale su Cibalae. U prvim desetljećima 2. stoljeća Cibalae dobivaju status municipija, a početkom 3. stoljeća i rang kolonije s punim građanskim pravom (Iskra-Janušić, 1997.). Međutim, invazijama ratničkih naroda, među kojima su se posebno isticali Huni, Goti, Langobardi, kasnije Avari i Slaveni, došlo je do uništenja rimske urbane i prometne mreže te prekida kontinuiteta naseljenosti, što je dovelo do općeg demografskog regressa kraja. Posljedice su se osjećale stoljećima kasnije.

Doseljavanje hrvatskoga stanovništva na ove prostore bilo je kontinuirano i trajalo je od druge polovice 6. do svršetka 8. stoljeća (Pavičić, 1953.). Prvih je nekoliko stoljeća života Hrvata na ovim prostorima bilo obilježeno složenim političkim prilikama u kojima su se u *Istočno-hrvatskoj ravnici* smjenjivale različite političko-teritorijalne organizacije (avarska, franačka, bugarska) pa je stoga rano-srednjovjekovno razdoblje bilo označeno duljim zadržavanjem značajki teritorijalno slabo organiziranog prostora. Tek tijekom 12. stoljeća odvijao se i u ovome prostoru buran i nimalo jednostavan proces teritorijalnog organiziranja.

Nakon početnog, pomalo kaotičnog razdoblja naseljavanja, nastupilo je višedesetljetno mirno razdoblje razvoja naseljenosti, prekinuto tijekom 10. i dijelom 11. stoljeća provalom mađarskih plemena u Podunavlje, poglavito u istočni dio hrvatskog međuriječja (Baranja i kraj istočno od Vukovara). U to su doba razmjerno česte velikaške i staleške borbe znatno degradirale gospodarsku i demografsku osnovicu kraja. Do preobrazbe istočno-hrvatskog prostora i njegovog prerastanja u vodeću upravnu, političku i teri-

torijalnu sastavnicu srednjovjekovne hrvatske države (od 11. stoljeća u zajednici s Ugarskom) došlo je na prijelazu u razvijeni srednji vijek. Novi uvjeti, ostvareni u okvirima promijenjenih političkih i društveno-gospodarskih prilika, iznova su pogodovali afirmaciji ratarske komponente u životu stanovništva a time i stabilizaciji naseljenosti. Gradnja utvrđenih gradova, razvoj feudalnih vlastelinstava te osnivanje crkvenih župa omogućilo je snažnu preobrazbu istočnog dijela hrvatskog prostora.

Godine 1220. po prvi je puta u jednom dokumentu zapisana *Vukovska županija* (Horvat, 1997.). Županija je dobila ime po starohrvatskom središtu Vukovu (današnjem Vukovaru). Istočno od Vukovske prostirala se u međurječju između Dunava i Save srednjovjekovna *Srijemska županija*. Vrhunac svojega razvoja ove su hrvatske srednjovjekovne županije dosegnule uoči osmanskih osvajanja u prvoj polovici 16. stoljeća, kada se cijelo područje srednjovjekovne *Vukovske* i *Srijemske županije* našlo pod turskom vlašću.

Prodor Osmanlija u trećem desetljeću 16. stoljeća na istočno-hrvatski prostor izazvao je velike, dugoročne i nepovratne političke i društveno-gospodarske promjene. Najkrupniji demografski procesi su se odvijali u pravcu gotovo korjenite izmjene pučanstva kraja. Umjesto starosjedilačkog, katoličkog, hrvatskog i mađarskog stanovništva, koje je u strahu od nastupajuće turske vojne sile napustilo istočno-hrvatski prostor izbjegavši prema zapadu i sjeveru ili je pak stradao u vojnim sukobima, osmanska je vlast – milom ili silom – planski naseljavala ratom opustošen prostor vlaškim pravoslavnim stanovništvom iz Srbije i Bosne i Hercegovine (Sršan, 1999.). Dio starosjedilačkog stanovništva, koje je u svojim naseljima dočekalo tursku vojsku, prešao je na islam. Veliki je progon i egzodus Hrvata uslijedio nakon turskog osvajanja Beograda 1521. godine, odnosno Mohačke bitke 1526. godine. Tijekom više od sto i pedeset godina osmanske vlasti nad hrvatskim istokom (1526.–1690/92.) zbile su se krupne promjene na polju razvoja gospodarstva i izgradnje specifičnog islamskog društvenog sustava. Naročito su se jače razvila gradska središta (primjerice Osijek, Vukovar, Ilok) i to ne samo kao vojnička i feudalna nego i kao središta različitih gospodarskih (ponajprije trgovina i obrt) i kulturno-vjerskih djelatnosti te političko-teritorijalnih funkcija.

Neuspješni turski vojni pohod na Beč u drugoj polovici 17. stoljeća (1683.) imao je za posljedicu i povlačenje Osmanlija sa istočno-hrvatskih prostora¹³, koje je u potpunosti dovršeno tijekom prve polovice 18. stoljeća.¹⁴ Ono je izazvalo nova velika migracijska gibanja lokalnog pučanstva – muslimanskog preko rijeke Save prema jugu, u Bo-

snu i Hercegovinu i dalje, odnosno katoličkog i pravoslavnog stanovništva iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Makedonije, također preko rijeke Save, ali prema sjeveru, u Hrvatsku i južnu Ugarsku. "Procjenjuje se da je samo od 1683. do 1699. godine iz Bosne i Hercegovine iselilo preko 200 000 katolika Hrvata" (Sršan, 1999., 26.).

Tijekom 18. i dijelom 19. stoljeća provodilo se od strane habsburške vlasti plansko naseljavanje (kolonizacija) istočno-hrvatskih prostora, značajno opustošenih ratnim sukobima iz potonjeg razdoblja. Prekretnica u razvoju istočno-hrvatskog prostora po svršetku velikih ratnih sukoba, koji su bremenitim činili napredak kraja, zbila se 1881. godine "reinkorporacijom" (priključenjem) Vojne krajine građanskom (banskom) dijelu Hrvatske, čime je prekinuta višestoljetna upravna podvojenost hrvatskoga teritorija. "Vojna granica razvojačena je 8. rujna 1873., a ukinuta 1881., kada je njezino područje u istočnoj Slavoniji i Srijemu uključeno u županiju Srijemsku, tako da se njezina površina gotovo udvostručila" (Horvat, 1997., 39). Županija *Srijemska* je osnovana 11. studenoga 1745. godine. Ukiđanje Vojne krajine je na istočno-hrvatskom prostoru potaknulo razvoj prometne mreže, iskorištavanje šumskog (drvnog) bogatstva, razvoj poljoprivrede te osnivanje manufaktura i kasnije industrije. Navedeno se odrazilo i na dinamičniji razvoj naseljenosti, jer je to vrijeme prvih ekonomskih migracija prema istočno-hrvatskom prostoru, koji je počeo u svoja njedra primati brojno stanovništvo iz stočarskih, planinskih, krških i agrarno prenapučenih predjela Dalmacije, Like, Gorskog kotara, Hrvatskog zagorja i Međimurja.

S obzirom na prethodno izneseni razmjerno visoki stupanj uvjetne homogenosti *Istočno-hrvatske ravnice* vrlo je teško izvršiti geografsku regionalizaciju na nižem, subregionalnom i mikroregionalnom stupnju. Utjecaj mikroklimatskih prilika u tome smislu naročito je izražen. Dok za izdvajanje subregionalnih sastavnica, uz reljefnu strukturu i klimatsko-ekološke značajke, veće značenje imaju i historijsko-geografski procesi – u znatnoj mjeri determinirajući oblikovanje kulturnog pejzaža – za izdvajanje mikreregija dominantni i odlučujući kriteriji jesu neki elementi reljefne i klimatsko-ekološke sredine. Reljefna je struktura u *Istočno-hrvatskoj ravnici*, zapravo, najvažniji modelator vegetacijskih, klimatskih i pedoloških značajki, kao i važan čimbenik naseljenosti i gospodarske valorizacije prostora (Bognar, 1973.).

Prema A. Bognaru (1973.) *Istočno-hrvatska ravnica*, kao regionalna sastavnica pravog panonskog prostora Hrvatske, na nižem subregionalnom stupnju se sastoji od: Sla-

vonske (Donje) Podravine, Baranje, Đakovačke i Vukovarske lesne zaravni, te Bosutske Posavine. Izdvajanje *Vukovarske lesne zaravni* utemeljeno je na iznimno prostranom raširenju lesa i lesu sličnih sedimenata te na krško-denudacijskim geomorfološkim procesima, koji su rezultirali oblikovanjem čitavog niza “pravih” lesnih reljefnih oblika, poput: lesnih udolina, lesnih bunara, lesnih ponikvi i slično. S druge pak strane, jednoličnost reljefne strukture, ekološke sredine i poglavito historijsko-geografskih procesa (dugotrajna pripadnost Vojnoj krajini) odlučujuće su utjecali na izdvajanje *Bosutske Posavine* kao zasebne subregije *Istočno-hrvatske ravnice*.

Nodalno-funkcionalna organizacija (regionalizacija) prostora javlja se kao rezultat hijerarhijske centralno-funkcionalne diferencijacije i obuhvaća – kao što smo već istaknuli – različite segmente uvjetno-homogenih jedinica (Rogić, 1984.). Gravitacijska područja utjecaja odgovarajućih središta moguće je utvrditi na temelju teritorijalnih kompetencija centralnih institucija, ali i na temelju složenih kretanja stanovništva radi ostvarenja i zadovoljenja vlastitih potreba. *Istočno-hrvatsku ravnicu* u prostorno-funkcionalnom smislu možemo označiti kao pravu *Osječku regiju*. Prostire se na približno 7 800 četvornih kilometara te obuhvaća oko 14% površine Republike Hrvatske. Koncentracija brojnih i važnih centralnih funkcija uvjetovala je pretvaranje Osijeka prvo u potencijalno, a potom i u stvarno regionalno i makroregionalno žarište ovoga dijela Hrvatske. Njegov se regionalni i makroregionalni gravitacijski opseg tek u najzapadnijem dijelu kraja preklapa s utjecajem zagrebačkog makroregionalnog središta.

Nodalno-funkcionalna usmjerenost i izdvojenost *Vukovarsko-srijemske županije* je razmjerno jednostavna. Naime, cijela se županija nalazi u makroregionalnoj zoni Osijeka, koji jednim svojim dijelom vrši za ovaj prostor i funkciju regionalnog centra. To se posebno odnosi na središnji i sjeverni dio županije. Tu jednostavnost donekle narušava činjenica da dva najveća naselja županije – Vinkovci i Vukovar, zbog svoje veličine i određene koncentracije centralnih funkcija, imaju odgovarajuće preduvjete da prerastu u regionalna središta. Međutim, njima je to otežano zbog velike međusobne blizine (12 kilometara), ali i zbog blizine Osijeka (na manje od dva sata izokronske udaljenosti), koji je – kao što smo već vidjeli – nesumnjivi regionalni i makroregionalni centar šireg prostora *Istočne Hrvatske*. Blizina Vinkovaca, Vukovara, Osijeka i donekle Županje smanjuje domet njihovih centralnih funkcija, što utječe na njihov populacijski rast, odnosno, na ukupan društveno-gospodarski razvoj. Dakako, ratna razaranja, naročito Vu-

kovara i Vinkovaca, otežavajućim su čimbenikom izgradnje i razvoja pravog regionalnog centra u ovome dijelu *Istočno-hrvatske ravnice*. Doduše, nova upravno-teritorijalna podjela istočnog dijela Hrvatske i oblikovanje *Vukovarsko-srijemske županije* može Vukovaru, kao njezinom administrativnom središtu, nakon poslijeratne obnove i koncentracije određenog niza važnih centralnih i političkih funkcija, dati prednost u odnosu na Vinkovce i istaknuti ga mogućim ozbiljnijim kandidatom, ne samo za potencijalni nego i za stvarni regionalni centar ovoga dijela Hrvatske.

Dražen Živić
Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije

Slika 1.

Upravno-teritorijalno ustrojstvo
i naseljska struktura
Vukovarsko-srijemske županije

 granica grada/općine
 granica naselja

10 0 10 20 30 km

TEMELJNA OBILJEŽJA PRIRODNO-GEOGRAFSKE STRUKTURE KAO ODREDNICA NASELJENOSTI

Cjelokupni se istočno-hrvatski prostor odlikuje složenom i raznolikom geološkom građom te znakovitim i osebujnim tektonskim i geomorfološkim odnosima i značajkama. U geološkom smislu *Istočno-hrvatska je ravnica*, kojoj pripada istraživani prostor *Vukovarsko-srijemske županije*, dio velike međugorske potoline oblikovane između Karpata, Dinariada i Alpa (Bognar, 1994.). Na magmatskim, metamorfnim i sedimentnim stijenama (škriljevci, konglomerati, pješčenjaci, brusilovci, filiti, vapnenci, dolomiti, intruzivi) paleozojske i mezozojske starosti, nalaze se tercijarne naslage koje su karakterizirane odsustvom paleogena jer su u to doba na prostoru *Istočno-hrvatske ravnice* prevladavali denudacijski procesi. Krajem paleogena i početkom miocena nastupila je transgresija praćena intenzivnom tektonskom aktivnošću i vulkanizmom tako da su iz toga razdoblja posebno karakteristični biogeni vapnenci, konglomerati te vapnoviti, pjeskoviti i glinovito-laporoviti slojevi. U geološkom smislu, najmlađe naslage *Istočno-hrvatske ravnice* i *Vukovarsko-srijemske županije* datiraju iz razdoblja srednjeg i donjeg pliocena i kvartara. Riječ je o sedimentnoj podlozi debljine tisuću i više metara. U najdonjem dijelu dolaze gline i pjeskovite gline, u srednjem sitnozrnati i glinoviti pijesci i gline, a u pripovršinskom i površinskom dijelu sive i žute gline, pijesci, šljunci te les i lesu slični sedimenti. Sedimenti su najvećma jezerskog, fluvijalnog, fluvio-organogenog i eolskog podrijetla (Bognar, 1994.). Ovi sedimenti kvartarno-pleistocenske i holocenske starosti s više od 99% prevladavaju u geološkom sastavu površinskog dijela *Vukovarsko-srijemske županije*.

Područje *Istočno-hrvatske ravnice* i *Vukovarsko-srijemske županije*, u geomorfološkom smislu, pripada jugozapadnom dijelu makromorfološke regije *Panonske nizine*. S obzirom na svoje morfostrukturne, morfogenetske i druge značajke može se podijeliti na više mezomorfoloških i mikromorfoloških regionalnih sastavnica, što, dakako, ovisi o prevladavajućim morfostrukturnim i morfogenetskim tipovima reljefa. Na prostoru ove županije nailazimo tako na dvije temeljne kategorije reljefa – na *nizine*, s prevladavajućim akumulacijsko-tektonskim reljefom i na *zaravni*, s prevladavajućim denudacijsko-akumulacijskim reljefom. Dok je prva kategorija karakterizirana pojavom naplavnih ravni (poloja) te terasnih i fluvio-močvarnih nizina, druga je kategorija obilježena pojavom samo lesnih zaravni ili ravnjaka.

Nizine su najrasprostranjeniji tip reljefa u ovome dijelu Hrvatske. Na prostoru županije geomorfološki se vrlo

jasno mogu izdvojiti: *nizina rijeke Dunava s pritocima i nizina rijeke Save s pritocima*. Nizina Dunava s pritocima obilježena je isključivo pojavom naplavnih ravni ili poloja. U Vukovarsko-srijemskoj županiji geomorfološki to je najmanja reljefna sastavnica. Prostire se samo uz Dunav, širine od 100 do 2 000 metara, jer je omeđena pružanjem lesne zaravni i strmih lesnih odsjeka na potezu od Vukovara do Iloka. Ponegdje je nizina Dunava široka manje od 100 metara (kod Vukovara te između Sotina, Opatovca i Šarengrada). Nizina rijeke Save s pritocima u Vukovarsko-srijemskoj županiji doseže u međuprostoru između rijeke Save i Vinkovaca širinu od 30 do 35 kilometara, a na krajnjem istoku županije i širinu od 40 kilometara. U reljefnoj strukturi dominiraju položi Save i Bosuta. Uz njih, nailazimo još na prostrane fluvio-močvarne nizine (biđ-beravska i spačvanško-breznička) kao i na terasne nizine kod Gradišta, Otoka, Komletinaca i Nijemaca (Bognar, 1994.).

Na koncu, premda prostorno nisu najrasprostranjenije, svojom su dalekosežnom važnošću ipak najvažnije reljefne sastavnice Vukovarske i dijela Đakovačko-vinkovačke lesne zaravni. U Hrvatskoj les i lesu slični sedimenti zauzimaju oko 20 000 četvornih kilometara, ili oko 36% površine Hrvatske. Težište rasprostranjenja je u kontinentском dijelu države, a ovdje opet na istočno-hrvatskom prostoru (Bognar, 1978.). Na Vukovarskoj lesnoj zaravni lesne su naslage debljine 50 i više metara, dok se na Vinkovačkoj lesnoj zaravni debljina naslaga najvećma kreće do 40 metara. Lesne zaravni u Vukovarsko-srijemskoj županiji su *područja najstarije, najbrojnije i najgušće naseljenosti s dugim i značajnim društvenim razvojem te gospodarskom aktivnošću*.

Uz reljefna obilježja prostora, na razvoj i karakteristike naseljenosti Vukovarsko-srijemske županije velik su utjecaj imale i još uvijek imaju klimatske prilike. Doduše, zbog uglavnom umjerenih obilježja, klima na razvoj stanovništva ovoga prostora ne utječe izravno nego posredno, utjecajem na biljni svijet te na gospodarsku djelatnost, prije svega na poljoprivredu i šumarstvo. Upravo su povoljni uvjeti za agrarnu proizvodnju već stoljećima jedan od važnijih čimbenika dinamičnog razvoja naseljenosti u ovoj županiji.

Prema Köppenovim kriterijima za klimatsku regionalizaciju, istočno-hrvatski prostor u cijelosti pripada tipu Cf – *umjereno tople vlažne klime*, s tim da zapadni dio ima značajke klime Cfb – *umjereno tople vlažne klime s toplim ljetom*, a istočni dio kraja, kojemu pripada Vukovarsko-srijemska županija, nosi značajke klime Cfa – *umjereno tople vlažne klime s vrućim ljetom* (tzv. virđinijska klima), sa sred-

njom temperaturom srpnja iznad 22 stupnja Celzijusa. Razmjerno topla pa čak i vruća ljeta, obilje oborina i njihova povoljna raspodjela tijekom godine te često vrlo oštre zime, samo su neke, ali vrlo bitne klimatske oznake *Vukovarsko-srijemske županije*. Mala reljefna raščlanjenost znatno je utjecala na izrazitu homogenost klimatskih prilika pri čemu se izvjesne mikroklimatske razlike javljaju tek pod utjecajem riječnog režima te nešto istaknutijih reljefnih razlika na krajnjem istoku županije (zapadne padine Fruške gore). Godišnje kretanje temperature i oborina te strujanje vjetrova jasno upućuju na obilježja kontinentalnosti, što je od presudne važnosti s obzirom na gospodarsku orijentaciju (poljoprivreda) velikog dijela stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Bogat tekućicama, ovaj kraj je od davnina omogućavao ljudima prometno povezivanje, zaštitu od neprijatelja, razvoj ribolova i poljoprivrede. Prva značajnija naselja su se još u prethistoriji gradila upravo uz rijeke. Tijekom više tisuća godina rijeke su imale *prvorazrednu ulogu u organizaciji života i društveno-gospodarskom te demografskom razvoju ovoga prostora*.

Suvremene hidrogeografske značajke *Vukovarsko-srijemske županije* odraz su geotektonskog i fizičkogeografskog razvoja *Istočno-hrvatske ravnice* tijekom geološke prošlosti, a poglavito u kvartarnom razdoblju (Bognar, 1994.). Cjelokupan prostor pripada porječju Dunava, odnosno Crnomorskom slivu. Temeljna hidrogeografska značajka prostora jest ekscentričnost najvažnijih tekućica (Dunava i Save), što znači da one teku rubno u odnosu na ukupan prostor (Riđanović, 1989.). Središnji je dio županije ispresijecan brojnim manjim tokovima, pritokama Dunava i Save, odnosno njihovim naplavnim ravnima.

U hidrografskoj se mreži županije svojom duljinom, veličinom te važnošću za život stanovništva i razvoj prostora ističu Dunav i Sava, kao glavne tekućice kraja. Najznačajniji vodotok *Vukovarsko-srijemske županije* je Dunav. Ovim prostorom protiče u dužini od oko 50 kilometara, prosječne širine pri srednje visokom vodostaju od 300 do 700 metara i dubine korita od 3 do 6 metara (Bognar, 1994.). Njegova prometna važnost i geopolitičko značenje dali su mu prvorazrednu ulogu u životu stanovništva kraja i organizaciji prostora, kako nekad tako i danas. U suvremenom je razdoblju geopolitičko značenje Dunava nesumljivo poraslo uspostavom državne granice između Republike Hrvatske i Srbije i Crne Gore, koja svojim najvećim dijelom upravo slijedi njegov tok. S obzirom na mali pad u svojem toku (5,0–6,1 cm/km), Dunav u *Istočno-hrvatskoj ravnici* uglavnom meandrira, pri čemu ima prevladavajući

erozijsko-akumulacijski, odnosno akumulacijsko-erozijski mehanizam voda, što je karakteristično za mehanizam voda donjeg toka. Međutim, u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Dunav se usijeca i u lesne naslage na desnoj obali, što je pak značajnije za mehanizam voda gornjeg toka. Riječni režim Dunava u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nosi snježno-kišna (nivalno-pluvijalna) obilježja (Bognar, 1994.). To znači da ga karakteriziraju dva maksimuma i dva minimuma vodostaja, pri čemu se maksimumi nalaze pod većim utjecajem otapanja snijega iz alpskog područja (svibanj i lipanj), a manjim utjecajem zimskih kiša (studen i prosinac) (Ridanović, 1989.). Ljetno je razdoblje obilježeno minimalnim vodostajima, što je posljedica manjih količina oborina u tom dijelu godine. Najvažniji i najdulji pritok Dunava u županiji je rijeka Vuka.

Druga po važnosti tekućica *Vukovarsko-srijemske županije* je rijeka Sava koja teče južnim rubom prostora i tako ujedno čini državnu granicu prema susjednoj Bosni i Hercegovini. Za rijeku Savu u ovome dijelu Hrvatske također je karakterističan snježno-kišni režim, s tim da se, za razliku od Dunava, ovdje primarni maksimum vodostaja javlja u ožujku, a sekundarni maksimum u studenom mjesecu (Ridanović, 1989.). Upravo taj proljetni maksimum odgovara povećanom topljenju snijega u izvorišnim područjima Save i njezinih bosanskih pritoka, dok jesenski maksimum odgovara kišnom maksimumu (Bognar, 1994.). S obzirom da Savu karakterizira nešto veći pad u odnosu na Dunav, a poglavito velike razlike u prosječnim padovima na malim udaljenostima, u koritu prevladava bočna erozija, dakle mehanizam voda srednjeg toka, što je rezultiralo razvojem niza meandara velikog raspona. Najvažnije pritoke Save u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su Bosut i Biđ, koji odvodnjavaju gotovo cjelokupni prostor *Bosutske Posavine* prema rijeci Savi.

Uz navedene tekućice, za ocjenu ukupnih hidrogeografskih prilika na tom prostoru valja posebno izdvojiti podzemne vode, kao značajna izvorišta vodnih resursa i temelja vodoopskrbe brojnih naselja kraja. Stajaće vode *Vukovarsko-srijemske županije* vezane su za poloje Dunava i Save, kao i njihovih pritoka (Bognar, 1994.). Riječ je najčešće o mrtvajama u različitom stadiju zatrpavanja. Uz njih valja izdvojiti močvare i bare oblikovane u mladim potolinskim prostorima, posebno karakteristične za *Bosutsku Posavinu*.

S obzirom na navedene temeljne hidrogeografske značajke *Vukovarsko-srijemske županije* za život su stanovništva i razvoj ovoga prostora tijekom posljednjih 200 do 300 godina od velike važnosti bili provedeni regulacijski, hidro-melioracijski i drugi radovi, koji su imali za cilj osiguranje

što bržeg odvođenja velikih poplavnih voda, sprječavanje erozije obale, presijecanje krivina, skraćivanje plovnog puta i sprječavanje stvaranja ledenih čepova, poglavito na Dunavu. Ti su radovi započeli još tijekom 18. stoljeća, a traju sve do danas. U tom smislu posebno valja istaknuti hidromelioracijsko uređenje toka Vuke (druga polovica 19. stoljeća), čime je najvećim dijelom uklonjena opasnost plavljenja velikih poljodjelskih površina te uređenje sustava nasipa na Savi. Tim su zahvatima tekućice u *Bosutoj Posavini* doživjele krupnu društveno-gospodarsku transformaciju.

U suvremenom se razdoblju za uspješnu gospodarsku obnovu, preobrazbu i razvoj *Vukovarsko-srijemske županije*, kao prioritet postavlja konačno ostvarenje projekta izgradnje kanala Dunav (Vukovar) – Sava (Šamac) te daljnjeg uređenja rijeke Save za plovidbu. Tim bi se projektom znatno skratio riječni put između riječnih luka na Dunavu i Savi, ali i osiguralo uključivanje *Vukovarsko-srijemske županije* (a time i Hrvatske) u srednjoeuropski riječno-kanalski sustav *Rajna – Majna – Dunav*. Izgradnjom kanala Dunav – Sava i uređenjem savskog riječnog puta, povećale bi se mogućnosti snažnijem gospodarskom razvoju ne samo ove županije nego i šireg istočno-hrvatskog prostora. Obnova, uređenje i proširenje vukovarske riječne luke pridonijelo bi bržem oporavku ratom gotovo potpuno uništenog grada i njegova posustalog gospodarstva. Važnost vukovarske riječne luke naročito potencira činjenica da je ona jedina luka na desnoj obali Dunava između Mohača i Zemuna (Wertheimer-Baletić, 1997.). Istodobno s uređenjem kanalskog sustava, dovršili bi se regulacijski i hidromelioracijski radovi potrebni za povećanje agrarne proizvodnje na ovom prostoru.

Pedološke i vegetacijske značajke *Vukovarsko-srijemske županije* odraz su kako njezinih geoloških, geomorfoloških, klimatskih i hidrogeografskih obilježja koja su bila odlučujuća za nastanak, razvoj i raširenje pojedinih vrsta tala, odnosno vrsta biljnog pokrova (vegetacije), tako i rada čovjeka, koji je u velikoj mjeri, barem kada je u pitanju vegetacijski pokrov, izmijenio prirodnu sliku kraja. Cjelokupan prostor ove županije u smislu klimazonalnog raširenja biljnih zajednica pripada – kao što smo već istaknuli – *Eurosibirsko-sjevernoameričkoj regiji* s dominantnim raširenjem šumsko-stepske vegetacije, odnosno šuma hrasta lužnjaka. Izvorna šumsko-stepska vegetacija županije uglavnom je izmijenjena dugotrajnom agrarnom valorizacijom. Površinom su bitno smanjeni nekada veliki kompleksi hrastovih i drugih šuma. Danas u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* prevladavaju poljoprivredne površine i livade.

Unutar županije možemo izdvojiti tri područja različitih značajki raširenja biljnih zajednica. *Bosutska Posavina* površinom je najveće i do danas najbolje očuvano područje koje pokriva vegetacija vlažnih staništa šuma hrasta, brijesta, topole i vrbe. Dominantna biljna zajednica na ovome prostoru je zajednica hrasta lužnjaka, uz koju se javljaju i šumske biljne zajednice topole, vrbe i johe te poluvlažne i vlažne šikare kontinentskih krajeva (Bognar, 1994.). To su tzv. slavonski hrastici (Škorić, 1977.). Gospodarski je to vrlo značajan prostor jer je veliko šumsko bogatstvo, umnogome, odredilo dosadašnje pravce njegove valorizacije. Dakako, velika eksploatacija šumskog (drvnog) bogatstva, poglavito tijekom 19. stoljeća, utjecala je na smanjenje areala rasprostiranja tih šuma.

Drugo vegetacijsko područje županije obuhvaća prostor panonsko-pontskih šumostepa, čiji je izvorni vegetacijski pokrov (šume hrasta lužnjaka i običnog graba) dugotrajnim korištenjem pretvoren, najvećim dijelom, u otvoreni agrarni pejzaž s vinogradarskim, ratarskim i livadskim kulturama. To se područje najvećma poklapa s *Vukovarskom lesnom zaravni*.

Konačno, treće područje uključuje mezijsko područje hrastova sladuna i cera, uključivši pri tom kestenove i ostale lokalno uvjetovane fitocenoze brdskog pojasa (Bognar, 1994.), a karakteristično je za zapadne obronke Fruške gore. S obzirom da se areali ovih šuma svojim najvećim dijelom također nalaze na lesnoj zaravni i oni su višestoljetnom naseljenošću i poljodjelskim aktivnostima gotovo u cijelosti iskrčeni. Uz navedene šumske zajednice fragmentarno se na prostoru *Vukovarsko-srijemske županije* mogu naći i zajednice šuma crne johe s trošiljkom, odnosno šume poljskog jasena i kasnog drijemovca (Škorić, 1977.).

Dakle, premda je izvorna prirodna vegetacija ovoga kraja u potpunosti bila šumska, danas je njezino rasprostranjenje bitno smanjeno. Ljudi su, naselivši ovaj prostor još prije nekoliko tisuća godina, počeli krčiti šume i otvarati kraj ratarskom korištenju, za što su postojali i još uvijek postoje povoljni klimatski i pedološki uvjeti. Šume su počele ustupati mjesto ratarskim te, što je osobito važno (naročito na *Vukovarskoj lesnoj zaravni*), vinogradarskim kulturama.¹⁵ Jedino su se u vlažnom, južnom i jugoistočnom dijelu *Vukovarsko-srijemske županije*, koji pripada poplavnom prostoru *Bosutske Posavine*, zadržali razmjerno prostrani areali šuma hrasta lužnjaka jer je to prostor koji, unatoč provedenim hidromelioracijskim radovima, još uvijek pruža bolje uvjete za šumsko, ali ne i za ratarsko gospodarenje.

Vrste i značajke tala *Vukovarsko-srijemske županije* posljedica su reljefnih, klimatskih, petrografskih i hidrolo-

ških prilika prostora, ali i dugotrajnog kontinuiranog djelovanja i rada čovjeka, koji je uvelike izmijenio neke aspekte prirodne osnove. Za život čovjeka i gospodarski razvoj cjelokupnog kraja svakako su od najvećeg značenja automorfna ili klimazonalna tla na povišenijim i ocjeditijim terenima gdje se kao matični supstrat javlja les i lesu slični sedimenti (Bognar, 1994.). Tako se na *Vukovarskoj lesnoj ravni* razvio tipičan i agrarno najvrjedniji tip automorfnih tala – černozem (crnica). Iako su njegove odlične karakteristike (poroznost, propusnost, povoljni vodo-zračni odnosi, povoljan odnos ugljika i dušika...) dugotrajnim korištenjem pogoršane jer se sadržaj hraniva i humusa brzo smanjuje, crnica je još uvijek najbolje hrvatsko tlo. Uz crnicu, među raširenije vrste tala treba uključiti i hidromorfna tla koja dominiraju u naplavnim ravnima (polojima) rijeka Dunava i Save, odnosno njihovih pritoka, kao i na dijelu riječnih terasa (Bognar, 1994.).

Demografska
slika
Vukovarsko-
-srijemske
županije

Stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* u proteklih se stotinu i pedesetak godina razvijalo pod pretežitim utjecajem *destabilizacijskih čimbenika demografskog razvoja koji su remetili uravnoteženu i stabilnu populacijsku dinamiku*. Među najvažnije remetilačke odrednice razvoja stanovništva ove županije svakako valja uključiti izravne i neizravne demografske gubitke povezane s Prvim i Drugim svjetskim ratom, epidemiju kolere na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće, pandemiju španjolske gripe koncem Prvoga svjetskog rata, iseljavanja povezana sa završetkom svjetskih ratova (egzodusi Mađara i Nijemaca) te agrarne kolonizacije između dva svjetska rata, tijekom Drugoga svjetskog rata i u razdoblju 1945.–1948. (pri čemu osobito valja apostrofirati kolonizaciju “solunskih dobrovoljaca” nakon 1918.).

Uz navedene čimbenike, na razvoj i kretanje stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* djelovala je i gospodarska kriza 1930-ih godina, pojačano iseljavanje u inozemstvo 1960-ih godina kao i ubrzana, nekontrolirana, a dijelom i stihijna deagrarizacija i deruralizacija, koje su izazvale ruralni egzodus (“bijeg sa sela”), uz pretjerano napušćivanje gradskih naselja županije. Ove su odrednice inducirale nepovoljne tendencije u razvoju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, premda ona – zahvaljujući dugotrajnom imigracijskom karakteru – pokazuje *dinamičniji i prosperitetniji demografski razvoj u odnosu na mnoga druga hrvatska područja pa i u odnosu na Hrvatsku u cijelosti*.

Nakon razdoblja svojevrsne demografske stagnacije, koje je započelo 1960-ih, a završilo početkom 1990-ih godina, nastupilo je vrijeme izrazitog demografskog regresa. Na već značajno poremećene demografske procese, odnose i strukture u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nadovezala se srbijanska oružana agresija, sputavši pritom rijetke pozitivne, a ojačavši brojne negativne tendencije u razvoju stanovništva kraja. Stoga se i ova hrvatska županija početkom 21. stoljeća našla u dubokoj demografskoj depresiji koju

karakterizira posvemašnja kriza većine odrednica i sastavnica razvoja stanovništva.

U suvremenim demografskim kretanjima zrcale se prošla društveno-gospodarska zbivanja. Demografski su procesi posljedica, a vrlo često i činilac bitnih društvenih kretanja. Promjene koje se zbivaju u kretanju broja stanovnika nisu bitne samo kao pokazatelj tih promjena nego i kao indikator strukturnih promjena, a one se, pak, događaju pod neposrednim utjecajem demografskih, ekonomskih, socijalnih, socio-psiholoških, političkih i drugih čimbenika.

GUSTOĆA NASELJENOSTI I RAZMJESTAJ STANOVNIŠTVA

Tablica 1.

Površina, broj stanovnika i
 opća relativna gustoća
 naseljenosti (G)
 Vukovarsko-srijemske županije
 1857., 1900., 1948., 1991. i
 2001. godine

Prostorne karakteristike razvoja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* odraz su nekoliko bitnih odrednica demografskog razvoja: prirodno-geografskih pretpostavki (mogućnosti) naseljavanja, naslijeđene strukture naseljenosti te suvremenih društveno-gospodarskih procesa koji su za posljedicu imali odgovarajuće promjene u prostornom razmještanju stanovništva i gustoći naseljenosti, kako županije u cijelosti, tako i s obzirom na niže razine promatranja, osobito na razini naselja (gradskih i seoskih).

Županija	Površina (km ²)	1857. Stan.	1857. G	1900. Stan.	1900. G	1948. Stan.	1948. G	1991. Stan.	1991. G	2001. Stan.	2001. G
Vinkovački kraj	1026	33531	32,7	51072	49,8	65972	64,3	98445	96,0	91884	89,6
Vukovarski kraj	606	30096	49,7	40627	67,0	49826	82,2	83770	138,2	61583	101,6
Županjski kraj	816	23139	28,4	33870	41,5	36674	44,9	49026	60,1	51301	62,9
UKUPNO	2448	86766	35,4	125569	51,3	152472	62,3	231241	94,5	204768	83,6
Istočna Hrvatska	11090	371034	33,5	530361	47,8	689894	62,2	893035	80,4	821629	74,1
Republika Hrvatska	56542	2181499	38,6	3161456	55,9	3779880	66,9	4784265	84,6	4437460	78,5

Izvor: Korenčić, M. (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971. godine, Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb; Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Tijekom posljednjih pedesetak godina utjecaj prirodnih čimbenika na kretanje i razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* značajno je oslabio. Istodobno, pojačao se utjecaj društveno-gospodarskih odrednica razvoja stanovništva, naročito gospodarskih promjena u društvu potaknutih procesima industrijalizacije, deagrarizacije, deruralizacije i urbanizacije. Jačanjem usmjerenosti gospodarstva županije prema industriji i uslužnim djelatnostima koje su uglavnom locirane u gradskim naseljima (napose u Vukovaru i Vinkovcima) došlo je i do preseljavanja stanovništva iz ruralnih u urbana naselja, što je rezultiralo prostornim preraspmještanjem u strukturi naseljenosti.

Zbog dugotrajnog i povremeno vrlo intenzivnog doseljavanja broj stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* se od sredine 19. stoljeća do početka 1990-ih godina gotovo neprekinuto povećavao. Glavni prostori naseljavanja su bile prostrane lesne zaravni i terase (grede) između slabije naseljenih aluvijalnih nizina. Porast ukupnog stanovništva nužno se, dakako, odrazio i na povećanje opće gustoće naseljenosti županije koja je prije Domovinskog rata (1991.) bila veća nego 1857., 1900. ili pak 1948. godine. Valja, također, naglasiti da je prosječna opća relativna gustoća naseljenosti *Vukovarsko-srijemske županije* 1991. godine od 94,5 st./km² površine bila veća od prosječne gustoće naseljenosti cjelokupnog hrvatskog državnog prostora (84,6 st./km²). To znači da je *Vukovarsko-srijemska županija do Domovinskog rata ulazila u skupinu gušće ili iznadprosječno naseljenih predjela Hrvatske.*

Međutim, razlike u gustoći naseljenosti između pojedinih dijelova *Vukovarsko-srijemske županije* su i prije rata bile velike i znakovite, a posljedica su različitog demografskog razvoja prostora. U sve četiri odabrane godine popisa (1857., 1900., 1948., 1991.) najveća je prosječna gustoća naseljenosti bila u vukovarskom kraju, najmanja u županjskom, dok je ona u vinkovačkom kraju bila daleko iza vukovarske, ali i bitno veća od gustoće naseljenosti cjelokupne *Vukovarsko-srijemske županije*. Brojnije doseljavanje stanovništva u vukovarski i djelomično vinkovački kraj, naročito od 1948. godine, utjecalo je i na brži rast njihove opće gustoće naseljenosti. Županjski kraj, uslijed ponešto slabijih prirodnih mogućnosti naseljavanja (značajno veća pošumljenost) te sporijeg društveno-gospodarskog razvoja, nikada nije mogao primiti toliko stanovnika, koliko su to bili u prilici vukovarski i vinkovački kraj, što se, dakako, odrazilo i na njegovu znatno manju opću gustoću naseljenosti. Ona nije manja samo u odnosu na županijski prosjek, nego je uvjerljivo manja i od državnog prosjeka.

Tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja (1991.–2001.) došlo je do znakovitih promjena u razmještanju stanovništva i gustoći naseljenosti. Zahvaljujući pojavi ukupne depopulacije, čije ćemo uzroke, pokazatelje i posljedice analizirati i prikazati u narednim poglavljima, opća relativna gustoća naseljenosti u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je smanjena – sa 94,5 na 83,6 st./km². Međutim, unatoč navedenom smanjenju ova je županija zadržala *obilježja iznadprosječno gusto naseljenog područja Republike Hrvatske* jer je opća gustoća naseljenosti još uvijek signifikantno veća u odnosu na hrvatski prosjek (78,5 st./km²). Valja, doduše, istaknuti da su, kada je u pitanju gustoća naseljenosti, unutar županije zabilježene značajnije promjene. Nai-

me, u vukovarskom i vinkovačkom kraju opća gustoća naseljenosti je smanjena (sa 138,2 na 101,6, odnosno, sa 96,0 na 89,6 stan/km²), dok je u županjskom kraju – zahvaljujući demografskom rastu – gustoća naseljenosti blago povećana (sa 60,1 na 62,9 st./km²).

U odnosu na županijski prosjek 2001. godine (83,6 st./km²), iznadprosječnu gustoću naseljenosti je imalo samo 15 naselja: Andrijaševci (88), Borovo (189), Bršadin (128), Gunja (162), Ilok (108), Ivankovo (120), Jarmina (205), Mirkovci (97), Nuštar (289), Rokovci (136), Stari Jankovci (84), Vinkovci (500), Vođinci (101), Vukovar (454) i Županja (128). U preostalih se 69 naselja prosječna opća gustoća naseljenosti kretala od 8 st./km² u Antinu do 83 st./km² u Marincima. Dakle, polovi relativne gustoće naseljenosti u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su naselja Vinkovci i Antin. U Vinkovcima je 2001. godine na 66,53 četvorna kilometra površine obitavalo 33 239 stanovnika ili 500 st./km², dok je u Antinu na 11,21 četvornom kilometru živjelo samo 806 stanovnika, tj. tek 8 st./km².

Diferencirana brojčana demografska dinamika u posljednjih 150-tak godina imala je odraza i na odgovarajuće promjene u razmještaju/koncentraciji stanovništva, kako na razini pojedinih područja u županiji, tako i na razini naselja. Sredinom 19. stoljeća, u ukupnom stanovništvu današnje *Vukovarsko-srijemske županije* (86 766), vinkovački kraj je sudjelovao s 38,6%, vukovarski kraj s 34,7%, a županjski kraj s 26,7% stanovništva. Do 1948. godine udjel vinkovačkog kraja je povećan na 43,3%, dok je udjel preostala dva kraja smanjen, vukovarskog na 32,7%, a županjskog na 24,1%. Navedene promjene u koncentraciji naseljenosti posljedica su snažnih, ali prostorno diferenciranih ekonomsko-imigracijskih i agrarno-reformskih kolonizacijskih procesa s kraja 19. i prve polovice 20. stoljeća koje su u najvećem obujmu zahvatile upravo širi vinkovački prostor. Imigracije usko povezane s industrijalizacijom kraja su do početka 1990-ih godina uzrokovale porast udjela vukovarskog (na 36,2%) te smanjenje udjela vinkovačkog (na 42,6%) i županjskog kraja (na 21,2%) u ukupnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije*. Rezultati popisa iz 2001. godine su pokazali nove promjene u razmještaju stanovništva. Tako stanovništvo vinkovačkog kraja čini 44,9%, vukovarskog 30,1% te županjskog kraja 25,1% stanovništva županije.

Jedan od važnijih pokazatelja karakteristika u razmještaju stanovništva je usporedba kretanja broja naselja prema veličinskim kategorijama. Da bismo uočili osnovne značajke tih promjena, nužno je ukazati na promjene broja naselja prema veličini te na promjene broja stanovnika

u pojedinim skupinama naselja. Na početku valja istaknuti da se broj naselja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* u posljednjih gotovo stoljeće i pol nije znatnije mijenjao, što je imalo relativno pozitivan utjecaj na ukupan demografski razvoj prostora i njegovu naseljsku strukturu. S obzirom na karakter demografskih promjena između 1991. i 2001. godine (dominantniji utjecaj "vanjskih" čimbenika razvoja stanovništva), tendencije u razmještanju stanovništva na razini naselja prvo ćemo prikazati uspoređujući 1948. i 1991. godinu. Tijekom navedenog razdoblja promjene u naseljskoj strukturi bile su primarno uzrokovane demografskim i društveno-gospodarskim činiteljima, napose procesima deagrarizacije, industrijalizacije, deruralizacije i urbanizacije. Radi cjelovitog vrednovanja promjena u veličini naselja i razmještanju stanovništva unutar *Vukovarsko-srijemske županije* u pregled ćemo uvrstiti i rezultate popisa 2001. godine.

Provedena analiza je pokazala da su 1948. godine prema veličini (broju stanovnika) relativnu većinu imala *mala naselja* (s 500 do 1 000 stanovnika), kojih je te godine u županiji bilo 25 ili 29,8% svih naselja županije. Istodobno je 11 naselja (13,1%) imalo do 500 žitelja, 17 naselja (21,4%) između 1 000 i 1 500 stanovnika, 11 naselja županije (15,5%) između 1 500 i 2 000 stanovnika, a čak 17 naselja (20,2%) više od 2 000 stanovnika.

Tablica 2.
 Promjena broja i veličine
 naselja Vukovarsko-srijemske
 županije između 1948. i
 2001. godine

Veličina naselja	Godina popisa	Broj naselja		Broj stanovnika		Prosječan broj stanovnika u naselju
		Aps.	%	Aps.	%	
manje od 500 stan.	1948.	11	13,1	3128	2,1	284,4
	1991.	11	13,1	3084	1,3	280,4
	2001.	19	22,6	6130	3,0	322,6
501-1000	1948.	25	29,8	19718	12,9	788,7
	1991.	25	29,8	18647	8,1	745,9
	2001.	22	26,2	16012	7,8	727,8
1001-1500	1948.	18	21,4	22520	14,8	1251,1
	1991.	12	14,3	1534	6,6	1278,7
	2001.	10	11,9	12357	6,0	1235,7
1501-2000	1948.	13	15,5	23430	15,4	1802,3
	1991.	9	10,7	15500	6,7	1722,2
	2001.	9	10,7	15161	7,4	1684,6
više od 2000 stan.	1948.	17	20,2	83676	54,8	4922,1
	1991.	27	32,1	178666	77,3	6617,3
	2001.	24	28,6	155118	75,8	6463,3

Manje od 500 stanovnika = sitna naselja

501-1000 stanovnika = mala naselja

1001-1500 stanovnika = srednja naselja

1501-2000 = velika naselja

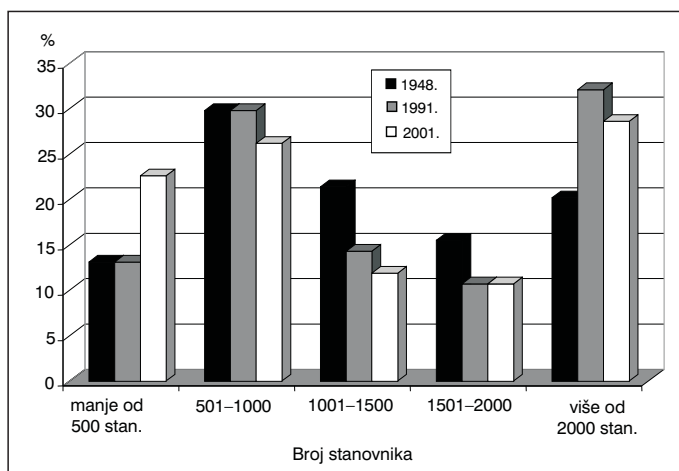
više od 2000 stanovnika = izrazito velika naselja

Suprotno dominaciji *sitnih, malih i srednjih naselja* (64,3% svih naselja županije), koncentracija stanovništva bila je dominantna u manjem broju *velikih i izrazito velikih naselja*. Tako je 1948. godine u 54 naselja županije do 1 500 stanovnika živjelo 45 366 osoba ili 29,8%, a u 17 naselja iznad 2 000 stanovnika čak 83 676 osoba ili 54,8% stanovništva županije. Osim toga, u svega dva naselja županije s više od 10 000 stanovnika (Vinkovci i Vukovar) živjele su 34 442 osobe ili petina (22,6%) ukupne populacije *Vukovarsko-srijemske županije*.

Promjene u strukturi naselja po veličini, ustanovljene popisom pučanstva iz 1991. godine, karakteristične su za područja izraženog doseljavanja, ali i depopulacije izazvane deruralizacijom. Kao posljedica doseljavanja i migracija selo-grad porastao je broj *izrazito velikih naselja* (za 58,8%). Istodobno, broj *sitnih i malih naselja* ostao je isti, ali je bitno smanjen broj *srednjih i velikih naselja* i to sa 31 na 21 naselje ili za trećinu. Do 2001. godine broj *srednjih i velikih naselja* je smanjen na 19, što na određeni način indicira i odgovarajuće poremećaje u naseljskoj hijerarhiji ove županije. Na temelju do sada rečenog možemo argumentirano ustvrditi da su u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* prije Domovinskog rata brojem stanovnika prevladavala *velika i izrazito velika naselja*, što je tipično za najveći dio hrvatskog panonskog prostora.

Navedene su se promjene, dakako, odrazile i na promjene koncentracije stanovništva u pojedinim skupinama naselja. Komparativna analiza pokazuje sve veću koncentraciju stanovništva u *izrazito velikim naseljima* (iznad 2 000 žitelja). U njima je 1991. godine živjelo već znatno više od dvije trećine stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. U odnosu na 1948. godinu to je porast broja stanovnika od čak 113,5%. Istodobno, premda je broj naselja do 1 000 stanovnika ostao isti, u njima je 1991. u odnosu na 1948. godinu bilo 4,9% manje stanovnika. Međutim, što se naseljske strukture tiče nepovoljno je to što je, ne samo smanjen ukupan broj naselja u skupini od 1 000 do 2 000 stanovnika, nego je u njima za trećinu smanjen broj stanovnika. Dakle, očito je da su *srednja* pa i *velika naselja* u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* postala izvoristem depopulacijskih i deruralizacijskih procesa, koji mogu ploditi vrlo nepovoljnim posljedicama po ukupan demografski razvoj prostora. U *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je prije rata u svega trećini naselja (32,1%) bilo koncentrirano gotovo četiri petine stanovništva kraja (77,3%).

Priključimo li navedenim pokazateljima analizu broja i veličine naselja *Vukovarsko-srijemske županije* prema popisu 2001. godine, razvidno je da su depopulacijski procesi

Graf 1.
 Struktura naselja
 Vukovarsko-srijemske županije
 prema veličini (broju
 stanovnika) 1948., 1991. i
 2001. godine

inducirali i odgovarajuće promjene u naseljskoj strukturi. Doduše, ukupno gledajući, i dalje je dominantna koncentracija stanovništva u manjem broju naselja (u 28,6% naselja županije s više od 2 000 stanovnika živi 75,8% ukupnog stanovništva županije), što i dalje ukazuje na prostorno nejednolik razmještaj stanovništva, ali je više nego značovit porast broja i udjela *sitnih* naselja (do 500 stanovnika), kao i žitelja u njima. Tako je broj naselja veličine do 500 stanovnika između 1991. i 2001. godine porastao za 72,7%, dok je broj stanovnika u njima udvostručen (porast od 98,8%). Drugim riječima, *proširila se naseljska i demografska osnovica za daljnje produbljivanje depopulacijskih procesa*. Naime, u *sitnim naseljima* procesi ukupne i prirodne depopulacije te demografskog starenja se odvijaju mnogo brže i intenzivnije nego u većim naseljima pa su ona izložena emigraciji, depopulaciji i u konačnici izumiranju stanovništva.

Navedenim čimbenicima valja pridružiti i utjecaj rata, napose prisilnih migracija koje su značajno “osiromašile” populacijsku osnovu u tim naseljima. Demografski su najugroženija naselja s manje od 200 stanovnika. To su naselja: Grabovo (149 stanovnika), Ludvinci (133), Mlaka Antinska (88), Bokšić (159), Čelije (155) i Vinkovački Banovci (194). U njima je 2001. godine živjelo 878 stanovnika ili svega 0,4% ukupnog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije. U odnosu na 1991. godinu *ukupna depopulacija* u tim naseljima je iznosila čak 22,2%. Navedena naselja čeka vrlo neizvjesna demografska budućnost. Ako ne već sljedeći, ono će popis stanovništva 2021. godine vjerojatno pokazati nestanak (“izumiranje”) barem jednog od njih.

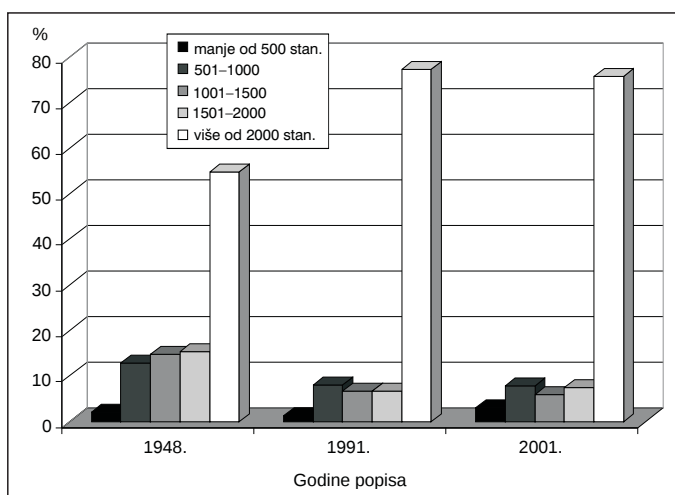
Prostorni razmještaj naselja pokazuje da se najveći dio *velikih i izrazito velikih naselja* (s više od 2 000 stanovnika) nalazi uz bivše općinske centre (Vinkovci, Vukovar, Žu-

panja), koji su najznačajnija gospodarska središta s najvažnijim centralnim funkcijama (uprava, zdravstvo, školstvo...). Ti se centri nalaze na ključnim prometnim, napose cestovnim komunikacijama u županiji, što upućuje na usku povezanost prometnog položaja, društvenih procesa i gospodarskoga razvoja s temeljnim karakteristikama razmjesta stanovništva.

Zaključno se pokazuje:

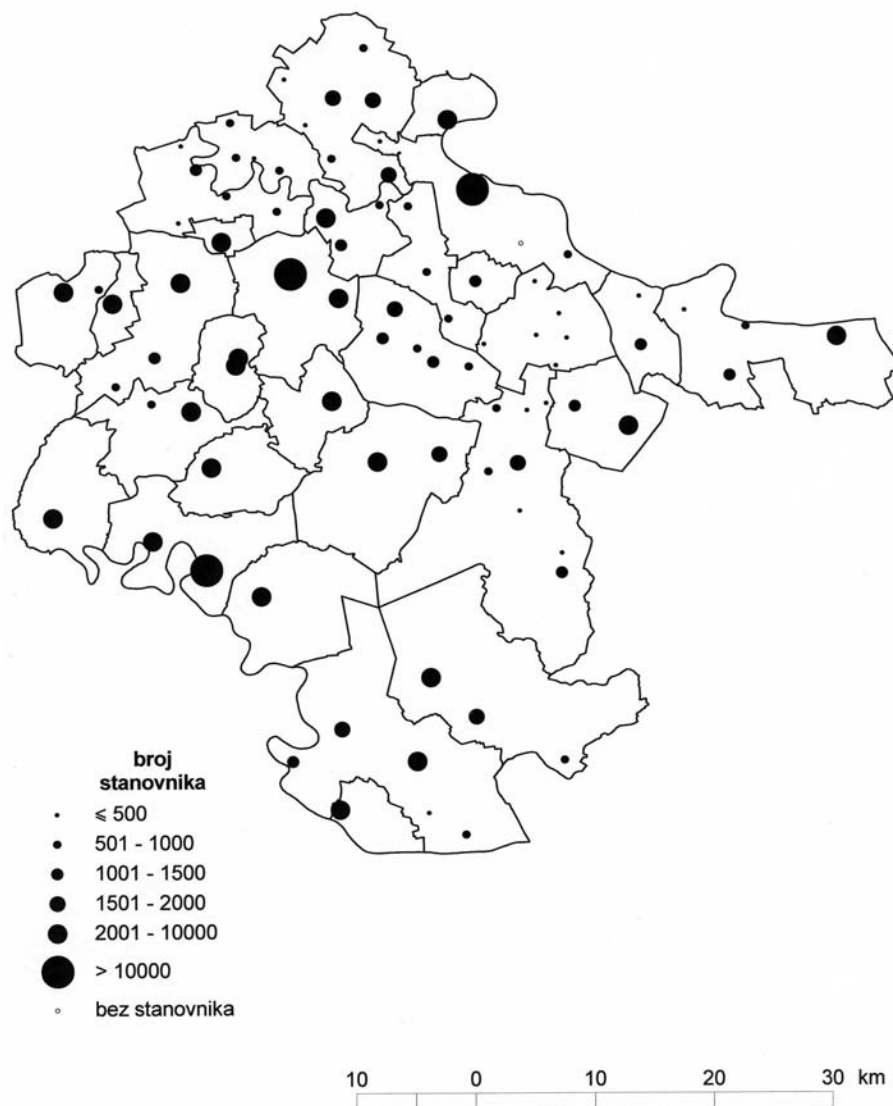
1. da su gustoća naseljenosti i razmještaj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* funkcija suvremenih demografskih i modernizacijskih procesa, napose procesa deagrizacije, industrijalizacije, deruralizacije i urbanizacije;
2. da županiju na naseljskom nivou karakterizira nejednolik prostorni razmještaj stanovništva, što ukazuje na jedan od aspekata prostorne populacijske polarizacije naseljenosti;
3. da razmještaj stanovništva jasno indicira i diferenciranost u demografskom, društvenom i gospodarskom razvoju *Vukovarsko-srijemske županije*.

Graf. 2.
 Struktura stanovništva
 Vukovarsko-srijemske županije
 prema veličini naselja (broju
 stanovnika) 1948., 1991. i
 2001. godine

Slika 2.

Kartogram naselja Vukovarsko-srijemske županije prema veličini (broju stanovnika) 2001. godine

UKUPNO KRETANJE STANOVNIŠTVA

Temeljne odrednice i dinamične sastavnice ukupnoga kretanja stanovništva na nekom prostoru su prirodno i mehaničko ili prostorno (migracijsko) kretanje stanovništva. Ukupno kretanje svjetskog stanovništva determinirano je isključivo prirodnom dinamikom. Međutim, na promjenu broja stanovnika na nižim prostornim razinama promatranja (kontinenti, države, regije unutar država, naselja) uz prirodno kretanje i migracije ostvaruju manji ili veći utje-

caj, što ovisi, ne samo o demografskim nego i o povijesno-političkim, društveno-gospodarskim i kulturno-civilizacijskim procesima te teritorijalnim promjenama. Pritom je potrebno naglasiti da pozitivno prirodno kretanje i imigracija omogućavaju demografski rast (porast broja stanovnika), a negativno prirodno kretanje i emigracija uzrokuju i potiču demografski regres (pad broja stanovnika). Drugim riječima, ukupno kretanje stanovništva rezultanta je razlike prirodnoga prirasta (odnosa nataliteta i mortaliteta) i migracijske bilance (odnosa imigracije i emigracije).

Za utvrđivanje točnog odnosa između prirodnog i mehaničkog kretanja stanovništva nužan nam je *registar stanovništva* koji bi nam dao točan pregled broja iseljenih i doseljenih. Međutim, kako u Hrvatskoj još uvijek ne raspolazemo *registrom stanovništva*, onda se izračun ukupnog kretanja stanovništva vrši vitalno-statističkom metodom, pri čemu u odnos stavljamo promjenu broja stanovnika između dva popisa (popisnu promjenu) i prirodno kretanje stanovništva. Svrha je izračuna, koji se u demografskoj literaturi naziva i *općim kretanjem stanovništva*, dobiti grubu migracijsku bilancu (Friganović, 1987.).

Ukupno (opće) kretanje stanovništva svojevrsni je sintetički pokazatelj općih procesa u svezi sa stanovništvom, ali istodobno i važna pretpostavka za ocjenu budućih demografskih gibanja. Preko općeg kretanja stanovništva vrednujemo utjecaj prirodne dinamike i prostorne pokretljivosti populacije na demografske procese, odnose i strukture na određenom području. Usporedbom prirodnog i popisnog kretanja stanovništva u međupopisnom razdoblju definiramo smjer njegovog prostornog kretanja – je li neki prostor pretežno imigracijskog ili pretežno emigracijskog karaktera. U demografskoj nas analizi ponajprije zanimaju tipovi općeg kretanja stanovništva¹⁶ izdvojeni iz odnosa ukupnog 10-godišnjeg prirodnoga prirasta i popisne promjene u odgovarajućem međupopisnom razdoblju. Iz toga odnosa proizlazi gruba migracijska bilanca koja ovisno o tome je li pozitivna ili negativna, definira neki prostor emigracijskim (egzodusnim), odnosno imigracijskim (useljeničkim) značajkama (Friganović, 1987.).

Demografski i društveno-gospodarski razvoj Vukovarsko-srijemske županije se odvijao – kao što smo već istaknuli – u snažnoj međuovisnosti s relativno povoljnim prirodno-geografskim preduvjetima za naseljavanje (istaknut prometno-geografski položaj, plodna zemlja, brojni riječni tokovi, kvalitetnim drvetom bogate šume hrasta lužnjaka) te složenim političkim zbivanjima, koji su često usmjeravali i modificirali populacijsko-naseobinske procese. U okružju povoljnih prirodnih uvjeta za naseljavanje te kom-

pleksnih povijesnih, političkih, gospodarskih, vjerskih i kulturno-civilizacijskih odnosa na ovome i širem prostoru, odvijao se specifičan i znakovit brojčani razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije.

Kretanje ukupnog broja stanovnika 1857.–1991. godine

Promjena ukupnog broja stanovnika, kao pouzdan agregatni pokazatelj ukupnog kretanja stanovništva na nekom prostoru, jasan je indikator dosegnute razine demografskih procesa, stanja, odnosa i struktura na tom prostoru, ali i precizan argument kojim se dokazuje međuovisnost i međusobna prožetost utjecaja različitih povijesnih, političkih, društvenih, gospodarskih i teritorijalnih zbivanja i promjena na strukturne procese u razvoju stanovništva.

Kretanje ukupnog broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* u cijelom promatranom razdoblju (1857.–2001.) odvijalo se u širim razvojnim uvjetima, u kojima su na razvoj i kretanje stanovništva dominantan utjecaj imali destabilizacijski “unutarnji” i “vanjski” čimbenici demografskog razvoja kao što su: Prvi i Drugi svjetski rat, srbijanska agresija 1990-ih, bolesti i epidemije, gospodarske krize, političke i ekonomske migracije, agrarne reforme i s njima povezane kolonizacije stanovništva, pad nataliteta, demografsko starenje, ubrzana deagrarizacija i deruralizacija...

Godine popisa	Broj stanovnika	Indeks prema prethodnom popisu	Prosječna godišnja promjena u odnosu na prethodni popis (u %)	Bazni indeks (1857=100)
1857.	86768	–	–	100
1869.	101029	116,4	1,4	116,4
1880.	104801	103,7	0,3	120,8
1890.	117918	112,5	1,3	135,9
1900.	125569	106,5	0,7	144,7
1910.	129754	103,3	0,3	149,5
1921.	127417	98,2	–0,2	146,8
1931.	139340	109,4	0,9	160,6
1948.	152472	109,4	0,6	175,7
1953.	166956	109,5	1,9	192,4
1961.	193224	115,7	2,0	222,7
1971.	217115	112,4	1,2	250,2
1981.	224103	103,2	0,3	258,3
1991.	231241	103,2	0,3	266,5

Tablica 3.

Kretanje ukupnoga broja i pokazatelj promjene stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1857.–1991. godine

Izvor: Korenčić, M. (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971., Dje-la Jazu, Knjiga 54, Zagreb; Popis stanovništva 1981., Stanovništvo po na-seljima, općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553, RZSSRH, Zagreb, 1984.; Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

Radi pojašnjenja suvremenih demografskih procesa i odnosa unutar *Vukovarsko-srijemske županije* nužno je barem osvrnuti se na razvojne tokove u prošlosti. U ovome radu razmotrit će se brojčano kretanje stanovništva od prvoga suvremenog popisa stanovništva u Hrvatskoj iz 1857. do posljednjega 2001. godine.¹⁷ To je razdoblje dovoljno dugo za ocjenu temeljnih dugoročnih tendencija u kretanju broja stanovnika promatranog prostora. U navedenom kontekstu posebno ćemo razmotriti razdoblje od 1857. do 1991. godine, a posebno kretanje ukupnoga broja stanovnika tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja (1991.–2001.). Ovakva diferencijacija u raščlambi promjene broja stanovnika opravdana je iz najmanje dva razloga:

- bitno je različita metodologija popisa primijenjena 2001. godine u odnosu na ranije popisne godine, što značajno otežava međupopisnu usporedbu podataka;
- uzroci, posljedice i intenzitet promjena broja stanovnika između 1991. i 2001. godine bitno su različiti u odnosu na prethodna razdoblja i ne mogu se tumačiti isključivo “unutarnjim” demografskim odrednicama.

Već smo istaknuli da je brojčani razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* od sredine 19. stoljeća do danas bio čvrsto povezan s njezinim prirodno-geografskim značajkama i gospodarskim razvojem, ali i sa svim društveno-političkim zbivanjima i promjenama koje su se odvijale na ovome prostoru. U tom smislu, još jednom valja istaknuti iznimno povoljan geografski položaj (međurječje Dunava, Save i Drave), koji je omogućio oblikovanje kvalitetnog prometnog sustava i njegovo uključanje u šire srednjoeuropske prometne (željezničke, cestovne i riječne) koridore, zatim povoljne preduvjete za razvoj poljoprivrede (vrijedno i plodno tlo bogato humusom na kojemu izvrsno uspijevaju žitarice, vinogradi i druge poljoprivredne kulture), ponešto zakašnjelu, ali vrlo snažnu i ubrzanu industrijalizaciju (od 1930-ih godina) te na koncu dva svjetska rata i Domovinski obrambeni rat, koji su ostavili dubok trag u populacijskom razvoju kraja. Pritom su *migracije postale temeljnom odrednicom brojčanog razvoja stanovništva, ali i oblikovanja svih njegovih strukturno-dinamičnih obilježja*.

Drugim riječima, razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u posljednjih 150-tak godina je nosio značajke tzv. *migracijskog tipa formiranja stanovništva*. (Wertheimer-Baletić, 1997.) Iako migracijske struje u 19. i 20. stoljeću nisu poprimile značajke masovnih selidbi iz 15., 17. ili pak 18. stoljeća, svojom brojnošću i svojim karakterom (namjernošću) nadmašile su stalno prisutna pojedinačna seljenja. To se, prije svega, odnosi na doseljavanje Mađara,

Nijemaca, Rusina, Ukrajinaca, Slovaka, Čeha, Srba, Hrvata i drugih u 19. stoljeću, potom na iseljavanje Nijemaca i dijelom Mađara po svršetku Prvoga, a posebice Drugoga svjetskog rata te na kolonizaciju hrvatskih ravničarskih predjela između dva svjetska rata, odnosno u razdoblju 1945.–1948. godine. (Gelo, 1987.) Doseljavanje u *Vukovarsko-srijemsku županiju* nije bilo usmjereno samo u gradove nego i u sela jer je u migracijskim strujama u znatnoj mjeri sudjelovalo i poljoprivredno, odnosno ruralno stanovništvo. Imigracija u gradove je bila uvjetovana mogućnostima zapošljavanja u državnim i financijskim službama, a manje u obrtu i trgovini, dok je naseljavanje u seoska naselja ovisilo o raspoloživosti obradivog zemljišta i slobodnih imanja.

Što nam kazuje jedno i pol stoljeće (1857.–1991.) kretanja ukupnoga broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije*? Ukratko, ono je u navedenom razdoblju bilo neujednačeno, sa značajnim oscilacijama u prosječnoj godišnjoj stopi promjene po međupopisnim razdobljima, ali i s naglašenim trendom demografskog rasta. Intenzitet porasta broja stanovnika ovisio je, ponajprije, o utjecaju različitih demografskih, političkih, gospodarskih, socijalnih, ratnih i drugih čimbenika. Jedinu iznimku u kontinuiranom rastu stanovništva predstavlja međupopisno razdoblje 1910.–1921. godine, u kojemu je Prvi svjetski rat, zbog povećanog (ratnog) mortaliteta, migracija i epidemije španjolske gripe značajno poremetio populacijski razvoj pa je zabilježen demografski regres (–1,8%).

U tom je 134-godišnjem razdoblju porast stanovništva županije iznosio 166,5%. Za usporedbu – u istom je razdoblju ukupno stanovništvo Hrvatske poraslo za 119,3%. Veći porast stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* zabilježen je u međupopisnim razdobljima: 1857.–1869. (16,4%), 1880.–1890. (12,5%), 1953.–1961. (15,7%) te 1961.–1971. godine (12,4%). U tim je razdobljima zabilježen i veći prosječni godišnji porast broja stanovnika (1,4%, 1,3%, 2,0%, 1,2%).¹⁸ Nešto slabiji rast stanovništva županija je imala u razdobljima: 1869.–1880. (3,7%), 1890.–1900. (6,5%), 1921.–1931. (9,4%), 1931.–1948. (9,4%) i 1948.–1953. godine (9,5%). Već se na ovome mjestu može istaknuti da su razdoblja snažnijeg demografskog rasta županije ujedno i razdoblja brojnijeg doseljavanja u županiju i vice versa. Razmjerno naglašeniji porast stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata osjeća se približno do početka 1970-ih godina, što je prije svega posljedica imigracije. Međutim, populacijska je dinamika u posljednja dva međupopisna razdoblja prije Domovinskog rata bila značajno usporena. Porast stanovništva u razdobljima 1971.–1981. i 1981.–1991.

je iznosio tek 3,2%, odnosno 0,3% prosječno godišnje. Posljedica je to *jačanja ruralnog egzodusa i emigracije, smanjivanja prirodne dinamike, reprodukcijske i generacijske depopulacije, pogoršanja gospodarskih tokova te slabljenja useljavanja*. Stoga bismo brojčani razvoj stanovništva Vukovarsko-srijemske županije između 1970-ih i 1990-ih godina mogli označiti usporavajućim.

U brojčanom razvoju stanovništva Vukovarsko-srijemske županije do početka 1990-ih godina možemo izdvojiti pet karakterističnih razdoblja, međusobno različitih značajki demografskog rasta ili pada:

- *razdoblje između 1857. i 1910.;*
- *razdoblje između 1910. i 1931.;*
- *razdoblje između 1931. i 1948.;*
- *razdoblje između 1948. i 1971.;*
- *razdoblje između 1971. i 1991. godine.*

Iako potonja razdoblja nemaju jednak vremenski razmak (u prvome se radi o 53 godine, u drugome o 21 godini, u trećemu o 17 godina, u četvrtome o 23 godine te u petome o 20 godina), jasno izražene oscilacije u popisnim promjenama, kako ćemo kasnije vidjeti, ipak ukazuju na opravdanost takve diferencijacije. Potonjim razdobljima valja dodati i posljednje međupopisno razdoblje (1991.–2001.) s padom broja stanovnika, o čemu će više riječi biti u posebnom poglavlju.

Intenzivna demografska dinamika ukupnog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije posljedica je krupnih društveno-gospodarskih procesa i promjena na ovome prostoru, ali i demografskih gibanja, čiji su temeljni nositelji bili migracijski procesi. Demografski rast zabilježen u većini analiziranih međupopisnih razdoblja nije toliko rezultat prirodnoga kretanja koliko snažnih i, uglavnom, unaprijed planiranih migracija, koje nisu bile uvijek potaknute ekonomskim nego često i političkim razlozima. Istok Hrvatske, tijekom 19. i prve polovice 20. stoljeća, bio je određen brojnih useljeničkih (kolonizacijskih) struja, koje su vrlo brzo demografski osvježile, osnažile i obnovile, populacijski prilično osiromašen kraj s konca 17. i početka 18. stoljeća. Prirodne su prednosti kraja za naseljavanje u uvjetima razmjerno rijetke naseljenosti, uslijed nesigurnih političko-vojnih prilika koje su trajale više desetljeća, potaknule u 19. stoljeću doseljavanje novoga stanovništva, ponajprije iz agrarno prenapučenih i siromašnih predjela Hrvatske (Dalmacija, Lika, Gorski kotar, Hrvatsko zagorje), ali i iz inozemstva (austrijski dio Monarhije, njemačke zemlje). Doseljavanje stanovništva su naročito poticale tadašnje (habsburške, odnosno austro-ugarske) vlasti. To je razdoblje u kojemu od strane austro-ugarskih vladajućih

struktura dolazi do pojačanog interesa za iskorištavanje autohtonih prirodnih sirovina i agrarnih proizvoda. Razvoj manufakture i industrije u austrijskom dijelu zajedničke države potaknuo je uvoz prehrambenih proizvoda: pšenice, vina i drva iz panonskog dijela Hrvatske pa tako i iz *Vukovarsko-srijemske županije*.

Gospodarskom razvoju ovoga prostora nakon oslobođenja od Osmanlija, među ostalim, pogodovalo je osnivanje *Vukovarskog vlastelinstva*, koje je 15. prosinca 1736. godine kupio grof Karlo Filip von Eltz. Eltzovi su u značajnoj mjeri unaprijedili agrarnu proizvodnju uvodeći cijeli niz tehnoloških i organizacijskih inovacija u obradi zemlje, prerađi agrarnih proizvoda te njihova plasmana na tržište (Sršan, 1997.). Povećanjem gospodarskoga interesa jačaju i ekonomske migracije, naročito doseljavanje agrarnog i ruralnog stanovništva u potrazi za kvalitetnom zemljom koje je u ovome kraju nakon odlaska turske vlasti bilo u izobilju. U tim je preseljavanjima, samo iz drugih hrvatskih krajeva u *Istočnu Hrvatsku*, sudjelovalo približno 200 000 ljudi (Nejašmić, 1992.). Dio toga useljeničkog vala zahvatio je područje *Vukovarsko-srijemske županije*, što najbolje potvrđuje promjena broja stanovnika (porast sa 86 768 na 129 754) i stopa demografskog rasta županije između 1857. i 1910. godine (49,5%). Ponešto slabiji porast ukupnog pučanstva zabilježen je između 1869. i 1880. (3,7%) te 1900. i 1910. godine (3,3%) što je posljedica nešto manjeg doseljavanja, ali i velike smrtnosti stanovništva zbog epidemije kolere koja je u prilično niskim uvjetima zdravstvene i higijenske zaštite nepovoljno djelovala na visinu mortaliteta lokalnog pučanstva. Epidemija kolere, šireći se iz Srbije, posebno jako je zahvatila vukovarski kraj¹⁹ (Wertheimer-Baletić, 1993.), koji je između 1869. i 1880. godine imao čak i pad ukupnog stanovništva od 0,4%.

Tijekom druge polovice 19. stoljeća *Vukovarsko-srijemska županija* je – kao što smo naglasili – bila odredištem brojnih kolonizacijskih struja različitih etničkih skupina, što su poticale tadašnje vlasti želeći osnažiti gospodarski razvoj kraja, ali i učvrstiti njegovu političko-vojnu stabilnost i geostrateški položaj. Riječ je, najvećma, o zemljoradničkom i seoskom stanovništvu iz drugih dijelova austro-ugarske države te iz njemačkih zemalja, koje je naselilo opustjela naselja nakon ratnih zbivanja iz proteklih stoljeća. Doseljavanje je osobito snažno bilo između 1857. i 1869. te između 1880. i 1890 godine, što potvrđuju podaci da je u prvome razdoblju porast ukupnog stanovništva županije iznosio 16,4%, a u drugome razdoblju tek nešto manje – 12,5%. Tako je 1910. godine nehrvatskog stanovništva u *Vukovar-*

sko-srijemskoj županiji bilo već 48,5%; najviše Srba (17,8%), potom Nijemaca (16,7%) te Mađara (7,9%)...²⁰ Iste su godine od ukupno 83 naselja kraja²¹ Srbi većinu imali u 16 naselja (19,3%), Mađari u 11 naselja (13,3%), Nijemci u 8 naselja (9,6%) te Rusini i Ukrajinci u 2 naselja (2,4%).

Unatoč ratnim zbivanjima (1914.–1918.) *Vukovarsko-srijemska županija* je u drugom promatranom razdoblju (1910.–1931.) ipak zabilježila relativno visok porast broja stanovnika od 7,4% (sa 129 754 na 139 340 stanovnika), no primjetna je signifikantna razlika u promjeni ukupnoga stanovništva između 1910. i 1921., odnosno 1921. i 1931. godine. Dok se u prvom razdoblju zbio, doduše, nevelik ali ipak pad broja stanovnika od 1,8% (sa 129 754 na 127 417 stanovnika), što je posljedica izravnih ratnih stradanja, ali i brojnog iseljavanja po svršetku ratnih sukoba (egzodus Mađara), u drugome je razdoblju, zahvaljujući novim doseljavanjima (kolonizacijama), zabilježen opet osjetniji rast stanovništva od čak 9,4% (sa 127 417 na 139 340 stanovnika).

Različitost brojčane promjene stanovništva između ta dva međupopisna razdoblja znakovito potvrđuju i podatci da je između 1910. i 1921. godine smanjenje stanovništva imalo 57 naselja ili 68% svih naselja županije, dok su u drugome razdoblju (1921.–1931.) porast stanovništva imala 72 naselja ili čak 85% svih naselja ove županije. Osnovni su razlozi demografskog regresa između 1910. i 1921. godine vezani uz nepovoljne utjecaje Prvoga svjetskog rata, odnosno uz pojačani mortalitet izazvan ratnim stradanjima (izravni demografski gubici) kao i epidemijom španjolske gripe. Ovim čimbenicima treba dodati i pojačanu emigraciju potaknutu političko-teritorijalnim promjenama. Svršetkom rata Mađari i Nijemci su došli u loš i neizvjestan politički položaj, što je rezultiralo njihovim brojnim iseljavanjem, naročito iz gradova u kojima su u vrijeme Austro-Ugarske obavljali značajne državne, političke, pravne, financijske i policijske dužnosti. To je bio **prvi** veliki egzodus stanovništva koji je tijekom 20. stoljeća zahvatio *Vukovarsko-srijemsku županiju*. Primjerice, samo je u naselju Vukovaru između 1910. i 1921. godine broj Mađara smanjen za 40,1%, a na prostoru cijelog vukovarskog kraja za 20,0%. Slično je bilo i s njemačkim stanovništvom (Wertheimer-Baletić, 1993.). Stoga je između 1910. i 1921. godine Vukovar zabilježio, unatoč poslijeratnom doseljavanju, pad pučanstva od 1,1%. Još je snažniji egzodus njemačkoga i mađarskog pučanstva uslijedio neposredno pred svršetak Drugoga svjetskog rata i u poraću. Unatoč poslijeratnoj agrarnoj kolonizaciji, u razdoblju 1910.–1921. godine, stanovništvo vinkovačkog i županjskoga kraja smanjeno je za 3,5%, a vukovarskoga kraja poraslo za svega 1,6%.

Tablica 4.

Kretanje ukupnoga broja stanovnika vinkovačkog kraja u razdoblju od 1857. do 2001. godine po naseljima*

Naselje	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Andrijaševci	676	666	740	947	1065	1118	1162	1222	1516	1723	2010	2054	2093	2076	2165
Antin	554	662	537	568	557	603	633	705	756	862	883	980	935	977	806
Apševci	233	266	331	318	345	404	415	452	493	513	513	524	466	444	368
Cerić	730	860	875	983	1008	1059	962	928	1142	1189	1436	1428	1438	1563	1460
Donje Novo Selo	424	433	544	500	591	848	597	639	719	801	749	852	718	638	638
Đeletovci	330	351	451	597	686	733	699	733	828	862	908	874	799	849	685
Gaboš	603	702	588	713	747	718	663	817	718	753	843	826	781	746	613
Ilača**	727	1028	1039	1181	1324	1373	1317	1510	1349	1554	1691	1334	1173	1239	1009
Ivankovo	1901	2478	2305	2679	2738	2818	2641	3104	3201	3620	4633	5284	5806	6354	6695
Jarmina	783	829	882	1050	1163	1192	1236	1341	1917	1918	1987	2224	2509	2629	2627
Karadžićevo***	0	0	34	72	80	63	14	240	401	439	398	392	395	411	239
Komletinci	1793	1899	2140	2016	1945	2022	1850	2006	2168	2407	2556	2377	2014	2035	1897
Korog	1202	1277	1015	1046	989	1067	1003	1031	984	982	945	845	804	748	521
Lipovac	839	1022	1409	1163	1463	1367	1299	1343	1105	1297	1527	1556	1442	1409	1243
Marinci	607	719	705	729	746	853	848	838	882	896	938	909	904	969	796
Markušica	1003	1224	1085	1212	1446	1398	1363	1811	1559	1611	1741	1674	1530	1371	1160
Mirkovci	861	971	1198	1169	1198	1215	1219	1314	1414	1655	2121	2499	2940	3233	2673
Mlaka Antinska***	0	0	0	23	44	24	15	96	175	178	165	149	121	126	88
Nijemci	1187	1209	1402	1727	2373	2298	2414	2405	2717	3038	3077	2800	2412	2171	1905
Novi Jankovci	736	834	774	892	1018	1066	1023	1093	649	763	911	1185	1364	1273	1014
Novi Mikanovci	304	317	306	421	413	435	404	578	831	837	946	870	762	788	677
Nuštar	821	991	943	1038	1208	1309	1289	1303	1636	2034	2811	3290	3755	4080	3606
Orolik	311	393	529	936	972	1052	1085	1161	977	1115	1129	1024	939	864	578
Ostrovo	629	702	678	739	771	746	731	897	762	849	924	1040	938	884	760
Otok	2952	3250	3637	3475	3555	3568	3164	3295	3868	4193	4838	5519	5707	5889	5858
Podgrađe	417	486	540	682	754	722	826	863	885	932	918	777	631	546	486
Podrinje***	0	0	0	0	0	47	48	192	244	314	319	287	277	300	281
Privlaka	1617	1727	1880	1901	1818	1931	1800	1942	2005	2466	2925	3224	3368	3501	3776
Prkovci	569	626	613	644	662	623	551	588	573	702	711	581	564	579	600
Retkovci	952	1080	1088	1196	1281	1358	1423	1440	1742	1856	1720	1516	1453	1335	1381
Rokovci	529	467	588	704	913	822	907	1055	1206	1389	1584	1680	1830	1955	2084
Slakovci	737	750	773	864	862	983	910	930	1190	1376	1689	1702	1597	1493	1202
Srijemske Laze	711	751	736	869	948	961	907	925	720	852	1006	1073	975	924	652
Stari Jankovci	594	948	1008	1189	1277	1203	1187	1271	1350	1392	1588	1887	1938	2063	1769
Stari Mikanovci	988	1275	1303	1733	1941	1900	1780	2008	2034	2298	2801	2776	2705	2612	2710
(Šidski) Banovci****	460	779	651	836	890	990	1047	1139	1028	1138	1084	968	772	653	479
Tordinci	1125	1229	981	1189	1359	1380	1317	1252	1357	1344	1341	1212	1046	1017	836
Vinkovački Banovci	124	133	121	182	221	241	275	351	301	304	306	305	266	255	194
Vinkovci	3632	4802	6117	6954	8634	10455	11421	14724	17219	19179	23192	29106	33004	35347	33239
Vođinci	870	795	821	1069	1067	1058	1001	1117	1351	1541	1913	2131	2074	2099	2113
Vinkovački kraj	33531	38931	41167	46206	51072	54023	53466	60659	65972	73172	83777	91714	95245	98445	91883

* Broj naselja prema popisu stanovništva iz 2001.

** Naselje Ilača uključuje broj stanovnika naselja Ivanci koje je nestalo kao samostalno naselje 1981. godine.

*** Naselje Karadžićevo se prvi puta iskazuje od 1880., Mlaka Antinska od 1890., a Podrinje od 1910.

**** Naselje Šidski Banovci je nakon popisa 1991. godine promijenilo ime u Banovci.

Izvor: Korenčić, M. (1979.): Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.–1971., Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb; Popis stanovništva 1981., Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553, RZSRH, Zagreb, 1984.; Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Nasuprot navedenim iseljavanjima *Vukovarsko-srijemska županija* je nakon Prvoga svjetskog rata bila odredištem i novih kolonizacijskih struja, koje su značajno utjecale na daljnje kretanje broja stanovnika, naročito u razdoblju između 1921. i 1931. godine. Temeljna je podloga tada provedene kolonizacije bila agrarna reforma, kojom je eksproprijacijom “oslobođena” zemlja bila razdijeljena srpskim “solunskim dobrovoljcima”, odnosno kolonistima i mjesnim agrarnim interesentima (Laušić, 1989., Kolar-Dimitrijević i Potrebić, 1994.). Međutim, zbog nedovoljne organiziranosti i nezakonitosti kolonizacija je, velikim dijelom, bila pretvorena u nekontrolirana kretanja ljudi što je izazvalo goleme poteškoće, kako u izboru kolonista tako i njihovom razmještanju na novim posjedima. Naseljavanje je na ovome, ali i širem istočno-hrvatskom prostoru, počelo već 1919., intenzivno se odvijalo do 1923., a s manjim prekidima sve do 1941. godine. U tom je razdoblju na cjelokupan istočno-hrvatski prostor naseljeno oko 8 000 obitelji s približno 30 000 osoba. Radi se, uglavnom, o stanovništvu srpske etničke pripadnosti, čime je i etnodemografska slika ovoga dijela Hrvatske bila bitno izmijenjena. Najveći broj kolonista naseljen je upravo u tadašnji vukovarski kotar (Vrbošić, 1997.). U njemu je stvoreno 15 kolonističkih naselja (Maticka, 2003.). Pozadina tih preseljavanja često je bila zapravo u nastojanju da se u najplodnijim područjima istoka Hrvatske oslabi hrvatsko, a ojača srpsko pučanstvo (Horvat, 1942.). To je vrijeme kada se oblikovala i utvrdila “srpska enklava” u sjeverozapadnom dijelu *Vukovarsko-srijemske županije*.

Već smo istaknuli da je u međuratnom razdoblju, zahvaljujući nastavku agrarnih naseljavanja, ova županija imala razmjerno jači porast stanovništva. U početku skromni, a zatim sve brži industrijski razvoj pogoduje gospodarskim imigracijama radne snage koje postupno jačaju. Tridesetih godina prošloga stoljeća industrijalizacija je zahvatila i ovaj tradicionalno agrarno-ruralni prostor (ponajviše vukovarski kraj, odnosno grad Vukovar). To je razdoblje u kojemu započinje značajnija stabilizacija viših stopa porasta stanovništva koja će potrajati sve do početka 1970-ih godina. O jakosti useljavanja možda najbolje svjedoči već izneseni podatak da je od 1921 do 1931. godine porast broja stanovnika imalo gotovo devet od deset naselja županije. Pojedina su naselja više nego udvostručila broj svojih žitelja; primjerice: Karadžićevo (porast od 1 614%), Mlaka Antinska (540,0%), Podrinje (300,0%) i Ludvinci (122,6%).

Utjecaj migracijskih kretanja na promjenu broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* još je veći i izrazitiji bio nakon Drugoga svjetskog rata. Unatoč ratu (1941.–1945.) i po-

novnom iseljavanju (egzodusu) znatnog dijela mjesnog stanovništva (ponajviše njemačkog), u međupopisnom je razdoblju 1931.–1948. ponovno zabilježen razmjerno visok porast broja stanovnika od 9,4% ili 0,6% prosječno godišnje. Posljedica je to činjenice da je prvi službeni poslijeratni popis pučanstva u bivšoj Jugoslaviji (1948.) proveden tri godine nakon rata i provedene poslijeratne kolonizacije, potaknute drugom velikom agrarnom reformom u 20. stoljeću. Na taj su način u popisu 1948. godine velikim dijelom ostali “skriveni” demografski gubitci Drugoga svjetskog rata jer su ih u znatnoj mjeri nadomjestila poslijeratna useljavanja. Demografski rast je, dakako, bio bitno uvjetovan i poslijeratnim kompenzacijskim razdobljem (1946.–1954.) tijekom kojega su, zahvaljujući porastu nataliteta, ponešto ublažene negativne demografske posljedice Drugoga svjetskog rata i poraća na ovome prostoru.

Svršetkom ratnih sukoba, tj. Drugoga svjetskog rata, na području današnje *Vukovarsko-srijemske županije* bez korisnika je ostala znatna površina zemljišta čiji su posjednici uglavnom bili pripadnici njemačke etničke skupine. Oni su iz političkih i psiholoških razloga napustili svoja imanja prije okončanja rata ili su im ona bila oduzeta od strane nove jugoslavenske vlasti. Tako je u tadašnjim kotarima Vinkovci i Vukovar tijekom 1945. godine ostalo napušteno 15 “njemačkih” sela s više od 19 000 hektara obradivog i vrlo plodnog zemljišta. Osim Nijemaca, ovo su područje u nešto manjem broju napustili Mađari i Srbi²² (Maticka, 1990.). Jedino je u županjskom kraju bilo samo pojedinačnih napuštanja imanja. To je bio već **drugi** veliki egzodus koji je u prošlom stoljeću zahvatio stanovništvo ove županije. U tom je egzodusu demografski najviše stradalo njemačko stanovništvo. Još 1910. godine u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je živjelo 21 716 Nijemaca pa su oni tada činili gotovo šestinu ukupnog pučanstva kraja i bili treća, po brojnosti, etnička skupina, dvostruko brojnija od Mađara (10 264) i tek nešto manje brojna od Srba (23 059). Međutim, popis stanovništva iz 1948. godine je utvrdio pad broja i udjela Nijemaca na tek 490 pripadnika, odnosno na 0,3% ukupnog stanovništva županije. Od 1948. godine Nijemci više nemaju većinu niti u jednom naselju ovoga kraja (1910. godine su imali većinu u osam naselja županije).

Zbog većeg broja napuštenih njemačkih posjeda (kotar Vinkovci: 1 256 posjeda s 14 758 hektara površine i kotar Vukovar: 527 posjeda s 4 247 hektara površine) kao i posjeda srpskih obitelji (“solunski dobrovoljci”) izbjeglih u razdoblju 1941.–1945. godine te druge veleposjedničke zemlje, koja je ušla u fond agrarne reforme (privatni vele-

posjedi, posjedi banaka, poduzeća, crkava, nestalih vlasnika i drugih), ravničarski je prostor Hrvatske dopuštao i zahtijevao doseljenje većeg broja, ponajprije, zemljoradničkog stanovništva, što je imalo odraza na razmjerno jaču populacijsku dinamiku. To je stanovništvo u ovaj prostor doselilo iz Hrvatskog zagorja (okrug Varaždin i okrug Zagreb), Dalmacije, s prostora Žumberka i iz Bosne i Hercegovine (Maticka, 1990., Wertheimer-Baletić, 1993., 1997.).

Nakon što je Privremena skupština Demokratske Federativne Jugoslavije 23. kolovoza 1945. godine donijela *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji*, provedena je najopsežnija i najbrojnija suvremena kolonizacija na cijelom bivšem jugoslavenskom prostoru (Laušić, 1989.). Na temelju toga Zakona je donešen Plan kolonizacije²³, prema kojemu je samo na područje današnje *Vukovarsko-srijemske županije* trebalo biti naseljeno više od 2 500 obitelji i to oko 1 650 obitelji iz Hrvatskog zagorja te po 450 obitelji iz Dalmacije i drugih dijelova istočne Hrvatske (Maticka, 1990.). Najveći dio kolonizacije je ostvaren u travnju i svibnju 1946. godine. Ti su pokreti stanovništva izazvali velike promjene u populacijskom razvoju, poglavito u promjeni demografskih struktura, kako u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* tako i u prostorima odakle je to stanovništvo došlo. Iseljenički su prostori doživjeli ubrzanu depopulaciju, starenje i prirodni pad pučanstva, a useljenički prostor *Vukovarsko-srijemske županije* "pomlađivanje" populacije i svojevrsnu ruralizaciju prostora s obzirom da je imigriralo uglavnom ruralno stanovništvo iz pasivnih i agrarno prenapučenih hrvatskih krajeva. Premda su tadašnje komunističke upravljačke strukture, u provođenju agrarne reforme, stavile težište "na klasno-socijalna načela odnosno sudionništvo u ratu kao osnovni uvjet koloniziranja" (Maticka, 2003., 449.), ipak su kolonizacijske struje bile i etnički usmjerene, naročito što se tiče udjela hrvatskog i - napose - srpskog stanovništva u njima.

Nakon agrarnih preseljavanja po svršetku Drugoga svjetskog rata, uslijedile su imigracije stanovništva potaknute isključivo gospodarskim (ponajprije industrijskim) razvojem prostora, što je od 1948. godine pa sve do 1970-ih godina rezultiralo pojačanom tendencijom porasta stanovništva županije. Stopa porasta stanovništva je u razdoblju 1948.-1953. iznosila 9,5%, u razdoblju 1953.-1961. čak 15,7% te u razdoblju 1961.-1971. godine 12,4%. To je vrijeme kada je agrarnu kolonizaciju nadomjestila gospodarska imigracija radne snage jer je - iako razmjerno zakašnjela - snažna industrijalizacija ipak privukla stanovništvo, koje se u potrazi za radnim mjestima (više) i zemljom (manje) naprosto "prelijevalo" u ovaj prostor. Dio doselje-

nog stanovništva bio je privučen velikom ponudom relativno jeftine obradive zemlje, koju je domorodno, ali deagrarizirano stanovništvo napustilo, zaposlivši se u industriji i preselivši se u gradove, kako u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* tako i izvan nje (Sić, 1968.). Primjerice, u potonjem je razdoblju (1948.-1971.), od ukupno 84 naselja, porast stanovništva imalo čak 67 naselja (79,8%), a smanjenje stanovništva tek 17 naselja (20,2%) *Vukovarsko-srijemske županije*. U porastu broja stanovnika između 1948. i 1971. godine posebno su se isticali: Borovo (322,2%), Gunja (144,3%), Nuštar (101,1%), Lipovača (92,2%), Županja (88,8%), Mirkovci (76,7%), Bršadin (75,7%), Vukovar (75,5%), Vinkovci (69%), Ivankovo (65,1%) i Privlaka (60,8%). Demografski rast Borova, Lipovače, Bršadina i Vukovara u izravnoj je korelacijskoj vezi sa snažnim razvojem Kombinata gume i obuće "Borovo" u Vukovaru.

Snažnom naseljavanju pogodovala je industrijska ekspanzija utjelovljena u velikim gospodarskim poduzećima. Od 1950-ih godina započinje snažan razvoj industrije (prelivačke, prehrambene, tekstilne, gumarske, obućarske, drvne), što je omogućilo ubrzani društveno-gospodarski i demografski razvoj prostora. Postojanje razmjerno jeftinog zemljišta i brojne radne snage, koja je sve više napuštala poljoprivredu, pospješilo je industrijski razvoj ovoga područja. U tom smislu posebno valja istaknuti industrijalizaciju vukovarskoga kraja, što se najviše ogledalo kroz razvoj gumarske i obućarske ("Borovo"), tekstilne ("Vuteks") te poljoprivredno-prehrambene industrije ("Vupik"). Populacijski koncentrirajuće naročito je djelovala tvornica "Borovo", koja je zahvaljujući velikim i stalno rastućim potrebama za radnom snagom posebno snažno stimulirala doseljavanje stanovništva u Vukovar i njegova prigradska naselja (Borovo, Bršadin, Lipovaču,...) (Wertheimer-Baletić, 1993.). Primjerice, promatramo li samo vukovarski kraj, uočiti ćemo da su od 1948. do 1991. godine najveći porast broja stanovnika, uz sam Vukovar, zabilježila upravo ona naselja koja čine sjeverozapadni i južni prsten oko grada. Najveći je porast imalo Borovo (140,6%), a zatim Lipovača (124,8%), Bršadin (87,9%), Bogdanovci (48,0%) i Negotlavci (25,2%).

Za razliku od agrarnih doseljavanja (1945.-1948.), koja su najvećim dijelom bila unutar-hrvatska, u strukturi gospodarskih imigranata od 1950-ih godina prevladavali su "vanjski" migranti, tj. doseljenici iz ekonomski pasivnijih područja bivše Jugoslavije, ponajviše iz Bosne i Hercegovine. Radilo se o siromašnom, ali radno sposobnom i reprodukcijски vitalnom stanovništvu, koje je uspjelo ojačati i proširiti populacijsku osnovicu kraja, djelujući na kretanje

Tablica 5.

Kretanje ukupnog broja stanovnika vukovarskog kraja u razdoblju 1857.–2001. godine po naseljima*

broja stanovnika, na dinamiku nataliteta, na strukture stanovništva (napose dobno-spolnu) te na prostorni (pre)mještaj naseljenosti (Sić, 1968.). Doseljenici su se naseljevali u urbanim zonama snažne industrijalizacije (tipičan je primjer Vukovar) te uzduž važnih prometnih pravaca (Vukovar – Osijek, Vukovar – Vinkovci, Slavonski Brod – Vinkovci, Vinkovci – Tovarnik). Početkom 1960-ih godina *Vukovarsko-srijemska županija* je bila *tipično imigracijsko područje Hrvatske, s polovičnim udjelom doseljeničkog stanovništva u ukupnoj populaciji.*

Naselje	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Bapska	1090	1275	1256	1447	1504	1642	1784	1752	1769	1784	1948	1944	1699	1624	1313
Berak	630	792	774	886	932	913	843	892	813	902	980	954	888	926	476
Bobota	1921	2083	1945	2211	2140	2194	2198	2324	1852	1855	1940	1959	1926	1881	1651
Bogdanovci	614	690	716	786	808	771	805	753	752	820	939	907	1026	1113	803
Bokšić**	0	0	0	0	0	0	2	0	177	203	243	224	218	234	159
Borovo	1174	1996	1812	1977	2021	1929	1793	2066	2677	2869	5759	11301	13491	6442	5360
Bršadin	610	668	712	808	869	941	998	1037	1004	1028	1257	1764	2093	1887	1514
Čakovci***	540	896	924	1002	983	895	951	964	929	1023	1100	934	837	749	469
Čelije**	0	0	0	19	7	8	4	0	120	126	161	157	123	164	155
Grabovo****	49	233	241	329	321	395	409	338	540	625	593	624	264	192	149
Ilok	3110	3776	3489	4288	4387	4856	5475	5809	5361	5696	6193	6683	6700	6775	5897
Lipovača	40	85	152	189	197	201	203	195	258	288	377	496	847	580	426
Lovas	1020	1277	1235	1426	1443	1539	1689	1845	1999	2090	2078	1811	1702	1681	1167
Ludvinci	4	26	52	85	37	71	62	138	191	201	188	170	159	157	133
Mikluševci	608	697	712	814	819	800	876	1010	966	989	859	769	758	673	486
Mohovo	489	505	378	406	485	481	479	449	360	178	465	465	386	344	303
Negoslavci*****	893	1126	1069	1295	1426	1391	1367	1758	1343	1376	1506	1795	1698	1682	1466
Opatovac	635	819	837	921	959	968	987	961	681	797	760	640	562	550	412
Pačetin	826	916	988	1056	1109	1166	1073	1110	896	878	983	973	925	851	668
Petrovci	655	802	863	943	1054	1032	1129	1269	1310	1307	1448	1399	1357	1289	988
Sotin	1052	1318	1341	1390	1436	1369	1480	1527	1168	1277	1289	1286	1327	1324	969
Svinjarevci	500	610	691	760	726	771	760	810	851	838	917	956	776	765	575
Šarengrad	1265	1484	1424	1558	1489	1472	1392	1448	1349	1622	1443	1357	1106	1005	838
Tompojevci	500	671	685	688	664	701	781	813	767	782	768	662	537	510	409
Tovarnik	2003	2272	2047	2272	2390	2521	2428	2502	1990	2279	2984	3049	2960	3001	2326
Trpinja	1561	1799	1715	1929	1975	2190	2092	2169	1872	1858	1959	2198	2243	2171	1837
Vera	639	750	668	703	727	694	660	772	608	640	610	595	600	561	508
Vukovar	7070	8050	8741	9494	9719	10359	10242	10862	17223	18705	23740	30222	33649	44639	30126
Vukovarski kraj	30098	35616	35467	39682	40627	42270	42962	45573	49826	53036	63487	76294	80857	83770	61583

* Broj naselja prema popisu stanovništva iz 2001.

** Naselje Bokšić se prvi puta iskazuje od 1921. a Čelije od 1890. godine.

*** Naselje Čakovci uključuje broj stanovnika naselja Novi Čakovci koje je 1981. nestalo kao samostalno naselje.

**** Naselje Grabovo uključuje broj stanovnika naselja Jakobovac i Ovčara koja su 1981. nestala kao samostalna naselja.

***** Naselje Negoslavci uključuje broj stanovnika naselja Gornjak koje je 1971. nestalo kao samostalno naselje.

Izvor: Kao tablica 4.

sta *Vukovarsko-srijemske županije*. Od 1971. godine počinje ubrzano usporavanje i stagnacija rasta broja stanovnika. Od 1948. do 1971. broj stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* porastao je 42,4%, a od 1971. do 1991. godine stopa demografskog rasta je iznosila svega 6,5%. Apsolutni porast stanovništva između 1971. i 1991. godine iznosio je svega petinu demografskog rasta iz razdoblja 1948.–1971. godine. Očito je da su se negativne promjene u razvojnim tokovima i društveno-gospodarskoj dinamici nepovoljno odrazile i na promjene u demografskom razvoju. *Vukovarsko-srijemska županija*, već jedno desetljeće prije srbijanske oružane agresije, nije bila više tako privlačan prostor za naseljevanje kao što je to bila prije tridesetak i više godina. Došlo je do usporavanja dinamike ekonomskog razvoja. Velike gospodarske tvrtke, poput “Borova”, još su sredinom 1970-ih godina doživjele veliku krizu u proizvodnji i plasmanu proizvoda, što se odrazilo na pad zaposlenosti te na smanjenje potražnje za radnom snagom. Navedeno je prvo usporilo, a potom i zaustavilo, ne samo useljeničke struje u županiju nego i unutar-županijska preseljavanja na liniji selo – grad.

Razloge naglom slabljenju demografskog rasta *Vukovarsko-srijemske županije* tijekom 1970-ih i 1980-ih godina nalazimo i u činjenici da je u ovome prostoru došlo do pogoršanja prirodnoga kretanja, zatim do pojačanog iseljavanja, pogoršanja vitalnih demografskih struktura (ponajviše dobno-spolne) te do prostornog prerazmjesta stanovništva (ruralni egzodus), koji je uzrokovan suvremenim društveno-gospodarskim procesima industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije. Tome je pridonijelo i pogoršanje statusa poljoprivrede te manjak sredstava potrebnih za tehničko-tehnološko unapređenje poljoprivredne proizvodnje, osobito na individualnim gospodarstvima, čiji su nositelji bivali sve usamljeniji i stariji, tj. nemoćniji i nesposobniji za uspješnu, tržišno orijentiranu agrarnu djelatnost. U takvim okolnostima siromaštvo postaje sve više obilježje većine seoskih domaćinstava pa se iseljavanje prema gradovima ili u inozemstvo nametnulo gotovo jedinim izlazom, naročito za mlađe naraštaje.

Za razliku od prve dvije trećine 20. stoljeća tijekom kojih su vodeće značenje u kretanju stanovništva imala useljavanja, posljednja je trećina prošloga stoljeća ponajviše bila obilježena iseljavanjem stanovništva iz *Vukovarsko-srijemske županije*. Tako je egzodusne značajke u posljednjem prijeratnom međupopisnom razdoblju (1981.–1991.) pokazivalo 64 naselja ili 76,2% svih naselja županije. (Živić, 1996.) Posebno je zabrinjavajuća činjenica da je najnegativnijim tipom ukupnoga (općeg) kretanja (izumiranjem

Tablica 6.
Kretanje ukupnog broja i
indeksi promjene stanovništva
vinkovačkog, vukovarskog i
županijskog kraja 1857.–2001.
godine

Godina popisa	Vinkovački kraj	Vukovarski kraj	Županijski kraj	Vinkovački kraj	Vukovarski kraj	Županijski kraj
1857.	33531	30098	23139	–	–	–
1869.	38931	35616	26482	116,1	118,3	114,4
1880.	41167	35467	28167	105,7	99,6	106,4
1890.	46206	39682	32030	112,2	111,9	113,7
1900.	51072	40627	33870	110,5	102,4	105,7
1910.	54023	42270	33461	105,8	104,0	98,8
1921.	53466	42962	30989	99,0	101,6	92,6
1931.	60659	45573	33108	113,5	106,1	106,8
1948.	65972	49826	36674	108,8	109,3	110,8
1953.	73172	53036	40748	110,9	106,4	111,1
1961.	83777	63487	45960	114,5	119,7	112,8
1971.	91714	76294	49107	109,5	120,2	106,8
1981.	95245	80857	48001	103,9	106,0	97,7
1991.	98445	83770	49026	103,4	103,6	102,1
2001.	91884	61583	51301	93,3	73,5	104,6
Indeks 2001./1857.	–	–	–	274,0	204,6	221,7
Indeks 2001./1948.	–	–	–	139,3	123,6	140,0

Izvor: Kao tablica 4.

stanovništva²⁴) bilo zahvaćeno već svako četvrto naselje *Vukovarsko-srijemske županije*. Ova je županija prije Domovinskog rata pokazivala *relativno visok stupanj egzodusne homogenosti*.

Premda je *Vukovarsko-srijemska županija* do početka 1990-ih godina imala za hrvatske prilike relativno dinamično kretanje ukupnoga broja stanovnika, smanjena biodinamika i sve veće značenje emigracije, nesumnjivo ukazuju na pogoršanje demografskih kretanja. U prilog tome ide i činjenica da je prisutan sve izraženiji prostorni preraspmještaj stanovništva, što zorno pokazuje promjena broja stanovnika na razini vinkovačkog, vukovarskog i županijskog kraja, odnosno, na nivou naselja. Drugim riječima, analizirajući međupopisne promjene broja stanovnika županije na nižim razinama promatranja, jasno se uočava stanovit populacijska polarizacija. Ona je ponajviše posljedica različitog smjera i intenziteta društveno-gospodarskoga razvoja između pojedinih administrativnih ili naseljskih sastavnica županije. Primjerice, kada su na kretanje broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* dominantan utjecaj imale migracije ruralnog stanovništva, bez obzira radilo se o kolonizacijama u vrijeme austro-ugarske vlasti ili agrarno-reformskim kolonizacijama nakon Prvog ili Drugoga svjetskog rata, nešto veće stope demografskog ra-

sta imali su vinkovački i županjski kraj²⁵, a kada su prevladale gospodarske imigracije radne snage, potaknute industrijalizacijom, onda je, s obzirom na stopu porasta stanovništva, prednjačio vukovarski kraj.²⁶

Posljednje međupopisno razdoblje donijelo je stanovite promjene u kretanju broja stanovnika, koje su imale znakovit odraz i na ukupan demografski rast *Vukovarsko-srijemske županije* od sredine 19. do početka 21. stoljeća. Zahvaljujući demografskim gubitcima i posljedicama srbijanske oružane agresije ukupan broj stanovnika u vukovarskom kraju je između 1991. i 2001. godine smanjen za četvrtinu (26,5%), a u vinkovačkom kraju za 6,7%. Jedino je županjski kraj ostvario demografski rast po stopi od 4,6%. Ukupan demografski rast vinkovačkog kraja između 1857. i 2001. godine je iznosio 174,0%, vukovarskog kraja 104,6% te županjskog kraja 121,7%. Vrijedno je istaknuti da je u razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata (1948.–2001.) najveću stopu porasta broja stanovnika imao županjski kraj (40,0%). Iza njega je slijedio vinkovački kraj sa stopom demografskog rasta od 39,3%, dok je najmanji porast stanovništva zabilježio vukovarski kraj (23,6%). Do 1991. godine situacija je, s obzirom na kretanje broja stanovnika, bila posvema drugačija. Između 1948. i 1991. godine broj stanovnika je najviše porastao u vukovarskom kraju (68,1%). U vinkovačkom kraju porast je iznosio 49,2%, a u županjskom kraju 33,7%.

Prostorna diferenciranost ili polariziranost demografskog rasta *Vukovarsko-srijemske županije* još je vidljivija na razini naselja. ***Urbanizacija je uvjetovala snažan porast broja stanovnika gradova, njihovo teritorijalno širenje te funkcionalno diferenciranje, uz brz preobražaj prigradskih ruralnih prostora, odnosno njihovo pretvaranje u urbanizirane zone.*** Tako je od 1948. do 1991. godine ukupan broj stanovnika smanjen u 34 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (40,5%).²⁷ Najmanje u Petrovcima (–1,6%), a najviše u Grabovu (–64,4%). Istodobno je brojem stanovnika poraslo 50 naselja županije (59,5%).²⁸ Porast stanovništva se kretao od svega 1,0% u Prkocima do čak 159,4% u Gunji. U navedenom je razdoblju depopuliralo oko trećine naselja u vinkovačkom i županjskom te polovica naselja u vukovarskom kraju.

Brojem stanovnika su najviše rasla gradska naselja *Vukovarsko-srijemske županije*, odnosno bivši općinski centri: Vukovar (159,2%), Vinkovci (105,3%) i Županja (154,5%), kao središta i žarišta najvažnijih centralnih funkcija i društveno-gospodarskih gibanja te naselja koja su neposredno gravitirala njima i nalazila se u zoni dnevne migracije radne snage poput: Ivankova (98,5%), Mirkovaca (128,6%), Novih Jankovaca (96,1%), Nuštra (149,4%), Otoka (52,2%),

Tablica 7.

Kretanje ukupnoga broja stanovnika županjskog kraja u razdoblju 1857.–2001. godine po naseljima*

Naselje	1857.	1869.	1880.	1890.	1900.	1910.	1921.	1931.	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Babina Greda	3943	4221	4009	4016	3918	3973	3575	3641	4061	4611	4872	4620	4159	4205	4262
Bošnjaci	3100	3955	4475	4350	4622	4783	4386	4473	4329	4529	4769	4741	4531	4426	4653
Cerna	1481	1475	1517	1852	2006	2097	1928	2316	2977	3554	3825	3938	3792	4117	4149
Drenovci	1199	1709	1932	2128	2753	2575	2528	2726	2998	3273	3323	3331	2998	2755	3049
Đurići	344	340	314	404	489	582	542	589	681	706	668	630	534	457	418
Gradište	2657	2863	2859	3048	2986	3002	2589	2592	3160	3345	3547	3520	3274	3297	3382
Gunja	771	810	850	1128	1267	1415	1414	1703	1995	2455	3830	4873	5090	5176	5033
Podgajci Posavski	678	861	950	1030	1281	1071	1050	1101	1176	1386	1623	1682	1584	1518	1568
Račinovci	878	912	961	1226	1407	1451	1382	1508	1437	1416	1453	1344	1126	996	982
Rajevo Selo	751	975	1207	1266	1239	1240	1220	1244	1241	1363	1434	1586	1546	1476	1407
Soljani	1049	1155	1400	1731	1778	1693	1577	1932	1741	1823	2023	2067	1856	1709	1554
Strošinci	659	784	1134	1364	1240	1223	958	1014	950	989	974	916	784	696	668
Štitar	1620	1803	1669	1694	1717	1681	1483	1595	1842	2000	2315	2611	2416	2488	2608
Šiškovci	333	375	374	485	541	646	525	541	408	467	558	643	636	625	841
Vrbanja	1465	1710	1905	2841	2996	2691	2568	2625	2983	3440	3722	3740	3412	3138	2952
Županja	2211	2534	2611	3467	3630	3338	3264	3508	4695	5391	7024	8865	10263	11947	13775
Županjski kraj	23139	26482	28167	32030	33870	33461	30989	33108	36674	40748	45960	49107	48001	49026	51301

* Broj naselja prema popisu stanovništva iz 2001. godine.

Izvor: Kao tablica 4.

Privlake (74,6%), Rokovaca (62,1%), Starih Jankovaca (52,8%) i Vodinaca (55,4%) prema Vinkovcima, potom: Borova (140,6%), Bršadina (87,9%), Lipovače (124,8%), Bogdanovaca (48%) i Negoslavaca (25,2%) prema Vukovaru, te: Cerne (38,3%), Gunje (159,4%), Šiškovaca (53,2%) i Štitara (35,1%) prema Županji. Unatoč činjenici da je više od polovice naselja *Vukovarsko-srijemske županije* nakon Drugoga svjetskog rata imalo porast stanovništva, demografski rast prostora može se zahvaliti tek manjem broju naselja (po prilici četvrtini) koja su i u uvjetima opće demografske stagnacije ipak zadržala razmjerno visoke stope porasta stanovništva. To se, ponajprije, odnosi na Vinkovce, Vukovar i Županju, čiji je zajednički demografski rast od 1948. do 1991. godine bio višestruko veći (134,9%) od stope porasta stanovništva svih ostalih naselja županije (22,9%).

U posljednjem prijeratnom međupopisnom razdoblju nije došlo samo do pada stope ukupnog porasta stanovništva županije (sa 12,4% u razdoblju 1961.–1971. na 3,2% u razdoblju 1981.–1991. godine) nego i do demografskog praznjenja sve većeg broja naselja. Tako je popis iz 1991. u odnosu na 1981. godinu ustanovio ukupnu depopulaciju u 50 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (59,5%).²⁹ Smanjenje broja stanovnika kretalo se od 0,2% u Sotinu do 52,2% u Borovu.³⁰ U depopulacijskim je naseljima 1991.

godine živjelo već 28,6% stanovništva županije, što znači da je više od polovice naselja s četvrtinom ukupnog stanovništva ovoga prostora bilo zahvaćeno snažnom depopulacijom. Za županiju koja je sve do prije tridesetak godina bila izrazito useljenički prostor, ovi su podatci više nego zabrinjavajući. Očito je da je i prije Domovinskoga rata sve manje naselja imalo dovoljno vlastitih demografskih potencijala za proširenu reprodukciju (porast stanovništva), a time i sve manje demografskih resursa u smislu bržeg društveno-gospodarskog napretka. Pritom valja voditi računa da pod procesom ukupne depopulacije, u širem smislu riječi, ne podrazumijevamo samo smanjenje broja stanovnika nego i pogoršanje demografskih struktura te demoreprodukcijskih procesa. Drugim riječima, *ukupna depopulacija u nekom naselju jasna je posljedica dugoročne poremećenosti dinamičnih i strukturnih sastavnica i odrednica razvoja stanovništva, ali i indikator svojevrsnog demografskog siromaštva koji determinira raznolike i duboke poteškoće u društveno-gospodarskom razvitku.*

Između 1981. i 1991. godine porast stanovništva u Vukovarsko-srijemskoj županiji imala su samo 34 naselja (40,5%). Stopa demografskog rasta se kretala od 0,7% u Gradištu do 33,3% u Čelijama.³¹ Valja, doduše, imati na umu činjenicu da je popisom 1991. godine obuhvaćen veći dio hrvatskih građana na privremenom radu u inozemstvu s članovima obitelji nego je to bio slučaj u popisima 1971. i 1981. godine. To, drugim riječima, znači da je dio demografskog rasta između 1981. i 1991. godine posljedica upravo te činjenice, a manje eventualno pozitivnih demografskih kretanja u tim naseljima.

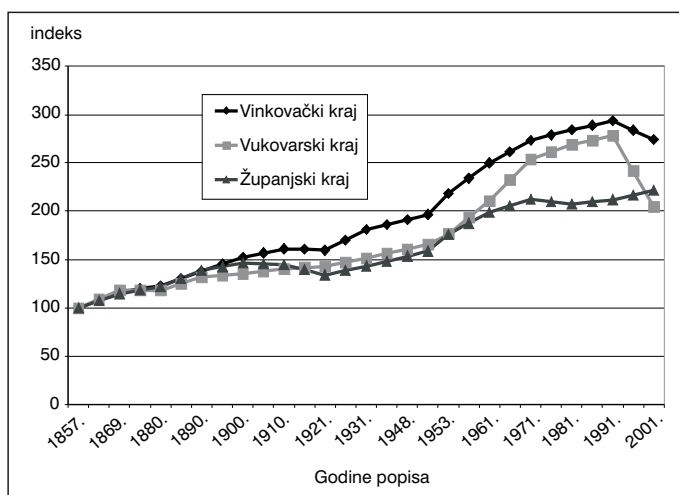
Temeljem do sada izloženog možemo zaključiti da se demografski rast Vukovarsko-srijemske županije *od početka 1950-ih do početka 1990-ih godina uglavnom zasnivao na relativno snažnom porastu broja stanovnika gradskih i pojedinih prigradskih naselja, dok su seoska naselja u tom smislu imala sve manje značenje.* Prekretnica u ukupnom brojčanom kretanju stanovništva dogodila se 1950-ih i 1960-ih godina kada je usporedno s pojačanim naseljavanjem kraja počelo i preseljavanje stanovništva sa sela u grad, izazvano procesima industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije. Navedeni su procesi naročito ojačali posljednjih 30-tak godina. Prema popisu iz 1991. godine, u *velikim naseljima* s preko 2 000 stanovnika (32,1% naselja) živjelo je 77,3% svih stanovnika županije. Ovako velika koncentracija stanovništva u manjem broju naselja (u preostalih 67,9% naselja živjelo je tek 22,7% stanovnika) posljedica je dinamičnog brojčanog kretanja stanovništva najvećih, pretežno gradskih naselja županije. Tako je 1991. godine u

Vinkovcima, Vukovaru i Županji živjelo već 39,8% pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije*. ***Ovakva struktura naseljenosti tipična je za panonski, ravničarski prostor Hrvatske, odraz je naslijeđene agrarno-ruralne strukture, ali i pokazatelj dosegnutog stupnja urbanizacije i socio-ekonomske preobrazbe prostora.***

Kao urbane jezgre *Vukovarsko-srijemske županije* navedena gradska naselja su osjetno povećala i stupanj koncentracije stanovništva. On se sa 14,9% (1857.) povećao na 18,6% (1910.), na 20,9% (1931.), na 25,7% (1948.), na 31,4% (1971.) i konačno, na 39,8% ukupnog stanovništva (1991.). Potonji su procesi pokrenuli i kasnije poticali polarizirani populacijski razvoj županije sa svim negativnostima koje iz takvoga kretanja proizlaze. Ukupno se stanovništvo Vinkovaca, Vukovara i Županje od 1857. do 1991. godine stalno povećavalo po stopi višoj od stope ukupne promjene stanovništva kraja. Od sredine 19. stoljeća ova su naselja stanovništvom porasla za više od pet puta. Tijekom svih analiziranih međupopisnih razdoblja porast pučanstva tih gradova je bio nejednolik, ali stalan i povremeno vrlo izražen. Najintenzivniji porast je bio u razdobljima: 1953.–1961. (24,7%) i 1961.–1971. godine (25,4%). Nakon Drugoga svjetskog rata (1948.–1991.) broj stanovnika gradskih naselja je više nego udvostručen (porast od 139,9%), što najbolje govori o njihovoj demografskoj dinamici. Gradska i prigradska naselja *Vukovarsko-srijemske županije* su, zahvaljujući gospodarskoj snazi i brojnim radnim mjestima, privlačila sve brojnije viškove poljoprivrednog stanovništva, tako da su se seoska naselja počela prazniti, što se, dakako, odrazilo i na njihovo ukupno brojčano kretanje. Čak i u međupopisnim razdobljima, u kojima su seoska naselja imala porast stanovništva, njihova dinamika ni izbliza nije dosegala dinamiku gradskih naselja kraja.

Razlike u dinamici rasta ukupnog, gradskog i seoskog stanovništva, karakteristične su za područja koja se nalaze u razdoblju pojačanog industrijskog razvoja, pri čemu gradska naselja imaju izraženu žarišnu, ali i polarizacijsku funkciju. Gradsko stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* je raslo zahvaljujući pravcu (i)migracijskih tokova koji su, premda smanjenim intenzitetom, još uvijek vodili od sela prema gradu. ***Demografski regres seoskih naselja jedna je od bitnih oznaka suvremenog razvoja stanovništva ovog prostora.*** Ovakav tijek urbanizacije plodi i plodit će daljim produbljivanjem razlika u demografskom razvoju između gradskih i seoskih naselja županije. Razlike su svojevrsni demografski izraz socio-ekonomske strukture, nemoci i zaostajanja sela za gradom, ruralnih za urbanim

područjima (Friganović, 1985.). Seoska će naselja nastaviti gubiti pučanstvo, što će rezultirati sve ubrzanijim starenjem stanovništva te daljnjim smanjenjem nataliteta i prirodnog prirasta. U tom kontekstu demografske pretpostavke društveno-gospodarskog razvoja seoskih naselja *Vukovarsko-srijemske županije* bit će bitno smanjenje. Drugim riječima, *seoska su se naselja našla u dubokoj demografskoj krizi kao posljedici radikalnih promjena u dinamici (ukupnoj i prirodnoj) i strukturama stanovništva.*

Graf 3.

Indeks promjene broja stanovnika vinkovačkog, vukovarskog i županjskog kraja Vukovarsko-srijemske županije u razdoblju 1857.–2001. godine

Na koncu ovoga pregleda kretanja ukupnog broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* zanimljivo je istaknuti da je od 1857. do 2001. godine smanjenje stanovništva imalo čak 14 naselja županije, i to naselja: Korog (–56,7%), Srijemske Laze (–8,3%), Tordini (–25,7%), Berak (–24,4%), Bobota (–14,1%), Čakovci (–23,1%), Mikluševci (–20,1%), Mohovo (–38,0%), Opatovac (–35,1%), Pačetin (–19,1%), Sotin (–7,9%), Šarengard (–33,8%), Tompojevci (–18,2%) i Vera (–20,5%).

Promjena broja stanovnika 1991.–2001. godine

Ovo poglavlje treba pokazati u kojoj je mjeri proces ukupne depopulacije, kao posljedica naslijeđenih destabilizacijskih čimbenika demografskog razvoja (dva svjetska rata, emigracija, pad nataliteta, demografsko starenje itd.) i negativnih utjecaja srbijanske oružane agresije (ratni mortalitet, prognaništvo, depresirani natalitet, izbjeglištvo/iseljništvo), zahvatio *Vukovarsko-srijemsku županiju*.

U metodološkim smo napomenama već ukazali na problem usporedivosti rezultata popisa 1991. i 2001. godine. Taj se problem ne očituje samo u složenijim račlam-

Tablica 8.

Promjena broja stanovnika
 Vukovarsko-srijemske županije
 1991.–2001. godine prema
 kriterijima stalnog i prisutnog
 stanovništva

Pokazatelji	1991.	2001.
Ukupan broj stanovnika	231241	204768
Apsolutna promjena	–	26473
Indeks promjene	–	88,6
Broj prisutnog stanovništva	214658	186708
Apsolutna promjena	–	–27950
Indeks promjene	–	87,0
Broj stalnog stanovništva	231241	208766
Apsolutna promjena	–	–22475
Indeks promjene	–	90,3

Prisutno stanovništvo = uključene su sljedeće popisne kategorije: prisutno stanovništvo, odsutni u zemlji, izbjeglice u RH i privremeno prisutni.

Stalno stanovništvo = stanovništvo popisano 2001. godine prema kriterijima popisa primjenjenim u popisu stanovništva 1991. godine.

Izvor: Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

bama kretanja i razvoja stanovništva nego i pri usporedbi promjene broja stanovnika, kako na razini županije, tako i na razini naselja. U tom kontekstu, temeljem rezultata popisa 1991. i 2001. godine, možemo međupopisnu promjenu broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* analizirati na tri načina:

- analizom promjene “ukupnog broja stanovnika”;
- analizom promjene broja stanovnika prema metodologiji popisa primijenjenoj u popisu 1991. godine (kriterij “de iure” ili stalnog stanovništva);
- analizom promjene broja stanovnika prema kriteriju “de facto” ili prisutnog stanovništva.

Sve tri analize, naročito prva, imaju samo orijentacijsku vrijednost. Osobito je važan problem određivanje približnog broja stvarnog ili rezidencijalnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* jer je to jedna od bitnih osnova na temelju kojih je moguće planirati odgovarajuće aspekte društvenog i gospodarskog razvoja. Stoga smo u ovome poglavlju pokušali na razini naselja dati i analizu međupopisne promjene broja prisutnog ili “de facto” stanovništva, svjesni svih metodoloških ograničenja koji proizlaze iz nejednake definicije prisutnog stanovništva u popisu 1991., odnosno, 2001. godine.

Prema konačnim rezultatima popisa u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je 2001. u odnosu na 1991. godinu “ukupan broj stanovnika” smanjen za 26 473 osoba ili za 11,4%. *Vukovarsko-srijemsku županiju* možemo uključiti među one hr-

vatske županije koje su između 1991. i 2001. godine zabilježile pad ukupnog broja stanovnika jednak ili veći od 10%. U ovu skupinu županija ulaze još Sisačko-moslavačka (pad broja stanovnika od 26,1%), Karlovačka (-23,2%), Ličko-senjska (-38,3%), Virovitičko-podravska (-10,7%), Požeško-slavonska (-13,6%), Zadarska (-23,9%), Osječko-baranjska (-10,0%) i Šibensko-kninska županija (-26,0%).

Prema kriteriju “de iure” stanovništva ili metodologiji popisa primijenjenoj 1991. godine, apsolutni pad broja stanovnika je iznosio 22 475 osoba ili relativno -9,7%. Končno, analiziramo li promjenu broja stanovnika županije prema “de facto” kriteriju, tj. kriteriju prisutnog stanovništva³², uočavamo ukupnu depopulaciju od 27 950 osoba ili -13,0%. Svaka od ove tri izračunate međupopisne promjene ima, dakle, samo orijentacijsku vrijednost. Najbliži smo istini ako zaključimo da se apsolutno smanjenje ukupnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u razdoblju 1991.-2001. godine kreće između 22 i 28 tisuća stanovnika, a relativno između -9,7 i -13,0%. Drugim riječima, iz metodoloških razloga je nemoguće ustanoviti točnu apsolutnu i relativnu ukupnu depopulaciju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. Međutim, ta nas činjenica ne sputava u donošenju ocjene da promjena broja stanovnika županije tijekom posljednjega međupopisja ima negativan predznak čije korijene nalazimo u *naslijeđenim dugoročnim nepovoljnim demografskim procesima (pad nataliteta, starenje, iseljavanje) te u demografskim posljedicama srbijanske oružane agresije (poginuli, nestali, prognani, izbjegli, raseljeni)*.

U odnosu na 1991. godinu “ukupan broj stanovnika” porastao je samo u 17 naselja (20,2%); jednak je ostao u jednom naselju (Donje Novo Selo); pad broja stanovnika imalo je čak 66 naselja županije ili 78,6% svih naselja. U naseljima s porastom broja stanovnika demografski rast je iznosio 7,0%, dok je u depopulacijskim naseljima zabilježen pad broja stanovnika od 17,4%. Najveći pad stanovništva je ustanovljen u naselju Berak u vukovarskom kraju, u kojemu je broj stanovnika između 1991. i 2001. godine prepolovljen. Najveći porast stanovništva imalo je naselje Šiškovci (34,6%) u županjskom kraju.

Premda će o posljedicama srbijanske oružane agresije više govora biti u posebnom poglavlju, na ovom mjestu je neophodno ukazati i na neka obilježja povezanosti demografskih posljedica rata i promjene broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* između 1991. i 2001. godine. Tako su između 1991. i 2001. godine bivša okupirana naselja županije (radi se o 54 naselja) “izgubila” nešto manje od četvrtine (-24,2%) svoga prijeratnog stanovništva dok su

Tablica 9.

Promjena ukupnoga broja stanovnika i indeks međupopisne promjene Vukovarsko-srijemske županije 1991.–2001. godine po naseljima

Naselje	Broj stanovnika		Indeks	Naselje	Broj stanovnika		Indeks
	1991.	2001.			1991.	2001.	
Andrijaševci	2076	2165	104,3	Bapska	1624	1313	80,8
Antin	977	806	82,5	Berak	926	476	51,4
Apševci	444	368	82,9	Bobota	1881	1651	87,8
Cerić	1563	1460	93,4	Bogdanovci	1113	803	72,1
Donje Novo Selo	638	638	100,0	Bokšić	234	159	67,9
Đeletovci	849	685	80,7	Borovo	6442	5360	83,2
Gaboš	746	613	82,2	Bršadin	1887	1514	80,2
Ilača	1239	1009	81,4	Čakovci	749	469	62,6
Ivankovo	6354	6695	105,4	Čelije	164	155	94,5
Jarmina	2629	2627	99,9	Grabovo	192	149	77,6
Karadžićevo	411	239	58,2	Ilok	6775	5897	87,0
Komletinci	2035	1897	93,2	Lipovača	580	426	73,4
Korog	748	521	69,7	Lovas	1681	1167	69,4
Lipovac	1409	1243	88,2	Ludvinci	157	133	84,7
Marinci	969	796	82,1	Mikluševci	673	486	72,2
Markušica	1371	1160	84,6	Mohovo	344	303	88,1
Mirkovci	3233	2673	82,7	Negoslavci	1682	1466	87,2
Mlaka Antinska	126	88	69,8	Opatovac	550	412	74,9
Nijemci	2171	1905	87,7	Pačetin	851	668	78,5
Novi Jankovci	1273	1014	79,7	Petrovci	1289	988	76,6
Novi Mikanovci	788	677	85,9	Sotin	1324	969	73,2
Nuštar	4080	3606	88,4	Svinjarevci	765	575	75,2
Orolik	864	578	66,9	Šarengrad	1005	838	83,4
Ostrovo	884	760	86,0	Tompojevci	510	409	80,2
Otok	5889	5858	99,5	Tovarnik	3001	2326	77,5
Podgrađe	546	486	89,0	Trpinja	2171	1837	84,6
Podrinje	300	281	93,7	Vera	561	508	90,6
Privlaka	3501	3776	107,9	Vukovar	44639	30126	67,5
Prkovci	579	600	103,6	Babina Greda	4205	4262	101,4
Retkovci	1335	1381	103,4	Bošnjaci	4426	4653	105,1
Rokovci	1955	2084	106,6	Cerna	4117	4149	100,8
Slakovci	1493	1203	80,6	Drenovci	2755	3049	110,7
Srijemske Laze	924	652	70,6	Đurići	457	418	91,5
Stari Jankovci	2063	1769	85,7	Gradište	3297	3382	102,6
Stari Mikanovci	2612	2710	103,8	Gunja	5176	5033	97,2
Banovci	653	479	73,4	Podgajci Posavski	1518	1568	103,3
Tordinci	1017	836	82,2	Račinovci	996	982	98,6
Vinkovački Banovci	255	194	76,1	Rajevo Selo	1476	1407	95,3
Vinkovci	35347	33239	94,0	Soljani	1709	1554	90,9
Vodinci	2099	2113	100,7	Strošinci	696	668	96,0
				Šiškovci	625	841	134,6
				Štitar	2488	2608	104,8
				Vrbanja	3138	2952	94,1
				Županja	11947	13775	115,3
				UKUPNO	231241	204768	88,6

Izvor: Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

ostala naselja, među kojima je bio i značajan broj onih naselja koja nisu bila okupirana, ali su se nalazila na crti ili neposredno u blizini bojišnice (npr. Nuštar, Jarmina, Vinkovci, Komletinci), u istom razdoblju bilježila minimalan porast stanovništva od 0,4%.³³ Naselja koja su se – uvjetno rečeno – nalazila dalje od izravnih ratnih aktivnosti (16 naselja županjskog kraja) u posljednjih su deset godina zabilježila ukupan porast broja stanovnika od 5,7%, premda i među tim naseljima ima onih koja su u promatranom razdoblju ostvarila depopulaciju stanovništva (Đurići, Gunja, Račinovci, Rajevo Selo, Soljani, Strošinci i Vrbanja).

Naselja *Vukovarsko-srijemske županije* koja su, prema popisu stanovništva 1991. godine, imala srpsku etničku većinu tijekom posljednjega međupopisja depopulirala su za 18,1%. Naselja s većinom hrvatskoga stanovništva zabilježila su pad broja stanovnika od 10,3%. Relativno su najveći demografski pad ostvarila četiri naselja s rusinsko-ukrajinskom i mađarskom većinom stanovništva (–28,8%).³⁴ Navedeno je, prije svega, posljedica demografskih ratnih gubitaka, naročito prisilnih migracija (prognaništvo/izbjeglištvo).

Diferencirano kretanje stanovništva na razini naselja odrazilo se i na promjenu broja stanovnika *općina i gradova Vukovarsko-srijemske županije*. Tako je porast “ukupnog stanovništva” između 1991. i 2001. godine zabilježio samo *grad* Županja (13,5%) i *općine* Andrijaševci (5,4%), Babina Greda (1,4%), Bošnjaci (5,1%), Cerna (5,2%), Drenovci (3,1%), Gradište (2,6%), Ivankovo (4,9%), Privlaka (7,9%) i Vođinci (0,7%). Riječ je, dakle, o upravno-teritorijalnim sastavnicama županije koje tijekom rata nisu imale niti jedno okupirano naselje. Depopulaciju “ukupnog stanovništva” između 1991. i 2001. godine imala su tri *grada* – Ilok (–14,3%), Vinkovci (–6,9%) i Vukovar (čak –32,2%) te 17 *općina* – Bogdanovci (–25,3%), Borovo (–16,8%), Gunja (–2,8%), Jarmina (–0,1%), Lovas (–29,2%), Markušica (–17,8%), Negoslavci (–12,8%), Nijemci (–13,9%), Nuštar (–11,3%), Otok (–2,1%), Stari Jankovci (–21,2%), Stari Mikanovci (–0,4%), Tompojevci (–35,3%), Tordinci (–21,5%), Tovarnik (–21,3%), Trpinja (–15,7%) i Vrbanja (–6,7%). Sve *općine* i *gradovi* s padom broja stanovnika, s izuzetkom Gunje, Jarmine, Otoka, Starih Mikanovaca i Vrbanje, ulaze u skupinu bivših potpuno ili djelomično okupiranih upravno-teritorijalnih sastavnica *Vukovarsko-srijemske županije*.

Zahvaljujući navedenim promjenama u kretanju broja stanovnika došlo je i do znakovitih promjena u razmještaju i koncentraciji naseljenosti. Naime, došlo je do svojevrsne rerularizacije kraja. Kao posljedica činjenice da je između 1991. i 2001. godine postotak pada ukupnog sta-

Tablica 10.

Promjena broja stanovnika i indeks međupopisne promjene Vukovarsko-srijemske županije po naseljima između 1991. i 2001. prema kriteriju prisutnog stanovništva

novništva gradskih naselja³⁵ županije (-16,1%) bio veći od postotka pada broja stanovnika u ostalim (seoskim/ruralnim) naseljima (-8,4%), udjel gradskog u ukupnom stanovništvu je smanjen (sa 39,8% na 37,7%), a udjel seoskog u ukupnom stanovništvu povećan (sa 60,2% na 62,3%). Posljedica je to činjenice da su gradska naselja županije, napose Vukovar i Vinkovci, zbog ratnih stradanja i razaranja, zabilježili snažnu depopulaciju svojega stanovništva. S druge su pak strane pojedina seoska naselja, zahvaljujući privremenom ili trajnom naseljavanju prognanog i izbjeglog stanovništva, ipak populacijski ojačana.

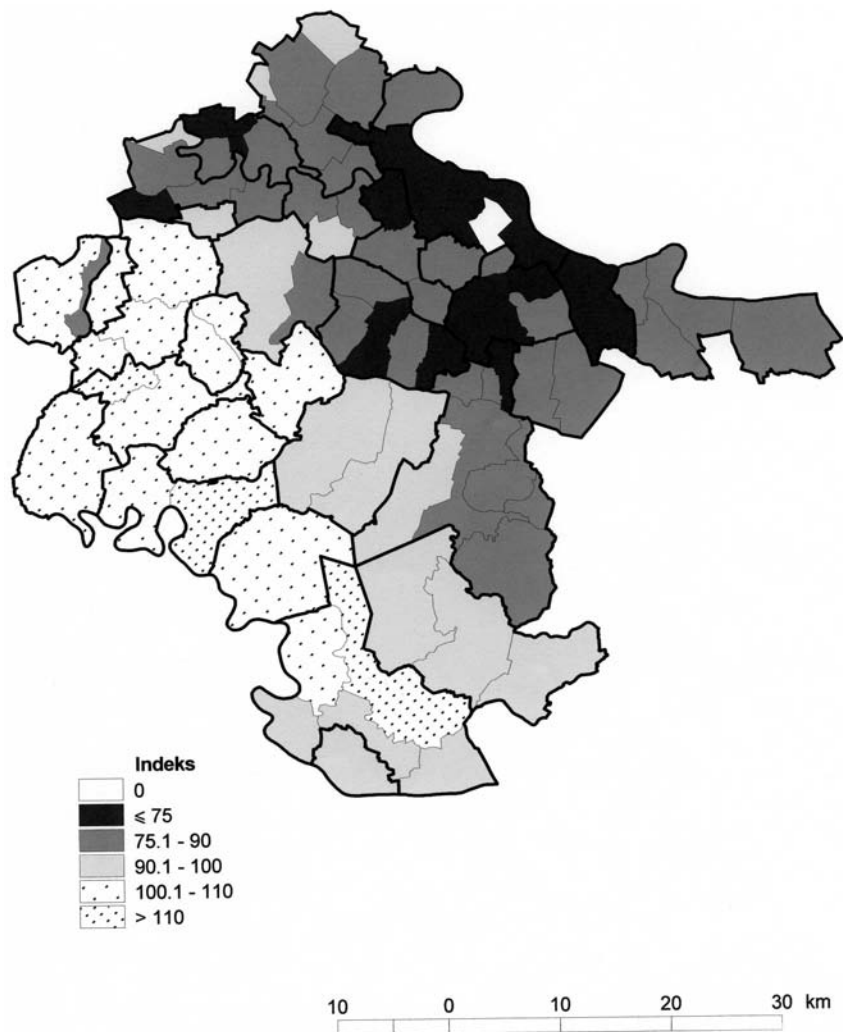
Naselje	Broj stanovnika		Indeks	Naselje	Broj stanovnika		Indeks
	1991.	2001.			1991.	2001.	
Andrijaševci	1965	2092	106,5	Bapska	1487	1225	82,4
Antin	917	778	84,8	Berak	895	435	48,6
Apševci	420	342	81,4	Bobota	1856	1557	119,2
Cerić	1436	1380	96,1	Bogdanovci	1066	776	72,8
Donje Novo Selo	603	598	99,2	Bokšić	229	157	68,6
Đeletovci	745	616	82,7	Borovo	6235	4948	79,4
Gaboš	721	564	78,2	Bršadin	1800	1469	81,6
Ilača	1164	969	83,2	Čakovci	720	424	58,9
Ivankovo	5738	6266	109,2	Čelije	163	149	91,4
Jarmina	2463	2490	101,1	Grabovo	188	143	76,1
Karadžićevo	409	231	56,5	Ilok	6413	5447	84,9
Komletinci	1846	1777	96,3	Lipovača	554	396	71,5
Korog	699	494	70,7	Lovas	1564	1117	71,4
Lipovac	1154	1003	86,9	Ludvinci	157	125	79,6
Marinci	943	738	78,3	Mikluševci	658	473	71,9
Markušica	1353	1021	75,5	Mohovo	339	288	85,0
Mirkovci	3110	2441	78,5	Negoslavci	1670	1407	84,3
Mlaka Antinska	122	73	59,8	Opatovac	535	392	73,3
Nijemci	2010	1768	88,0	Pačetin	838	654	78,0
Novi Jankovci	1216	921	75,7	Petrovci	1256	950	75,6
Novi Mikanovci	682	647	94,9	Sotin	1219	896	73,5
Nuštar	3683	3301	89,6	Svinjarevci	698	506	72,5
Orolik	832	531	63,8	Šarengrad	966	821	85,0
Ostrovo	882	673	76,3	Tompojevci	469	399	85,1
Otok	5181	5123	98,9	Tovarnik	2785	2123	76,2
Podgrade	510	442	86,7	Trpinja	2035	1725	84,8
Podrinje	295	240	81,4	Vera	547	477	87,2
Privlaka	3012	3134	101,1	Vukovar	43006	28179	65,5
Prkovci	529	567	107,2	Babina Greda	3554	3708	104,3
Retkovci	1216	1283	105,5	Bošnjaci	4019	4056	100,9
Rokovci	1860	1985	106,7	Cerna	3672	3823	104,1
Slakovci	1325	1107	83,5	Drenovci	2223	2147	96,6
Srijemske Laze	893	603	67,5	Đurići	379	357	94,2
Stari Jankovci	1927	1639	85,1	Gradište	2834	2952	104,2
Stari Mikanovci	2357	2464	104,5	Gunja	4462	4191	93,9
Banovci	635	462	72,8	Podgajci Posavski	1406	1420	101,0

Naselje	Broj stanovnika		Indeks	Naselje	Broj stanovnika		Indeks
	1991.	2001.			1991.	2001.	
Tordinci	919	781	85,0	Račinovci	922	850	92,2
Vinkovački Banovci	253	177	70,0	Rajevo Selo	1221	1152	94,3
Vinkovci	33725	31751	94,1	Soljani	1437	1386	96,5
Vodinci	1840	1900	103,3	Strošinci	630	610	96,8
				Šiškovci	547	772	141,1
				Štitar	2138	2117	99,0
				Vrbanja	2638	2403	91,1
				Županja	10638	11734	110,3
				UKUPNO	214658	186708	87,0

Izvor: Kao tablica 9.

Slika 3.

Kartogram indeksa međupopisne promjene broja stanovnika Vukovarsko-srijemske županije 1991.–2001. godine

Prirodno kretanje stanovništva

Prirodno kretanje stanovništva funkcija je strukturno-dinamičkih procesa u razvoju stanovništva, ali i iznimno pouzdan pokazatelj međuovisnosti demografskih i društveno-gospodarskih odnosa i procesa koji se na određenom prostoru odvijaju. Drugim riječima, *postoji značajna korelacija između društveno-gospodarskog razvoja i stopa prirodnoga prirasta*. Poznavanje prirodnoga kretanja stanovništva nužno je za ocjenu i tumačenje cjelokupnog demografskog kompleksa i njegovih promjena, kao i dosegnute razine ukupnoga razvoja (Friganović, 1987.). Osnovne su sastavnice prirodnoga kretanja stanovništva rodnost (natalitet) i smrtnost (mortalitet), a njihovom međusobnom usporedbom dobivamo prirodni prirast ili prirodnu promjenu koja može biti pozitivna, pa govorimo o pozitivnom prirodnom prirastu ili pozitivnoj prirodnoj promjeni, ali ona može biti i negativna, pa tada govorimo o prirodnom padu ili prirodnoj depopulaciji stanovništva. U normalnim ili uravnoteženim uvjetima razvoja stanovništva prirodno kretanje je uglavnom pozitivno, što znači da se više ljudi rađa nego što umire. Međutim, nepovoljni dugoročni demografski procesi, naročito u domeni snižavanja nataliteta, iseljavanja i demografskog starenja, kao i remeti-lache odrednice razvoja stanovništva poput ratova, epidemija i prirodnih katastrofa, negativno će se odraziti na biodinamiku stanovništva. U takvim se okvirima – pojednostavljeno rečeno – povećava smrtnost, a smanjuje rodnost populacije, što izaziva redukciju prirodnoga prirasta, dugoročno prirodni pad ili prirodnu depopulaciju pučanstva.

Razvoj stanovništva Hrvatske u suvremenom razdoblju (nakon Drugoga svjetskog rata) karakterizira sve nepovoljnija prirodna dinamika, kao posljedica specifičnog društvenog i gospodarskog razvoja. U demografskoj teoriji je poznata zakonitost prema kojoj gospodarski razvoj prati smanjenje stopa prirodnoga prirasta, što nazivamo demografskom tranzicijom.³⁶ Pod procesom demografske tranzicije podrazumijevamo korjenite promjene u režimu reprodukcije stanovništva, koje se zbivaju usporedno s društveno-gospodarskim promjenama. U osnovi, demografska tranzicija jest proces transformacije tradicionalnog u suvremeni tip reprodukcije stanovništva – prijelaz s visokih na niske stope nataliteta i mortaliteta, koji se odvija u tri etape: predtranzicijskoj, tranzicijskoj i posttranzicijskoj (Wertheimer-Baletić, 1973., 1982., 1999.).

Dinamika smanjenja prirodnoga prirasta stanovništva Hrvatske ide mnogo brže od njezinog gospodarskog razvoja tako da je *Hrvatska već zakoračila u posttranzicijsku etapu* ("kvaziposttranzicijsku etapu") razvoja stanovništva,

u kojoj se danas uglavnom nalaze visokorazvijene zemlje Europe i svijeta (Friganović, 1982./83., Friganović i Živić, 1994., Wertheimer-Baletić, 1992.). Potonjem su pogodovali ne samo opći društveno-gospodarski procesi (modernizacija, industrijalizacija, urbanizacija...) nego i posebni faktori, poglavito ratni gubitci i brojno iseljavanje u inozemstvo. Svršetak demografske tranzicije (prijelaza) s visokih na niske stope nataliteta i mortaliteta (pa time i prirodnoga prirasta) hrvatsko je pučanstvo doživjelo već 1970-ih godina (Friganović i Živić, 1994.). Upravo je taj prijelaz bio jasan odraz nestabilnosti gospodarskoga razvoja, kao i političko-vojnih (ne)prilika koje su donijeli svjetski ratni sukobi, naročito Drugi svjetski rat. Tome valja pridodati i nedovoljan angažman društva/države oko rješavanja nagomilanih demografskih poteškoća, naročito kada je u pitanju prirodno kretanje stanovništva, tj. povećanje stopa rađanja i broja djece u obitelji.

Proces demografske tranzicije u istočnim hrvatskim područjima "započeo je oko 1880. godine, potaknut nizom liberalnih reformi koje su sredinom sedamdesetih godina 19. stoljeća postavile institucionalni okvir za funkcioniranje građanskog društva" (Vranješ-Šoljan, 2003., 257.).

Početkom 1990-ih godina Hrvatska je, s obzirom na biodinamiku stanovništva, ušla u razdoblje izražene i sve dublje prirodne depopulacije, koja kontinuirano traje već više od jednog desetljeća, bez značajnijih naznaka da bi se ona mogla zaustaviti, pa čak ni usporiti. Tako je, temeljem službenih podataka hrvatske vitalne statistike, samo između 1971. i 2002. godine natalitet u Hrvatskoj smanjen sa 61 673 na 40 094 živorođene djece ili za 35,0%. Istodobno, broj umrlih je porastao sa 44 538 na 50 569 osoba ili za 13,5%. "Višak" umrlih nad živorođenima iznosio je 1991. godine 3 496 osoba, a 2002. godine čak 10 475 osoba (što predstavlja porast od 199,6%), s potencijalno daljnjom tendencijom rasta. Prosječno sve niža razina reprodukcije stanovništva Hrvatske izravna je posljedica brojnih destabilizacijskih determinanti razvoja stanovništva, pri čemu osobito valja naglasiti problem iseljavanja, ostarjele dobne strukture te polariziranog populacijskog razvoja između sela i grada (Friganović i Živić, 1994.). Prirodnim padom stanovništva zahvaćeni su gotovo svi hrvatski predjeli. Osobito je težak položaj hrvatskoga rurisa jer je *selo prestalo biti reprodukcijom vrelom demografske revitalizacije Hrvatske*. Vodeću su ulogu u demoreprodukciji zatim preuzela gradska naselja premda je i u njima, u najnovijem razdoblju, prisutna snažna tendencija pada nataliteta i prirodnoga prirasta. Danas se već i u mnogim hrvatskim naseljima, ne samo ruralnim, pojavljuje problem jednostavne reprodukcije stanovništva. Osobito je važno is-

taknuti da smanjivanje nataliteta i prirodnoga prirasta ima svoje kratkoročne i dugoročne učinke. Drugim riječima, slaba prirodna dinamika ne odražava se u negativnom smislu samo na trenutno ukupno kretanje stanovništva, nego ona plodi vrlo nepovoljnim strukturno-dinamičnim posljedicama za 20 do 25 godina kada, sada rođeni naraštaji (posebno žena), uđu u fertilno (reprodukcijski najplodnije) razdoblje svoga života.

Vukovarsko-srijemska županija je tipično ravničarsko područje Hrvatske koje je već više desetljeća obilježeno denatalitetnim procesom (sistem "jedinac" ili "bijela kuga") u reprodukciji stanovništva. Već je tridesetih godina prošloga stoljeća "bijela kuga", kao "svojevoljno uništenje i ograničavanje prirodnoga priraštaja" (Berti, 1930., 123), prilično ugrozila pozitivnu dinamiku nataliteta u područjima *Istočne Hrvatske*, kao jedne od determinanti pojave depulacije u prirodnom i ukupnom kretanju stanovništva 1990-ih godina. Prema istraživanju B. Pirca iz 1931. godine³⁷, u tadašnjem je županjskom, vinkovačkom i vukovarskom srezu prosječna stopa nataliteta u prvih trideset godina 20. stoljeća značajno smanjena. Primjerice, u županjskom je srezu prosječna stopa nataliteta u razdoblju od 1901. do 1905. godine iznosila 30,2 promila, a u razdoblju od 1924. do 1928. godine 27,2 promila, što predstavlja smanjenje od 9,9%. U vukovarskom je srezu u istom razdoblju prosječna stopa nataliteta smanjena sa 41,3 na 37,4 promila ili za 9,4%. Najveći pad prosječne stope nataliteta imao je vinkovački srez – sa 32,6 na 28,1 promila ili za 13,8%.

Uzroke padu nataliteta Pirc nalazi u ekonomskim i socio-psihološkim čimbenicima. Posebno ističe teške gospodarske prilike u kojima se nalaze obitelji s više djece što utječe na odgađanje rađanja prvoga djeteta i na transformaciju tradicionalne uloge braka i obitelji čiji se reproduktivni smisao postojanja sve više gubi. Međutim, najvažnijim uzročnikom denataliteta Pirc smatra promjene u združnom životu i pravu na naslijeđivanje koje su posljedica sve prisutnijih modernizacijskih procesa. Pojava i jačanje "bijeke kuge" leži u pokušaju izbjegavanja, pri diobi kod naslijeđivanja, daljnjeg usitnjavanja postojećeg, već prerasparceliranog posjeda. Usitnjavanje posjeda je jedan od glavnih čimbenika osiromašenja agrarnog stanovništva. Nastojeći ukloniti usitnjavanje posjeda kao mogućeg izvorišta siromaštva, ruralna populacija je svjesno išla za smanjivanjem poroda, tj. poželjno je bilo imati samo jedno dijete.

Vrlo je zanimljivo primijetiti da su već prije gotovo osamdesetak godina pojedini autori, vrlo jasno i nedvosmisleno, važnim uzročnicima smanjivanja nataliteta držali i promjenu mentaliteta u društvu, "novi seksualni moral", pobačaj, afirmiranje kontracepcijskih sredstava i slično. U

tom je kontekstu Pirc već početkom 1930-ih godina predložio i neke konkretne mjere za podizanje nataliteta u Slavoniji, uključivši i područje današnje *Vukovarsko-srijemske županije*. Polazeći od pretpostavke da se gospodarski napredak ne može osigurati ukoliko su procesi u razvoju stanovništva nepovoljni, Pirc, među ostalim, piše: “Ne treba naročito pominjati, da je svako podizanje narodnog blagostanja iluzorno ili samo privremeno, ako se unapred vidi, kako će taj narod u bližoj budućnosti propasti i kako se iz dana u dan sve više na njegova sela doseljava nenacionalni elemenat” (Pirc, 1931., 65–66). U nastavku svoje studije Pirc iznosi najvažnije mjere kojima je cilj zaustavljanje pada nataliteta i njegovo podizanje na razinu koja će osigurati proširenu reprodukciju stanovništva. Iz skupina tzv. ekonomsko-socijalnih i etičko-moralnih mjera Pirc posebno izdvaja: nagrade i olakšice za mnogobrojnu djecu, porast primanja bračnih partnera (zbog malih plaća odlaže se stupanje u brak i dobivanje prvoga djeteta), reforme pri naslijeđivanju i diobi imanja te zabranu reklamiranja kontracepcijskih proizvoda.

Dugoročni demoreprodukcijski trend morao je u suvremenom razdoblju rezultirati ubrzanim slabljenjem prirodne dinamike. *Vukovarsko-srijemska županija* se tako početkom 1990-ih godina našla na pragu prirodnoga pada. Očito je da je i doseljeno stanovništvo, premda snažnijih reprodukcijskih potencijala od domorodnog stanovništva, vrlo brzo preuzelo njegove slabije reproduktivne navike (norme).

Tablica 11.

Ukupno prirodno kretanje stanovništva Vukovarsko-srijemske županije u razdoblju 1971.–1990. godine*

Godine	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast	Stopa nataliteta**	Stopa mortaliteta**	Stopa prirodnog prirasta**
1971.	3496	2014	1482	16,1	9,3	6,8
1972.	3648	2165	1483	16,7	9,9	6,8
1973.	3662	2068	1594	16,7	9,5	7,2
1974.	3633	2058	1575	16,6	9,4	7,2
1975.	3663	1988	1675	16,6	9,0	7,6
1976.	3584	2002	1582	16,2	9,1	7,1
1977.	3380	1932	1448	15,3	8,7	6,6
1978.	3317	2101	1216	14,9	9,5	5,4
1979.	3413	2067	1346	15,3	9,3	6,0
1980.	3461	2148	1313	15,5	9,6	5,9
1981.	3393	2135	1258	15,1	9,5	5,6
1982.	3486	2351	1135	15,5	10,4	5,1
1983.	3455	2499	956	15,3	11,1	4,2
1984.	3400	2364	1036	15,0	10,4	4,6
1985.	3430	2343	1087	15,1	10,3	4,8
1986.	3277	2296	981	14,4	10,1	4,3
1987.	3358	2316	1042	14,7	10,1	4,6
1988.	3091	2327	764	13,5	10,1	3,4
1989.	3113	2364	749	13,5	10,3	3,2
1990.	2987	2459	528	12,9	10,7	2,2

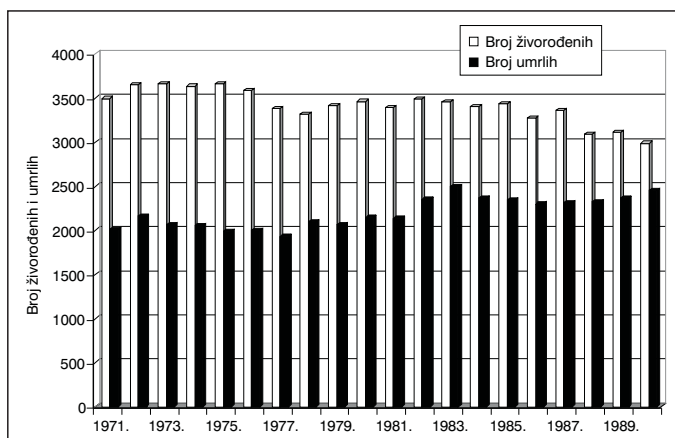
* Odnosi se na vitalnu statistiku (rađanja i umiranja) ostvarenu u “zemlji” i u “inozemstvu”.

** Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnoga prirasta izračunate na temelju procjene broja stanovnika sredinom svake godine.

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb.

Premda je *Vukovarsko-srijemska županija* u cjelini, u razdoblju od 1971. do 1990. godine, zadržala pozitivno prirodno kretanje stanovništva, ipak se vrlo jasno uočava trend njegova pogoršanja. Naime, u dvadesetak je godina (1971.–1990.) ukupan broj živorođenih u županiji smanjen sa 3 496 na 2 987 ili za 14,6%, a ukupan broj umrlih povećan sa 2 014 na 2 459 osoba ili za 22,1%, tako da je ukupan prirodni prirast stanovništva županije smanjen sa 1 482 na 528 stanovnika ili za čak 64,4%. Kao posljedica navedenog promijenjene su i stope prirodnoga kretanja stanovništva županije na način da su smanjene stope nataliteta (sa 16,1 na 12,9 promila) i prirodnoga prirasta (sa 6,8 na 2,2 promila), dok je povećana stopa mortaliteta (sa 9,3 na 10,7 promila).

Graf 4.
 Kretanje ukupnoga broja
 živorođenih i umrlih u
 Vukovarsko-srijemskoj županiji
 od 1971. do 1990. godine

U *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, u razdoblju od 1971. do 1980. godine, ukupno je živorođeno 35 257 djece, a u razdoblju od 1981. do 1990. godine 32 990 djece što predstavlja smanjenje obujma nataliteta od 6,4%. Istodobno, u prvome je razdoblju na području ove županije umrlo 21 543 osoba, a u drugome razdoblju 23 454 osobe što predstavlja porast ukupnoga broja umrlih od 8,9%. Zahvaljujući iskazanom padu broja živorođenih i porastu broja umrlih, ukupan prirodni prirast stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* između 1981. i 1990. godine (9 536) bio je za trećinu manji od ukupnog prirodnog prirasta u desetljeću prije (1971.–1980.). Na temelju iskazanih podataka uočava se da je, uz dugoročni denatalitetni trend u reprodukciji ("bijela kuga"), i mortalitet – zahvaljujući staranju stanovništva – postao važnom odrednicom pada prirodnoga prirasta, a u posljednjih nekoliko godina i prirodne depopulacije stanovništva županije.

Analiziramo li samo vitalnu statistiku ostvarenu u "zemlji" (dakle, bez rađanja i umiranja u inozemstvu), slika

demoreprodukcije je zapravo još nepovoljnija. Nepovoljnija stoga što podatci pokazuju da je u županiji (u “zemlji”) između 1971. i 1990. godine živorođeno 3 261 djece manje nego što to pokazuje ukupan natalitet. U istom je razdoblju u županiji umrlo 1 178 osoba manje od ukupnoga broja umrlih, tako da je prirodni prirast u “zemlji” bio za 2 083 osobe manji od ukupnog prirodnog prirasta stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. Drugim riječima, stvarno je u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* između 1971. i 1990. godine ostvareno tek 90% ukupnog prirodnog prirasta; preostalih 10% se odnosi na prirodni prirast ostvaren u inozemstvu, na koji se u demografskom smislu ova županija nije mogla oslanjati jer je povratak iseljenih, a osobito djece iseljenika koja su rođena izvan Hrvatske, dosada bio minimalan.

Tablica 12.
Prirodno kretanje stanovništva
Vukovarsko-srijemske županije
u “zemlji” u razdoblju
1971.–1990. godine*

Godine	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast	Stopa nataliteta**	Stopa mortaliteta**	Stopa prirodnog prirasta**
1971.	3360	2012	1348	16,6	9,9	6,5
1972.	3446	2157	1289	16,9	10,6	6,3
1973.	3347	2044	1303	16,4	10,0	6,4
1974.	3397	2043	1354	16,5	9,9	6,6
1975.	3352	1971	1381	16,2	9,6	6,6
1976.	3355	1996	1359	16,2	9,6	6,6
1977.	3140	1916	1224	15,1	9,2	5,9
1978.	3128	2093	1035	15,0	10,0	5,0
1979.	3215	2062	1153	15,3	9,8	5,5
1980.	3307	2140	1167	15,7	10,2	5,5
1981.	3235	2124	1111	15,3	10,0	5,3
1982.	3336	2348	988	15,7	11,1	4,6
1983.	3340	2488	852	15,7	11,7	4,0
1984.	3317	2349	968	15,6	11,1	4,5
1985.	3328	2330	998	15,6	10,9	4,7
1986.	3170	2282	888	14,9	10,7	4,2
1987.	3252	2296	956	15,2	10,8	4,4
1988.	3019	2349	670	14,1	11,0	3,1
1989.	3049	2380	669	14,2	11,1	3,1
1990.	2893	2439	454	13,5	11,4	2,1

* Ne uključuje vitalnu statistiku zabilježenu u inozemstvu.

** Stopa nataliteta, mortaliteta i prirodnoga prirasta izračunate na temelju procjene broja stanovnika u zemlji sredinom svake godine.

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb.

Stope nataliteta i prirodnoga prirasta stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* bile su relativno veće sredinom 1970-ih godina jer su tih godina (1972.–1976.) u fertilno razdoblje života ušli nešto brojniji naraštaji žena rođenih u razdoblju kompenzacijskog trenda nakon Drugoga svjetskog rata (1946.–1954.). Od 1975. godine započinje nejednoliko, ali kontinuirano smanjenje stopa nataliteta i prirodnoga prirasta stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. Godine 1988. u županiji je započela posttranzicijska etapa u reprodukciji stanovništva jer je te godine stopa nataliteta

po prvi put bila niža od graničnih 14 promila (iznosila je 13,5 promila). Međutim, unatoč nepovoljnom trendu, prirodna je dinamika stanovništva ovoga kraja do srbijanske oružane agresije zadržala nešto pozitivnija obilježja od prirodnog kretanja ukupnog stanovništva Hrvatske što je posljedica djelovanja nekoliko bitnih demografskih procesa. Posebice se to odnosi na činjenicu da je područje ove županije tijekom 20. stoljeća bilo odredištem brojnih mladih useljeničkih struja koje su uspjele kratkoročno biodinamički “osvježiti”, osnažiti i naročito pomladiti pučanstvo kraja. Osim toga, procesi deagrarizacije i deruralizacije u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nisu se odvijali takvim intenzitetom kao u nekim drugim predjelima Hrvatske pa je ovdje selo još određeno vrijeme moglo biti demografskim osloncem reprodukcije stanovništva. Tako je u svim godinama od 1971. do 1990. stopa nataliteta stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* bila veća od stope nataliteta ukupnog hrvatskog stanovništva (izuzetak je jedino 1978. godina), odnosno stopa mortaliteta ukupnog hrvatskog stanovništva veća od stope mortaliteta pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Tablica 13.
 Kretanje broja živorođenih i umrlih u “zemlji” u Vukovarsko-srijemskoj županiji u razdoblju 1991.–2001. godine (službeni podatci)

Godine	Broj živorođenih	Broj umrlih	Prirodni prirast
1991.*	2246	2619	-373
1992.*	1681	1751	-70
1993.*	2000	1658	342
1994.*	2019	1635	384
1995.*	2015	1646	369
1996.	2082	1675	407
1997.	2330	1797	533
1998.	2323	2166	157
1999.	2279	2313	-34
2000.	2130	2261	-13
2001.	2084	2136	-52
UKUPNO	23189	21657	1532

* Za bivša okupirana naselja još uvijek nedostaju podatci o broju živorođenih i umrlih stanovnika. Za te godina dostupni su nam samo podatci o vitalnoj statistici prognanika.

Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb.

Usporavanje demografskog rasta ove županije moralo se odraziti i na smanjenje demoreprodukcijaskog potencijala njezina stanovništva. Štoviše, u istočnom, ravničarskom prostoru Hrvatske već niz desetljeća u reprodukciji imamo, kao što smo vidjeli, prisutan denatalitet, tj. koncepciju sistema “jedinac” koji u suvremenom razdoblju razvoja

stanovništva prilično otežava biološku obnovu. Potonjem svakako treba dodati i iseljavanje stanovništva, poglavito od 1960-ih godina, kao posljedicu procesa deagrarizacije i deruralizacije čime je, posebice selo *Vukovarsko-srijemske županije*, izgubilo veći dio svojih biodinamičkih potencijala koja je desetljećima populacijski obnavljala kraj.

Usporena demografska dinamika odrazila se na poretnje dobne strukture stanovništva, jedne od temeljnih odrednica prirodne dinamike. Smanjenjem broja i udjela mladih (potencijalno biodinamički vitalnih) kohorti sužava se fertilni kontingent stanovništva. **Prvo:** u razdoblju između 1971. i 1991. godine udjel fertilnog kontigenta ženskog stanovništva (15 do 49 godina starosti) u ukupnoj ženskoj populaciji *Vukovarsko-srijemske županije* je smanjen sa 51,4% na 46,7%, uz istodobno povećanje udjela žena u postfertilnom razdoblju (50 godina i više), sa 22,5% na 31,8% te smanjenje udjela žena u predfertilnom razdoblju (do 14 godina starosti), sa 25,7% na 19,9%. Istodobno je smanjen i apsolutni broj žena u fertilnom razdoblju života sa 58 493 na 55 472 ili za 5,2%. Potonje nedvojbeno pokazuje sužavanje reproduksijske osnovice pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije*. **Drugo:** unutar fertilnog kontigenta ženskog stanovništva u tih je dvadeset godina došlo do smanjenja udjela žena u dobi od 15 do 24 godine života (sa 32,6% na 30,3%), a povećan udjel žena u dobi od 25 do 49 godine života (sa 40,0% na 45,5%) što ukazuje na *starenje fertilnog kontigenta ženskog stanovništva kao nepovoljne pretpostavke u dinamici nataliteta*.

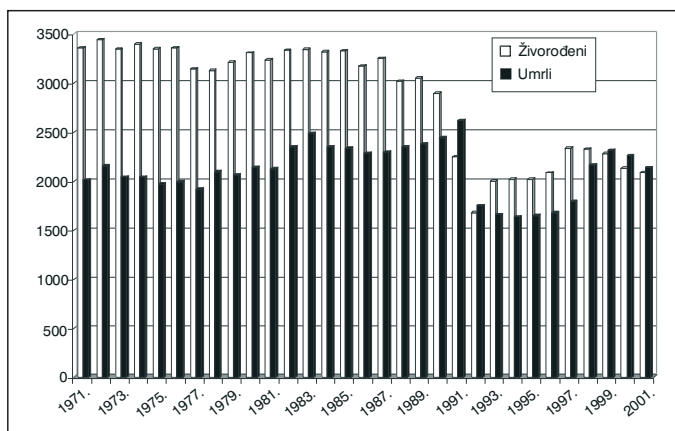
Želimo li prikazati i najnovije razdoblje u prirodnom kretanju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, valja voditi računa da podatci za razdoblje 1991.–2001. godine nisu cjeloviti jer za bivša okupirana naselja županije (radilo se o čak 64,3% svih naselja) za razdoblje 1991.–1995./1998. nisu dostupni ukupni podatci o broju živorođenih i umrlih, nego samo podatci vitalne statistike za prognano stanovništvo koje je privremeno bilo smješteno na slobodnim područjima Hrvatske.

Službeni podatci hrvatske vitalne statistike kazuju da je 2001. godine u ovoj županiji živorođeno 2 084 djece, što u odnosu na broj živorođenih 1971. godine predstavlja smanjenje od 38,0%, u odnosu na broj živorođenih 1981. godine smanjenje od 35,6% te u odnosu na broj živorođenih 1990. godine smanjenje od 28,0%. Broj živorođenih u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* kontinuirano se smanjuje od 1997. godine. Između 1997. i 2001. godine broj živorođenih je smanjen za čak 10,6%. Dok je 1971. godine stopa nataliteta iznosila 16,6 promila, 1981. godine 15,3 promila, 1990. godine 13,5 promila, 2001. godina je poka-

zala stopu nataliteta od svega 10,2 promila. S obzirom na moguću tipizaciju nataliteta *Vukovarsko-srijemska županija* je još **1971. godine ulazila u kategoriju srednje, a 2001. godine u kategoriju niske rodnošći stanovništva**. Zahvaljujući, prije svega, opadajućoj tendenciji u kretanju nataliteta te oscilatornom ali blago rastućem porastu mortaliteta (2001. je u odnosu na 1971. godinu u županiji broj umrlih povećan za samo 6,2%), *Vukovarsko-srijemska županija* je postala prostor s prirodnom depopulacijom stanovništva. Potrebno je ipak istaknuti da je – prema službenim, ali necjelovitim podacima – *Vukovarsko-srijemska županija* prirodni pad stanovništva zabilježila 1991. i 1992. godine. Tijekom 1991. godine “višak” umrlih nad živorođenima iznosio je 373, a tijekom 1992. godine 70 osoba. Međutim, kako za te godine ne raspolažemo potpunim podacima, navedene podatke možemo navesti samo u kontekstu njihove orijentacijske reprezentativnosti.

U razdoblju između 1998. i 2001. godine u županiji je bilo 217 više umrlih od živorođenih osoba. Razloge tome nalazimo u naslijeđenim nepovoljnim procesima u razvoju stanovništva (denatalitet, iseljavanje, demografsko starenje), ali i u posljedicama rata, napose u domeni depresiranog nataliteta i ratnih migracija (prognaništvo/izbjeglištvo).

Graf 5.
 Kretanje broja živorođenih i umrlih u Vukovarsko-srijemskoj županiji (u “zemlji”) između 1971. i 2001. godine

Ukupna ocjena dinamike prirodnoga kretanja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u posljednjih trideset godina ne može se dobiti bez njegove analize na nivou naselja³⁸, pri čemu smo usporedili prvu (1971.) i posljednju godinu (2001.) u tom vremenskom nizu.

Tablica 14.

Stope* prirodnoga prirasta stanovništva Vukovarsko-srijemske županije po naseljima 1971. i 2001. godine (u promilima)

Naselje	1971.	2001.	Naselje	1971.	2001.	Naselje	1971.	2001.
Andrijaševci	2,4	0,4	Bapska	2,5	-0,7	Šiškovci	15,6	1,2
Antin	12,3	12,4	Berak	12,6	0	Štitar	13,0	-3,1
Apševci	3,8	8,1	Bobota	0,5	-4,2	Vrbanja	7,5	-2,8
Cerić	9,1	1,4	Bogdanovci	4,4	14,9	Županja	9,1	2,7
Donje Novo Selo	10,7	-1,6	Bokšić	0	-6,3			
Đeletovci	12,6	7,3	Borovo	17,5	3,2			
Gaboš	-3,6	-4,9	Bršadin	-2,3	-3,9			
Ilača	3,8	5,0	Čakovci	-1,1	-14,9			
Ivankovo	8,9	7,8	Čelije	-6,4	-6,4			
Jarmina	17,0	12,2	Grabovo	6,5	0			
Karadžićevo	0	-12,5	Ilok	6,5	-1,7			
Komletinci	3,4	0	Lipovača	3,9	7,0			
Korog	0	-17,3	Lovas	-4,4	-3,4			
Lipovac	-3,9	0	Ludvinci	17,7	-7,5			
Marinci	-2,2	8,8	Mikluševci	-6,5	-4,1			
Markušica	1,2	-5,2	Mohovo	-15,1	0			
Mirkovci	1,6	-3,4	Negoslavci	1,7	-4,8			
Mlaka Antinska	-6,7	0	Opatovac	4,7	0			
Nijemci	3,5	0	Pačetin	-3,0	-15			
Novi Jankovci	5,9	0	Petrovci	-1,5	-12,1			
Novi Mikanovci	-4,6	11,8	Sotin	0,8	-7,2			
Nuštar	-2,7	0	Svinjarevci	1,0	0			
Orolik	0	-6,9	Šarengrad	-5,2	-16,8			
Ostrovo	12,6	-9,2	Tompojevci	-4,6	-17,1			
Otok	3,9	-0,4	Tovarnik	1,0	0,4			
Podgrađe	3,8	-12,4	Trpinja	0,9	-11,9			
Podrinje	7,0	-21,3	Vera	10,1	-2,0			
Privlaka	4,0	-3,5	Vukovar	7,1	-2,6			
Prkovci	6,9	-3,4	Babina Greda	0,8	0,7			
Retkovci	5,3	2,9	Bošnjaci	3,4	-1,1			
Rokovci	7,1	-4,3	Cerna	7,8	1,9			
Slakovci	10,6	-5,6	Drenovci	8,2	-2,3			
Srijemske Laze	2,8	-9,2	Đurići	6,3	0			
Stari Jankovci	6,4	2,2	Gradište	8,5	3,2			
Stari Mikanovci	2,5	0,7	Gunja	10,9	-5,1			
Banovci	6,2	-16,7	Podg. Posavski	0,6	1,3			
Tordinci	-8,2	-2,4	Račinovci	8,2	2,0			
Vinkovački Banovci	13,1	-5,2	Rajevo Selo	-1,3	0			
Vinkovci	9,5	1,2	Soljani	9,7	0			
Vođinci	10,8	7,3	Strošinci	4,4	3,0			

* Stope su izračunate na temelju procjene broja stanovnika sredinom 1971. i 2001. godine za svako pojedino naselje.

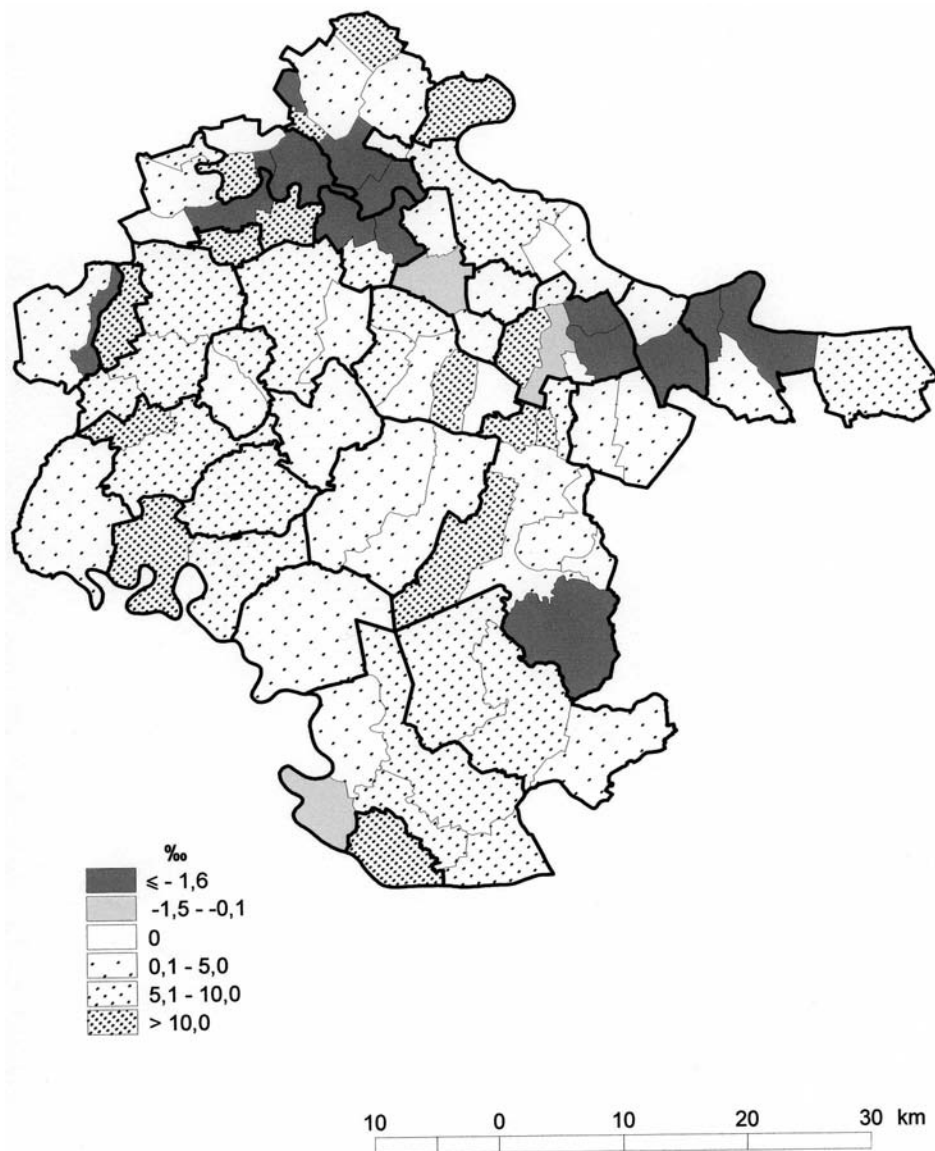
Izvor: Vitalna statistika Republike Hrvatske, DZSRH, Zagreb.

Godine 1971. u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su bila 62 naselja (73,8%) s pozitivnim prirodnim kretanjem, 18 naselja (21,4%) s prirodnim padom (depopulacijom) pučanstva te 4 naselja (4,8%) s nultim prirodnim prirastom (Karadžićevo, Korog, Orolik i Bokšić). Najsnažniji prirodni pad stanovništva imala su naselja: Mohovo (-15,1 promila), Mlaka Antinska (-6,7 promila), Tordinci (-8,2 promila), Mikluševci (-6,5 promila) i Čelije (-6,4 promila). Međutim, u narednih je tridesetak godina došlo do prostornog širenja prirodnog pada stanovništva na znatno veći broj naselja županije. Tako je 2001. godine čak 43 naselja (51,2%) imalo negativan prirodni prirast stanovništva. Samo 27 naselja (32,1%) imalo je pozitivno prirodno kretanje, a 14 naselja nulti prirodni prirast stanovništva. Zanimljivo je izdvojiti naselje Grabovo, u kojemu je 2001. godine prirodna dinamika potpuno izostala: nije zabilježeno ni jedno rođenje niti ijedna smrt. Ovome treba dodati da 2001. godine u naseljima Čakovci i Ludvinci nije zabilježen niti jedan porod.

Opravdano je na temelju iznesenih podataka i pokazatelja o prirodnoj dinamici stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* zaključiti kako je proces prirodne depopulacije stanovništva u prostornom smislu već zahvatio prilično veliki broj naselja županije, što znači da je ona postala ***područje izrazite prostorne depopulacijske homogenosti s obzirom na kretanje ukupnog stanovništva i na prirodnu dinamiku***. Kada se pogleda struktura naselja s prirodnom depopulacijom prema veličini, razvidno je da se uglavnom radi o *sitnim, malim i srednjim naseljima* koja su – kao što smo već vidjeli – obilježena demografskom erozijom. Tako je, od 43 naselja koja su 2001. godine imala prirodni pad stanovništva, njih čak 36 (83,7%) imalo u razdoblju 1991.–2001. godine ukupnu depopulaciju, odnosno smanjenje ukupnog stanovništva. S druge strane, prirodni prirast stanovništva u najnovijem razdoblju vezan je uglavnom uz *velika i izrazito velika naselja*, koja još uvijek imaju relativno brojnu i dovoljno široku demoreprodukcijsku osnovicu, pa mogu osigurati kakvu-takvu biološku obnovu svojega stanovništva.

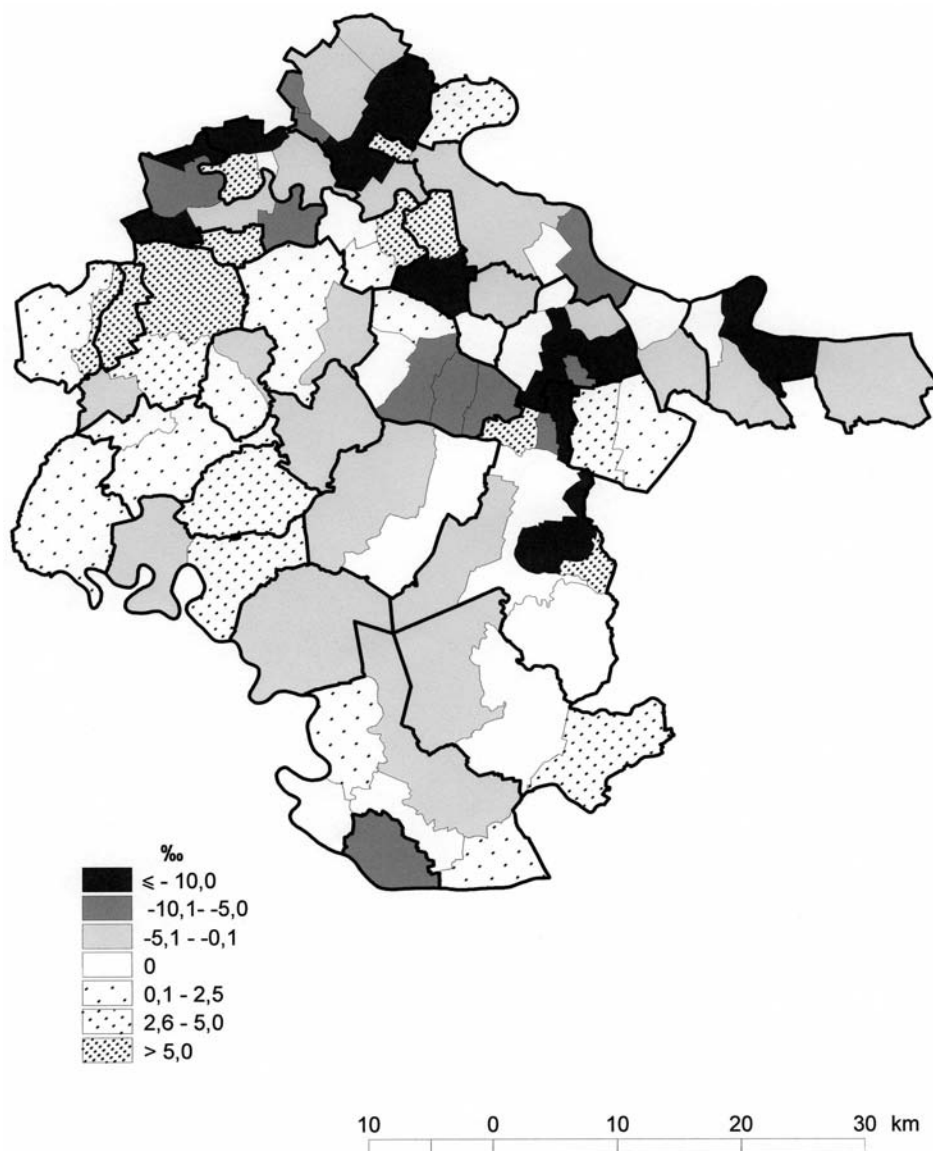
Slika 4.

Kartogram stopa prirodne promjene stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1971. godine

Slika 5.

Kartogram stopa prirodne promjene stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 2001. godine

Sastavnice ukupnog (općeg) kretanja stanovništva

Već je prije naglašeno da je u posljednja dva prijeratna međupopisna razdoblja (1971.-1981. i 1981.-1991.) došlo do bitnog usporavanja pa i stagnacije demografskog rasta *Vukovarsko-srijemske županije* što je izravna posljedica smanjivanja prirodnoga prirasta i jačanja iseljavanja pučanstva. Navedeni je trend karakterističan za cjelokupni istočno-hrvatski prostor koji je iz tipično imigracijskog (uselje-

ničkog), od početka 1970-ih godina prerastao u emigracijski (iseljenički) prostor. *Emigracija je tako postala jedno od bitnih obilježja suvremenog razvoja stanovništva u panonskom, ravničarskom i nizinskom području Hrvatske* (Friganović, 1984., Vresk, 1988., Živić, 1995.).

Analiza ukupnog (općeg) kretanja stanovništva Vukovarsko-srijemske županije izvršena je u dva dijela. U prvome dijelu prikazano je kretanje tijekom međupopisnih razdoblja 1971.–1981. i 1981.–1991. godine. U drugome dijelu ove analize pokušali smo procijeniti migracijsku bilancu i odrediti tip općeg kretanja stanovništva županije (ne i na razini naselja) u razdoblju 1991.–2001. godine imajući na umu činjenicu da ne raspoložemo cjelovitim podacima o prirodnom kretanju stanovništva niti postoji potpuna mogućnost usporedbe rezultata popisa 1991. i 2001. godine zbog promijenjene popisne metodologije.

Opće kretanje stanovništva 1971.–1991.

Tablica 15.
 Tipovi općeg (ukupnog) kretanja stanovništva Vukovarsko-srijemske županije po naseljima 1971.–1981. godine

Naselja	Broj stanovnika		Promjena broja stan.		Ukupni prir. prirast		Migracijska bilanca		Tip
	1971.	1981.	Apsol.	%	Apsol.	%	Apsol.	%	
Andrijaševci	2054	2093	39	1,9	101	4,9	-62	-3,0	E1
Antin	980	935	-45	-4,6	97	9,9	-142	-14,5	E2
Apševci	524	466	-58	-11,1	36	6,9	-94	-18,0	E3
Cerić	1428	1438	10	0,7	126	8,8	-116	-8,1	E1
Donje Novo Selo	852	718	-134	-15,7	23	2,7	-157	-18,4	E3
Đeletovci	874	799	-75	-8,6	26	3,0	-101	-11,6	E3
Gaboš	826	781	-45	-5,4	-10	-1,2	-35	-4,2	E4
Ilača	1334	1173	-161	-12,1	73	5,5	-234	-17,6	E3
Ivankovo	5284	5806	522	9,9	384	7,3	138	2,6	I1
Jarmina	2224	2509	285	12,8	253	11,4	32	1,4	I1
Karadžićevo	392	395	3	0,8	24	6,1	-21	-5,3	E1
Komletinci	2377	2014	-363	-15,3	22	0,9	-385	-16,2	E3
Korog	845	804	-41	-4,9	10	1,2	-51	-6,1	E3
Lipovac	1556	1442	-114	-7,3	26	1,7	-140	-9,0	E3
Marinci	909	904	-5	-0,6	10	1,1	-15	-1,7	E2
Markušica	1674	1530	-144	-8,6	2	0,1	-146	-8,7	E3
Mirkovci	2499	2940	441	17,6	166	6,6	275	11,0	I1
Mlaka Antinska	149	121	-28	-18,8	-4	-2,7	-24	-16,1	E4
Nijemci	2880	2412	-388	-13,9	21	0,8	-409	-14,7	E3
Novi Jankovci	1185	1364	179	15,1	123	10,4	56	4,7	I1
Novi Mikanovci	870	762	-108	-12,4	4	0,5	-112	-12,9	E3
Nuštar	3290	3755	465	14,1	36	1,1	429	13,0	I1
Orolik	1024	939	-85	-8,3	5	0,5	-90	-8,8	E3
Ostrovo	1040	938	-102	-9,8	14	1,3	-116	-11,1	E3
Otok	5619	5704	88	1,6	395	7,0	-307	-6,0	E1
Podgrađe	777	631	-146	-18,8	15	1,9	-161	-20,7	E3
Podrinje	287	277	-10	-3,5	18	6,3	-28	-9,8	E2
Privlaka	3224	3368	144	4,5	208	6,5	-64	-2,0	E1
Prkovci	581	564	-17	-2,9	12	2,1	-29	-5,0	E3

Naselja	Broj stanovnika		Promjena broja stan.		Ukupni prir. prirast		Migracijska bilanca		Tip
	1971.	1981.	Apsol.	%	Apsol.	%	Apsol.	%	
Retkovci	1516	1453	-63	-4,2	19	1,3	-82	-5,5	E3
Rokovci	1680	1830	150	8,9	154	9,2	-4	-0,3	E1
Slakovci	1702	1597	-105	-6,2	89	5,2	-194	-11,4	E3
Srijemske Laze	1073	975	-98	-9,1	17	1,6	-115	-10,7	E3
Stari Jankovci	1887	1938	51	2,7	123	6,5	-72	-3,8	E1
Stari Mikanovci	2776	2705	-71	-2,6	59	2,1	-130	-4,7	E3
Šidski Banovci	968	772	-196	-20,2	-6	-0,6	-190	-19,6	E4
Vinkovački Banovci	305	266	-39	-12,8	-18	-5,9	-21	-6,9	E4
Tordinci	1212	1046	-166	-15,9	5	0,4	-171	-16,3	E3
Vinkovci	29106	33004	3898	13,4	2761	9,5	1137	3,9	I1
Vođinci	2131	2074	-57	-2,7	139	6,5	-196	-9,2	E2
Vinkovački kraj*	91714	95245	3531	3,9	6804	7,4	-3273	-3,5	E1
Bapska	1944	1699	-245	-12,6	38	2,0	-283	-14,6	E3
Berak	954	888	-66	-6,9	34	3,6	-100	-10,5	E3
Bobota	1959	1926	-33	-1,7	19	1,0	-52	-2,7	E3
Bogdanovci	907	1026	119	13,1	52	5,7	67	7,4	I1
Bokšić	224	218	-6	-2,7	20	8,9	-26	-11,6	E2
Borovo	11301	13491	2190	19,4	2106	18,6	84	0,8	I1
Bršadin	1764	2093	329	18,7	83	4,7	246	14,0	I1
Čakovci	934	837	-97	-10,4	2	0,2	-99	-10,6	E3
Čelija	157	123	-34	-21,7	-4	-2,5	-30	-19,2	E4
Grabovo	624	264	-360	-57,7	17	2,7	-377	-60,4	E3
Ilok	6683	6700	17	0,1	296	4,4	-279	-4,3	E1
Lipovača	496	847	351	70,8	44	8,9	307	61,9	I1
Lovas	1811	1702	-109	-6,0	-11	-0,6	-98	-5,4	E4
Ludvinci	170	159	-11	-6,5	0	0	-11	-6,5	E4
Mikluševci	769	758	-11	-1,4	-31	-4,0	20	2,6	I4
Mohovo	465	386	-79	-17,0	-27	-5,8	-52	-11,2	E4
Negoslavci	1795	1698	-97	-5,4	17	0,9	-114	-6,3	E3
Opatovac	640	562	-78	-12,2	4	0,6	-82	-12,8	E3
Pačetin	973	925	-48	-4,9	-25	-2,6	-23	-2,3	E4
Petrovci	1399	1357	-42	-3,0	-15	-1,1	-27	-1,9	E4
Sotin	1286	1327	41	3,2	36	2,8	5	0,4	I1
Svinjarevci	956	776	-180	-18,8	17	1,8	-197	-20,6	E3
Šarengrad	1357	1106	-251	-18,5	-61	-4,5	-190	-14,0	E4
Tompojevci	662	537	-125	-18,9	-17	-2,6	-108	-16,3	E4
Tovarnik	3049	2960	-89	-2,9	89	2,9	-178	-5,8	E2-E3
Trpinja	2198	2243	45	2,0	75	3,4	-30	-1,4	E1
Vera	595	600	5	0,8	0	0	5	0,8	I1
Vukovar	30222	33649	3427	11,3	2175	7,2	1252	4,1	I1
Vukovarski kraj*	76294	80857	4563	6,0	4933	6,5	-370	-0,5	E1
Babina Greda	4620	4159	-461	-10,0	60	1,3	-521	-11,3	E3
Bošnjaci	4741	4531	-210	-4,4	105	2,2	-315	-6,6	E3
Cerna	3938	3792	-146	-3,7	200	5,1	-346	-8,8	E2
Drenovci	3331	2998	-333	-10,0	105	3,2	-438	-13,2	E3
Đurići	630	534	-96	-15,2	-20	-3,2	-76	-12,0	E4
Gradište	3520	3274	-246	-7,0	78	2,2	-324	-9,2	E3

Naselja	Broj stanovnika		Promjena broja stan.		Ukupni prir. prirast		Migracijska bilanca		Tip
	1971.	1981.	Apsol.	%	Apsol.	%	Apsol.	%	
Gunja	4873	5090	217	4,5	353	7,2	-136	-2,7	E1
Podgajci Posavski	1682	1584	-98	-5,8	29	1,7	-127	-7,5	E3
Račinovci	1344	1126	-218	-16,2	-31	-2,3	-187	-13,9	E4
Rajevo Selo	1586	1546	-40	-2,5	-28	-1,8	-12	-0,7	E4
Soljani	2067	1856	-211	-10,2	17	0,8	-228	-11,0	E3
Strošinci	916	784	-132	-14,4	-19	-2,1	-113	-12,3	E4
Šiškovci	643	636	-7	-1,1	56	8,7	-63	-9,8	E2
Štitar	2611	2416	-195	-7,5	150	5,7	-345	-13,2	E3
Vrbanja	3722	3740	18	0,5	67	1,8	-49	-1,3	E1
Županja	8865	10263	1398	15,8	845	9,5	553	6,3	I1
Županjski kraj*	49107	48001	-1106	-2,3	2977	6,1	-4083	-8,4	E2
Vukovarsko-srijemska županija*	217115	224103	6988	3,2	14714	6,8	-7726	-3,6	E1

* Razlika do ukupnog apsolutnog prirodnog prirasta se odnosi na živorođene i umrle u inozemstvu koje nije moguće iskazati po naseljima.

Provedena analiza promjena u popisnoj i prirodnoj dinamici pučanstva nedvojbeno je pokazala da i u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* na sve većem značenju u suvremenom razdoblju dobivaju emigracijski i depopulacijski procesi, čiju potvrdu nalazimo u podatku da je u oba promatrana međupopisna razdoblja (1971.-1981. i 1981.-1991.) migracijska bilanca istraživanog prostora bila negativna (-7 726, odnosno -2 398 stanovnika), s emigracijom (E1) kao tipom općeg kretanja stanovništva. Doduše, u posljednjem međupopisnom razdoblju prije Domovinskog rata primjetno je smanjenje ukupne negativne grube migracijske bilance: apsolutno za 5 328 stanovnika, a relativno za 69,0%. Očito je u razdoblju 1981.-1991. godine smanjen potencijalni emigracijski kontigent stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.³⁹ Međutim, razlike unutar istraživanog prostora zorno pokazuju negativne tendencije u općem kretanju stanovništva.

Sve tri prostorne sastavnice *Vukovarsko-srijemske županije* (vinkovački, vukovarski i županjski kraj) imale su u oba međupopisna razdoblja emigraciju kao tip općeg kretanja stanovništva. To znači da je u sve tri sastavnice stopa prirodnog prirasta bila veća od stope popisnog rasta stanovništva. Broj stanovnika ove županije i njezinih sastavnica porastao bi više nego što su to pokazali rezultati pojedinih popisa da nije bilo iseljavanja, tj. da je demografski rast ovisio samo o prirodnom prirastu.

Apsolutno i relativno najveću negativnu grubu migracijsku bilancu u posljednjem međupopisnom razdoblju prije rata imao je vinkovački kraj, u kojemu je "deficit" popisnog, u odnosu na prirodno kretanje pučanstva, iznosio 1 667 stanovnika, odnosno 1,7%. Nešto manju negativnu grubu migracijsku bilancu je imao županjski kraj (-608

Tablica 16.
Tipovi općeg (ukupnog)
kretanja stanovništva
Vukovarsko-srijemske
županije po naseljima
1981.–1991. godine

stanovnika, odnosno -1,3%). Vukovarski kraj je imao najmanju negativnu grubu migracijsku bilancu i najmanji “deficit” između popisnog i prirodnog porasta stanovništva (-123 stanovnika, odnosno -0,2%). U odnosu na razdoblje 1971.–1981. u sve tri sastavnice došlo je i do apsolutnog i relativnog smanjenja negativne migracijske bilance.

Naselja	Broj stanovnika		Promjena broja stan.		Ukupni prir. prirast		Migracijska bilanca		Tip
	1981.	1991.	Apsol.	%	Apsol.	%	Apsol.	%	
Andrijaševci	2093	2076	-17	-0,8	87	4,7	-104	-5,0	E2
Antin	935	977	42	4,5	64	6,8	-22	-2,3	E1
Apševci	466	444	-22	-4,7	2	0,4	-24	-5,1	E3
Cerić	1438	1563	125	8,7	99	6,9	26	1,8	I1
Donje Novo Selo	718	638	-80	-11,1	-2	-0,3	-78	-10,8	E4
Đeletovci	799	849	50	6,3	17	2,1	33	4,2	I1
Gaboš	781	746	-35	-4,5	3	0,4	-38	-4,9	E3
Ilača	1173	1239	66	5,6	53	4,5	13	1,1	I1
Ivankovo	5806	6354	548	9,4	523	9,0	25	0,4	I1
Jarmina	2509	2629	120	4,8	208	8,3	-88	-3,5	E1
Karadžićevo	395	411	16	4,1	5	1,3	11	2,8	I1
Komletinci	2014	2035	21	1,0	53	2,6	-32	-1,6	E1
Korog	804	748	-56	-7,0	-71	-8,8	15	1,8	I4
Lipovac	1442	1409	-33	-2,3	18	1,2	-51	-3,5	E3
Marinci	904	969	65	7,2	56	6,2	9	1,0	I1
Markušica	1530	1371	-159	-10,4	-58	-3,8	-101	-6,6	E4
Mirkovci	2940	3233	293	10,0	103	3,5	190	-6,5	I1
Mlaka Antinska	121	126	5	4,1	-2	-1,7	7	5,8	I2
Nijemci	2412	2171	-241	-10,0	-46	-1,9	-195	-8,1	E4
Novi Jankovci	1364	1273	-91	-6,7	82	6,0	-173	-12,7	E3
Novi Mikanovci	762	788	26	3,4	52	6,8	-26	-3,4	E1
Nuštar	3755	4080	325	8,7	-82	-2,2	407	10,9	I2
Orolik	939	864	-75	-8,0	-17	-1,8	-58	-6,2	E4
Ostrovo	938	884	-54	-5,8	4	0,4	-58	-6,2	E3
Otok	5707	5889	182	3,2	310	5,4	-128	-2,2	E1
Podgrađe	631	546	-85	-13,5	-14	-2,2	-71	-11,3	E4
Podrinje	277	300	23	8,3	25	9,0	-2	-0,7	E1
Privlaka	3368	3501	133	3,9	228	6,8	-95	-2,9	E1
Prkovci	564	579	15	2,7	23	4,1	-8	-1,4	E1
Retkovci	1453	1335	-118	-8,1	5	0,3	-123	-8,4	E3
Rokovci	1830	1955	125	6,8	112	6,1	13	0,7	I1
Slakovci	1597	1493	-104	-6,5	24	1,5	-128	-8,0	E3
Srijemske Laze	975	924	-51	-5,2	-35	-3,6	-16	-1,6	E4
Stari Jankovci	1938	2063	125	6,4	125	6,4	0	0	E1
Stari Mikanovci	2705	2612	-93	-3,4	51	1,9	-144	-5,3	E3
Šidski Banovci	772	653	-119	-15,4	-69	-8,9	-50	-6,5	E4
Vinkovački Banovci	266	255	-11	-4,1	4	1,5	-15	-5,6	E3
Tordinci	1046	1017	-29	-2,8	-9	-0,9	-20	-1,9	E4
Vinkovci	33004	35347	2343	7,1	2156	6,5	187	0,6	I1
Vođinci	2074	2099	25	1,2	150	7,2	-125	-6,0	E1
Vinkovački kraj*	95245	98445	3200	3,4	4867	5,1	-1667	-1,7	E1

Naselja	Broj stanovnika		Promjena broja stan.		Ukupni prir. prirast		Migracijska bilanca		Tip
	1981.	1991.	Apsol.	%	Apsol.	%	Apsol.	%	
Bapska	1699	1624	-75	-4,4	34	2,0	-109	-6,4	E3
Berak	888	926	38	4,3	53	6,0	-15	-1,7	E1
Bobota	1926	1881	-45	-2,3	-28	-1,5	-17	-0,8	E4
Bogdanovci	1026	1113	87	8,5	49	4,8	38	3,7	I1
Bokšić	218	234	16	7,3	11	5,0	5	2,3	I1
Borovo	13491	6442	-7049	-52,2	1434	10,6	-8483	-62,2	E3
Bršadin	2093	1887	-206	-9,8	78	3,7	-284	-13,5	E3
Čakovci	837	749	-88	-10,5	-24	-2,9	-64	-7,6	E4
Čelija	123	164	41	33,3	18	14,6	23	18,7	I1
Grabovo	264	192	-72	-27,3	-1	-0,4	-71	-26,9	E4
Ilok	6700	6775	75	1,1	185	2,8	-110	-1,7	E1
Lipovača	847	580	-267	-31,5	41	4,8	-308	-36,6	E3
Lovas	1702	1681	-21	-1,2	9	0,5	-30	-1,7	E3
Ludvinci	159	157	-2	-1,3	13	8,2	-15	-9,5	E2
Mikluševci	758	673	-85	-11,2	-44	-5,8	-41	-5,4	E4
Mohovo	386	344	-42	-10,9	-2	-0,5	-40	-10,4	E4
Negoslavci	1698	1682	-16	-0,9	45	2,7	-61	-3,6	E2
Opatovac	562	550	-12	-2,1	-4	-0,7	-8	-1,4	E4
Pačetin	925	851	-74	-8,0	3	0,3	-77	-8,3	E3
Petrovci	1357	1289	-68	-5,0	0	0	-68	-5,0	E4
Sotin	1327	1324	-3	-0,2	30	2,3	-33	-2,5	E2
Svinjarevci	776	765	-11	-1,4	29	3,7	-40	-5,1	E2
Šarengrad	1106	1005	-101	-9,1	-10	-0,9	-91	-8,2	E4
Tompojevci	537	510	-27	-5,0	-28	-5,2	1	0,2	I4
Tovarnik	2960	3001	41	1,4	165	5,6	-124	-4,2	E1
Trpinja	2243	2171	-72	-3,2	-61	-2,7	-11	-0,5	E4
Vera	600	561	-39	-6,5	-14	-2,3	-25	-4,2	E4
Vukovar	33649	44639	10990	32,7	1069	3,2	9921	29,5	I1
Vukovarski kraj*	80857	83770	2913	3,6	3036	3,8	-123	-0,2	E1
Babina Greda	4159	4205	46	1,1	100	2,4	-54	-1,3	E1
Bošnjaci	4531	4426	-105	-2,3	11	0,2	-116	-2,5	E3
Cerna	3792	4117	325	8,6	142	3,7	183	4,9	I1
Drenovci	2998	2755	-243	-8,1	-42	-1,4	-201	-6,7	E4
Đurići	534	457	-77	-14,4	-41	-7,7	-36	-6,7	E4
Gradište	3274	3297	23	0,7	79	2,4	-56	-1,7	E1
Gunja	5090	5176	86	1,7	260	5,1	-174	-3,4	E1
Podgajci Posavski	1584	1518	-66	-4,2	10	0,6	-76	-4,8	E3
Račinovci	1126	996	-130	-11,5	-60	-5,3	-70	-6,2	E4
Rajevo Selo	1546	1476	-70	-4,5	-54	-3,5	-16	-1,0	E4
Soljani	1856	1709	-147	-7,9	33	1,8	-180	-9,7	E3
Strošinci	784	696	-88	-11,2	-14	-1,8	-74	-9,4	E4
Šiškovci	636	625	-11	-1,7	26	4,1	-37	-5,8	E2
Štitar	2416	2488	72	3,0	113	4,7	-41	-1,7	E1
Vrbanja	3740	3138	-602	-16,1	-56	-1,5	-546	-14,6	E4
Županja	10263	11947	1684	16,4	1276	12,4	408	4,0	I1
Županjski kraj*	48001	49026	1025	2,1	1633	3,4	-608	-1,3	E1
Vukovarsko-srijemska županija*	224103	231241	7138	3,2	9536	4,3	-2398	-1,1	E1

* Razlika do ukupnog apsolutnog prirodnog prirasta se odnosi na živorođene i umrle u inozemstvu koje nije moguće iskazati po naseljima.

Egzodusne značajke u posljednjem prijeratnom međupopisnom razdoblju (1981.–1991.) u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* pokazivalo je 64 naselja ili 76,2% svih naselja županije. Najnepovoljnijim tipom općeg kretanja (E4), odnosno izumiranjem stanovništva, bilo je zahvaćeno već svako četvrto naselje županije (28,6%). To znači da je iz njih iselio, ne samo cijeli prirodni prirast nego i značajan dio demografske osnovice. Istodobno je svega 20 naselja županije ili 23,8%, u promatranom razdoblju imalo imigracijske značajke. Očito je da je *Vukovarsko-srijemska županija* u cjelini ***do srbijanske oružane agresije pokazivala relativno visok stupanj emigracijske (egzodusne) homogenosti prostora***. Ona je još izraženija promotrimo li pojedine prostorne sastavnice *Vukovarsko-srijemske županije*. Tako je u županjskom kraju od ukupnog broja naselja (16) njih čak 14 ili 87,5% imalo egzodusne značajke. U vukovarskom je kraju emigracijskih naselja bilo 22 ili 78,6% svih naselja, a u vinkovačkom kraju najmanje – 28 naselja ili 70,0% naselja kraja. Valja još istaknuti da je udjel naselja s obilježjem izumiranja stanovništva najveći bio u županjskom kraju (37,5%), nešto manji u vukovarskom (35,7%), a najmanji u vinkovačkom kraju (20,0%).

U odnosu na prethodno razdoblje (1971.–1981.) došlo je do izvjesnih promjena u strukturi naselja *Vukovarsko-srijemske županije* prema tipovima općeg kretanja stanovništva. Naime, smanjen je broj emigracijskih naselja (sa 69 na 64 ili za 7,2%), a povećan broj imigracijskih naselja županije (sa 15 na 20 ili za 33,3%). Međutim, dok je broj naselja s najpovoljnijim općim kretanjem stanovništva (tip I1 – ekspanzija imigracijom) povećan za svega jedno naselje (sa 14 na 15 ili za 7,1%), broj naselja s izumiranjem stanovništva (tip E4) je povećan za čak 8 naselja (sa 16 na 24, ili za 50,0%). Istodobno je povećan i broj naselja s emigracijom (E1) kao tipom općeg kretanja (sa 11 na 17 ili za 54,5%). Potonji nam podatci otkrivaju daljnje ***proširenje i produbljivanje depopulacijskih i emigracijskih značajki*** najvećeg dijela *Vukovarsko-srijemske županije*. Navedeno potvrđuju i podatci o promjeni udjela stanovništva u naseljima pojedinog tipa općeg kretanja. Tako je 1991. godine u egzodusnim naseljima *Vukovarsko-srijemske županije* živjelo 109 961 stalnih stanovnika ili 47,6% stanovništva županije. U odnosu na 1981. godinu broj stanovnika egzodusnih naselja je smanjen za svega 0,7% (sa 110 698 na 109 961), dok je broj stanovnika imigracijskih naselja povećan za 6,9% (sa 113 405 na 121 280). Međutim, broj stanovnika naselja s izumiranjem pučanstva više je nego udvostručen (porast sa 12 225 na 27 117 ili za 121,8%) tako da je to stanovništvo već prije Domovinskog rata činilo više od dese-

tine populacije (11,7%) *Vukovarsko-srijemske županije*. Broj stanovnika naselja s ekspanzijom imigracije porastao je za svega 1,3% (sa 112 647 na 114 134). Zahvaljujući, ponajprije, glavnim (gradskim) naseljima županije (Vinkovci, Vukovar, Županja) stanovništvo naselja s I1 (ekspanzija imigracijom) tipom općeg kretanja činilo je gotovo polovicu stanovništva županije (49,4%). Međutim, ako bismo iz analize isključili ta tri naselja (ukupno 91 933 stanovnika), uočili bismo da je u preostalih 12 naselja s I1 tipom općeg kretanja pučanstva živjelo 1991. godine manje stanovnika (22 201) nego u naseljima s izumiranjem stanovništva (27 117).

Najveću pozitivnu migracijsku bilancu, odnosno najpovoljnije ukupno (opće) kretanje stanovništva (ekspanzija imigracijom), u promatranim su razdobljima (1971.-1991.) imala gradska naselja *Vukovarsko-srijemske županije*: Vinkovci, Vukovar i Županja što je posljedica odgovarajuće koncentracije gospodarskih djelatnosti, dinamičnog društvenog razvoja, bitno kvalitetnije infrastrukturne opskrbljenosti te pozitivnijih ukupnih demografskih procesa. U tim je naseljima stopa popisne promjene bila viša od stope prirodne promjene stanovništva što znači da je u tim naseljima važniju komponentu u ukupnom kretanju stanovništva imalo doseljavanje. Ipak, valja naglasiti da je stopa grube migracijske bilance u posljednjem prijeratnom međupopisnom razdoblju u Vinkovcima i Županji bila smanjena za 84,6%, odnosno za 36,5%, dok je u Vukovaru ona bila povećana za 29,5% što možemo tumačiti i promjenama u popisnom obuhvatu Vukovara.

Na temelju do sada iznesenog o sastavnicama općeg kretanja stanovništva može se zaključiti da je *Vukovarsko-srijemska županije* pred Domovinski rat ***nosila obilježja emigracijskog prostora, visokog stupnja prostorne homogenosti što se prije svega ogledalo u činjenici da je između 1981. i 1991. godine u više od dvije trećine naselja broj iseljenih nadmašio broj doseljenih, kao i u činjenici da je više od četvrtine naselja imalo izumiranje kao tip općeg kretanja stanovništva.***

Opće kretanje stanovništva 1991.-2001.

Godine 1991. u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je popisano 214 658 prisutnog ili "de facto" stanovništva. S obzirom da je, prema rezultatima popisa 2001. godine, u razdoblju 1991.-2001. godine iz drugih područja Hrvatske (4 218) te iz inozemstva (8 824) u županiju doselilo 13 042 osobe, mogli bismo procijeniti očekivani broj prisutnog stanovništva za 2001. godinu od 227 700 stanovnika što je 6,1% više nego 1991. godine. Međutim, popisom 2001. godine u

županiji je popisano 186 708 “de facto” stanovnika što znači 40 992 osobe ili 18,0% manje od očekivanog (procijenjenog) broja stanovnika županije. Dodamo li iskazanom demografskom “manjku” ostvareni službeni ali necjelovit prirodni prirast (1 532 osobe) u županiji između 1991. i 2001. godine⁴⁰ (u što nije uključen ratni mortalitet), dobivamo procijenjeni broj iseljenih iz *Vukovarsko-srijemske županije* od 42 524 osobe. Drugim riječima, *u posljednjem je međupopisnom razdoblju iz ove županije iselio ne samo cijeli prirodni prirast (višak živorođenih nad umrlima) nego i značajan dio demografske osnovice*. Demografski gubitak u županiji bi bio još veći da nije bilo useljeničkih struja, napose izbjeglica i useljenika iz Bosne i Hercegovine.

Valja ipak apostrofirati činjenicu da podatci o prirodnom kretanju za analizirano razdoblje nisu cjeloviti; oni su umanjeni za nepoznati broj živorođenih i umrlih u bivšim okupiranim naseljima županije (izuzev vitalne statistike prognanog stanovništva), kao i za nepoznati ratni mortalitet srpskog stanovništva. Međutim, s obzirom na dominantno značenje prostornog kretanja stanovništva u odnosu na prirodnu dinamiku tijekom posljednjeg međupopisnog razdoblja, možemo pretpostaviti da se ocjena o tipu općeg kretanja stanovništva Vukovarsko-srijemske županije u svojoj biti ne bi mijenjala niti kada bi raspolagali s cjelovitim podacima o prirodnom prirastu. Drugim riječima, utemeljena je tvrdnja prema kojoj je *Vukovarsko-srijemska županija izrazito emigracijsko područje vrlo visokog stupnja prostorne egzodusne homogenosti*.

PROSTORNA POKRETLJIVOST STANOVNIŠTVA (MIGRACIJE)

Istaknuli smo već da kretanje stanovništva na nekom prostoru ne ovisi samo o njegovom prirodnom kretanju (prirodnom prirastu) nego i o njegovoj prostornoj pokretljivosti, odnosno migracijama (selidbama). Kao i sve druge odrednice kretanja stanovništva i migracije su odraz vremena i prostora u kojemu se odvijaju. One u punom smislu te riječi predstavljaju povijesnu kategoriju. Smjer i snaga prostornog (migracijskog) kretanja stanovništva ovise o nizu prirodnih i društvenih činitelja, ali i o društvenoj i gospodarskoj razvijenosti prostora i odgovarajućim prostornim napetostima. Pokretljivost stanovništva posljedica je značajnih razlika u demografskoj i socioekonomskoj strukturi između područja podrijetla i područja odredišta selidbenih tokova. Važnost proučavanja migracijskih gibanja u demografskim istraživanjima proizlazi iz njezinoga nemalog utjecaja na kretanje broja stanovnika, na gustoću naseljenosti te na prirodnu dinamiku i strukture stanovništva (Friganović, 1987.).

Tijekom proteklih stoljeća područje današnje *Vukovarsko-srijemske županije* su zahvaćale česte i burne promjene u društveno-gospodarskom razvoju i teritorijalnoj pripadnosti. One su nerijetko bile osnovama brojnih, složenih i jakih migracijskih tokova stanovništva; pri čemu treba naglasiti da su u pojedinim povijesnim razdobljima prevladavala useljavanja, a u pojedinim razdobljima iseljeničke struje.

Unutarnje i vanjske migracije

Sastavnice	Godine popisa	Pokazatelj	Domorodno stanovništvo
Vinkovački kraj	1971.	Broj	42267
		% u uk. stan.	46,1
	1981.	Broj	47494
		% u uk. stan.	49,9
Vukovarski kraj	1971.	Broj	33924
		% u uk. stan.	44,5
	1981.	Broj	39350
		% u uk. stan.	48,7
Županijski kraj	1971.	Broj	26947
		% u uk. stan.	54,9
	1981.	Broj	27467
		% u uk. stan.	57,2
Vukovarsko-srijemska županija	1971.	Broj	103138
		% u uk. stan.	47,5
	1981.	Broj	114311
		% u uk. stan.	51,0

Izvor: Popis stanovništva 1971., Stanovništvo, Migraciona obeležja, Rezultati po naseljima i opštinama, SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1981., Doseљeno stanovništvo po zajednicama općina i općinama, Dokumentacija 508, RZSSRH, Zagreb, 1987.

Tablica 17.
 Domorodno stanovništvo
 Vukovarsko-srijemske županije
 prema popisu 1971. i 1981.
 godine

Valja upozoriti na nekoliko metodoloških problema vezanih uz definiranje odgovarajućeg tipa migracije u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, napose kada su u pitanju niže razine analize od državne. Naime, unutarnje i vanjske migracije ove županije možemo promatrati i u “širem” i u “užem” smislu. U “širem” smislu, unutarnje migracije obuhvaćaju one kontingente stanovništva koji su u županiju doselili iz drugih hrvatskih krajeva ili su iz županije odselili u druga hrvatska područja. Taj tip migracija terminološki možemo definirati i kao među-županijske migracije. U “užem” smislu, unutarnje migracije stanovništva obuhvaćaju unutar-županijska preseljavanja, tj. migracije selo – grad. Vanjske migracije u “širem smislu” podrazumijevaju iseljeničko-useљeničke tokove stanovništva županije čije se ishodište ili odredište nalazi izvan hrvatskih državnih granica, dok vanjske migracije u “užem” smislu podrazumijevaju doseljavanje u županiju ili iseljavanje iz nje, bez obzira na kriterij držav-

nih granica. Njih terminološki možemo preciznije definirati kao među-županijske migracije. Drugim riječima, vanjske migracije u “užem” smislu obuhvaćaju i sve one koji su u županiju doselili iz drugih hrvatskih područja ili su iz nje iselili u druge županije u Hrvatskoj.

Hrvatska je na određeni način imala relativno “povoljne” društveno-gospodarske uvjete za izraženu prostornu pokretljivost stanovništva. Visoka agrarna gustoća naseljenosti, višak poljoprivrednog stanovništva, politička zbivanja i promjene tijekom i nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata te srbijanske oružane agresije 1990-ih godina bili su važnim poticajnim čimbenicima mehaničkoga kretanja stanovništva u Hrvatskoj, i to kako unutarnjih tako i vanjskih migracija.

Promatrajući ukupno kretanje stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* već je u prethodnim poglavljima istaknuta velika važnost prostorne pokretljivosti stanovništva, kako migracija unutar samoga kraja (preseljavanja iz seoskih u gradska i prigradska naselja) tako i vanjskih migracija (doseljavanja u županiju i iseljavanja iz nje bez obzira na kriterij državnih granica). Bitna specifičnost suvremenih migracija u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su ratom uzrokovane prisilne migracije stanovništva koje su započele sredinom 1991. godine i s postupnim slabljenjem traju do danas. One su bile posljedica agresije na Hrvatsku, višegodišnje okupacije dvije trećine naselja u županiji te procesa mirne reintegracije bivših okupiranih područja hrvatskoga Podunavlja u hrvatski politički i teritorijalni sustav. Prisilne su migracije rezultirale značajnim pa i radikalnim promjenama u demografskoj slici *Vukovarsko-srijemske županije*. O veličini i strukturi tih migracijskih kontingenata više će riječi biti u poglavlju o demografskim posljedicama Domovinskog rata.

Tablica 18.
 Domorodno i doseljeno stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije prema rezultatima popisa 2001. godine

Kontingenti stanovništva	Broj stanovnika	% u uk. stanovništvu
Ukupan broj stanovnika*	204768	100
Od rođenja stanuje u istom naselju	111067	54,2
Doseljeno iz drugog naselja istog grada/općine	4081	2,0
Doseljeno iz drugog grada/općine iste županije	27989	13,7
Doseljeno iz druge županije	21211	10,4
Doseljeno iz Bosne i Hercegovine	32423	15,8
Doseljeno iz Makedonije	273	0,1
Doseljeno iz Slovenije	264	0,1
Doseljeno iz Srbije i Crne Gore	5796	2,8
Doseljeno iz drugih zemalja	491	0,2
Nepoznato	594	0,3

* Razlika do ukupnoga broja stanovnika odnosi se na nepoznato preseljenje.

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Za ocjenu intenziteta i smjera suvremenih migracija stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* od osobite su važnosti komparativna analiza kretanja domorodnog stanovništva (stanovništva koje stalno živi u mjestu rođenja) te analiza kretanja doseljenog stanovništva prema vremenu doseljenja i području iz kojeg se to stanovništvo doselilo. Statističku osnovu ove raščlambe čine do sada obrađeni i publicirani rezultati popisa stanovništva 2001. godine.

Prema analiziranim rezultatima razvidno je da je *Vukovarsko-srijemska županija* prostor s relativno visokim udjelom doseljenog stanovništva, no s jasno izraženom diferencijacijom na nižim razinama promatranja, tj. na razini *gradova* i *općina*, odnosno naselja. Od rođenja u istom naselju živi 54,2% stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* što znači da je 45,8% stanovništva županije doseljeničkog podrijetla. Međutim, izdvojimo li iz kontingenta "ukupno doseljenih" one osobe koje su migrirale unutar županije⁴¹ (doseljeni iz drugog naselja istog *grada/općine* te doseljeni iz drugog *grada/općine* iste županije), a njih je 2001. godine bilo 32 070, dobivamo podatak o 60 458, uvjetno rečeno, pravih doseljenika na prostor *Vukovarsko-srijemske županije* koji čine 29,5% ukupnog stanovništva županije prema popisu 2001. godine. Drugim riječima, gotovo svaki treći stanovnik *Vukovarsko-srijemske županije* nije rođen na području županije nego je u nju doseljen iz inozemstva ili drugih područja Hrvatske.

Razlike koje postoje u odnosu domorodnog i doseljenog stanovništva unutar *Vukovarsko-srijemske županije* odraz su, ponajviše, razlika u dosegnutom stupnju društveno-gospodarskog razvoja. Smatra se da je udjel doseljenog stanovništva veći u društveno razvijenijim sredinama i vice versa (Nejašmić, 1992.). S jedne se strane nalazi županjski kraj, koji, očito, nije bio tako snažno zahvaćen useljavanjima pa je zadržao razmjerno visok udjel domorodnog stanovništva⁴², dok se s druge strane nalaze vinkovački i vukovarski kraj u kojima je snažnije useljavanje tijekom proteklih desetljeća uvjetovalo nešto manji udjel domorodnog stanovništva.⁴³

Relativno visok udjel doseljenog stanovništva izravna je posljedica intenzivne imigracije u *Vukovarsko-srijemsku županiju* do sedamdesetih godina prošloga stoljeća. Starija su naseljavanja u ishodišnom smislu bila uglavnom vezana uz pasivne, zaostale i prenaseljene predjele Hrvatske, a novija uz preseljavanja iz susjedne Bosne i Hercegovine (više) i Srbije (manje). Relativno manji udjel domorodnog stanovništva imaju oni *gradovi* i one *općine* u kojima je industrijalizacija potaknula snažnije useljeničke struje radne snage. S obzirom na navedeno posebno se ističu *gradovi*: Vin-

kovci, Vukovar i Županja te *općine*: Borovo, Gunja i Negoslavci.⁴⁴

S obzirom na područje iz kojega se doselilo u *Vukovarsko-srijemsku županiju* prevladava stanovništvo doseljeno iz Bosne i Hercegovine. Od ukupno 204 768 stanovnika županije, 32 423 osobe ili 15,8% su se u županiju doselile iz Bosne i Hercegovine. Izdvojimo li iz ukupnog broja doseljenih (93 107) unutar-županijska preseljavanja (radi se o 32 070 osoba ili 34,2% svih doseljenika), onda doseljenici iz Bosne i Hercegovine čine čak 53,0% "vanjske" imigracije⁴⁵ na području *Vukovarsko-srijemske županije*. Iza bosansko-hercegovačkih useljenika slijede doseljenici iz drugih hrvatskih županija (35,1% "vanjske" imigracije, odnosno, 22,8% svih doseljenika) te imigranti iz Srbije i Crne Gore (9,6% "vanjskih" imigranata, odnosno, 6,2% ukupnoga broja doseljenih).

Tablica 19.
 Udio domorodnog stanovništva* u ukupnom stanovništvu gradova i općina Vukovarsko-srijemske županije prema rezultatima popisa 2001. godine

<i>Grad/općina</i>	% domorodnog u ukupnom stan.	<i>Grad/općina</i>	% domorodnog u ukupnom stan.
Ilok	63,0	Negoslavci	49,7
Vinkovci	47,0	Nijemci	65,7
Vukovar	50,4	Nuštar	54,7
Županja	50,1	Otok	61,5
Andrijaševci	58,0	Privlaka	54,9
Babina Greda	69,7	Stari Jankovci	51,6
Bogdanovci	57,0	Stari Mikanovci	52,6
Borovo	45,6	Tompojevci	59,2
Bošnjaci	64,5	Tordinci	71,2
Cerna	58,2	Tovarnik	59,3
Drenovci	56,4	Trpinja	55,1
Gradište	65,1	Vodinci	58,2
Gunja	49,8	Vrbanja	56,9
Ivankovo	57,1	Ukupno županija	54,2
Jarmina	60,1		
Lovas	61,9		
Markušica	50,6		

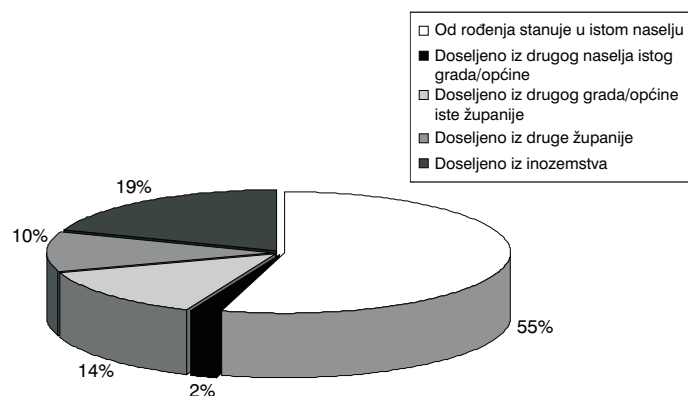
* Odnosi se na stanovništvo koje od rođenja stanuje u istom naselju.

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Procesi deagrarizacije i deruralizacije uvjetovali su snažna unutar-županijska preseljavanja što je za posljedicu, između ostalog, imalo prostorni preraspmještaj stanovništva. Od ukupnoga broja doseljenika, prema popisu iz 2001. godine, 4 081 osoba ili 4,4%, predstavljaju unutar-gradske ili unutar-općinske migrante, a čak 27 989 osoba ili 30,1% unutar-županijske migrante. Drugim riječima, unutar-žu-

panijska preseljavanja činila su čak 34,5% ukupnog migracijskog kontingenta *Vukovarsko-srijemske županije*. Dakako, pri ocjeni migracijskih kretanja treba voditi računa i o srbijanskoj oružanoj agresiji koja je upravo u domeni migracija ostavila značajne i duboke tragove u ovoj istočno-hrvatskoj županiji.

Dražen Živić
Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije

Graf 6.

Struktura domorodnog i doseljenog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 2001. godine

Tablica 20.

Unutarnje migracije* i doseljeno stanovništvo iz inozemstva u gradove i općine Vukovarsko-srijemske županije prema rezultatima popisa 2001. godine

<i>Grad/općina</i>	Doseljeno iz drugog naselja istog grada/općine	Doseljeno iz drugog grada/općine iste županije	Doseljeno iz druge županije	Doseljeno iz Bosne i Hercegovine	Doseljeno iz Srbije i Crne Gore	Doseljeno iz drugih zemalja
Ilok	346	369	625	854	799	44
Vinkovci	714	8987	4410	3879	754	204
Vukovar	93	4443	5285	3546	1993	206
Županja	230	2326	1056	4044	134	68
Andrijaševci	290	743	475	243	15	12
Babina Greda	-	137	305	799	20	20
Bogdanovci	11	356	145	346	123	9
Borovo	-	864	659	1142	225	15
Bošnjaci	-	272	108	1188	23	23
Cerna	63	735	465	748	37	21
Drenovci	208	438	457	1878	114	62
Gradište	-	313	201	609	30	13
Gunja	-	344	168	1862	89	44
Ivankovo	203	905	864	1619	49	35
Jarmina	-	468	369	163	33	12
Lovas	21	214	215	93	49	7
Markušica	103	347	496	338	216	6
Negoslavci	-	247	61	393	28	4
Nijemci	322	483	480	618	113	25
Nuštar	196	992	551	658	185	52
Otok	229	551	433	1622	62	26
Privlaka	-	380	280	976	18	11

<i>Grad/općina</i>	Doseljeno iz drugog naselja istog grada/općine	Doseljeno iz drugog grada/općine iste županije	Doseljeno iz druge županije	Doseljeno iz Bosne i Hercegovine	Doseljeno iz Srbije i Crne Gore	Doseljeno iz drugih zemalja
Stari Jankovci	215	623	558	981	109	12
Stari Mikanovci	131	264	688	455	12	16
Tompojevci	71	242	262	108	115	11
Tordinci	90	199	215	112	26	3
Tovarnik	69	377	275	462	140	12
Trpinja	320	763	626	962	195	25
Vodinci	–	271	211	371	11	6
Vrbanja	156	336	268	1354	79	24
Ukupno	4081	27989	21211	32423	5796	1028

* Misli se na migracije unutar *Vukovarsko-srijemske županije*, tj. na doseljene iz drugog naselja istog grada/općine te na doseljene iz druge općine ili grada Vukovarsko-srijemske županije.

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Promotrimo li, s obzirom na vrijeme doseljenja, tri osnovna kontingenta doseljenih u *Vukovarsko-srijemsku županiju* (doseljeni iz drugih hrvatskih županija, doseljeni iz Bosne i Hercegovine i doseljeni iz Srbije i Crne Gore), zapazimo dominaciju razdoblja između 1946. i 1970. godine. To je razdoblje najsnažnije imigracije u županiju. Agrarno-kolonizacijske migracijske struje iz vremena poslijeratne agrarne reforme (1945.–1948.) bile su nastavljene brojnomo imigracijom radne snage privučene ubrzanom industrijalizacijom kraja pedesetih i šezdesetih godina prošloga stoljeća. U navedenom je razdoblju (1946.–1970) doselilo 48,1% svih doseljenih iz drugih hrvatskih županija, 46,3% svih doseljenih iz Bosne i Hercegovine te 46,9% svih doseljenih iz Srbije i Crne Gore. Suvremene migracije povezane s ratom u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini te nestabilne političke prilike u Srbiji, uvjetovale su i relativno velike udjele doseljenih u razdoblju između 1991. i 2000. godine. U tih deset godina u *Vukovarsko-srijemsku županiju* doselilo je 19,9% svih doseljenih iz drugih hrvatskih županija, 23,3% svih doseljenih iz Bosne i Hercegovine (izbjeglice i izbjeglice-useljenici) te 16,4% svih doseljenih iz Srbije i Crne Gore.

Hrvatska je prostor snažne i intenzivne prostorne pokretljivosti stanovništva već niz desetljeća, u kojoj prema veličini, intenzitetu i namjeri kretanja posebno mjesto zauzimaju upravo vanjske migracije (radi se o migracijama koje pretpostavljaju prelazak državne granice). Već smo prethodno istaknuli da *migracijski procesi (iseljavanje-useljavanje) već desetljećima, pa i stoljećima predstavljaju temeljnu demografsku odrednicu ukupne populacijske dinamike Vukovarsko-srijemske županije*. Sve do 1960-ih godina useljavanje je bilo vodeći migracijski proces. Međutim, već gotovo četrdesetak godina je useljavanje zami-

jenjeno iseljavanjem, pri čemu je upravo vanjska migracija zauzela posebno značajno mjesto.

Promjena razvojnih i gospodarskih tokova u drugoj polovici 20. stoljeća (od poljoprivrednih k industrijskim djelatnostima) kod stanovnika istraživanog prostora potakla je želju za napuštanjem teške i sve manje stimulativne poljoprivredne aktivnosti i prijelaz k nepoljoprivrednim djelatnostima, što je bilo otežano mnogo slabijim i sporijim otvaranjem radnih mjesta u industriji, nego što su to zahtijevale narasle potrebe za tim mjestima od strane brojnih viškova poljoprivredne radne snage. U nemogućnosti da sebi i svojim obiteljima osiguraju životnu egzistenciju u rodnom kraju, dio se stanovništva odlučio na iseljavanje, bilo u druge predjele Hrvatske (poglavito u velika makroregionalna središta), bilo izvan hrvatskih državnih granica. Veliki udjel vanjskih migranata iz panonskog prostora Hrvatske najbolje svjedoči o nezavidnom položaju poljoprivrede te o znatnoj agrarnoj prenaseljenosti kraja (Baučić, 1971./72.). Primjerice, od ukupnog je stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* 2001. godine (204 768), 18 060 stanovnika, ili 8,8%, popisano u inozemstvu. U odnosu na 1971. godinu broj stanovnika ove županije u inozemstvu je povećan za 80,9%, a u odnosu na 1991. godinu za 8,9%. Prije trideset godina osobe popisane u inozemstvu činile su 4,6%, a 1991. godine 6,7% ukupnog stalnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. Ovdje svakako treba napomenuti da je tako znakovit porast vanjskih migranata, naročito između 1971. i 1991. godine, jednim svojim dijelom posljedica potpunijeg popisivanja stanovništva Hrvatske u inozemstvu.

Analiziramo li prostorni raspored vanjskih migranata po *gradovima* i *općinama*, uočavamo signifikantne prostorne razlike. Najmanji udjel stanovništva popisanog u inozemstvu, prema rezultatima popisa 2001. godine, imale su *općine* Andrijaševci i Negoslavci (4,0%), a najveći *općina* Drenovci (20,2%). Više od 10% svoga stanovništva u inozemstvu imao je i *grad* Županja (15,5%) te *općine*: Babina Greda (13,0%), Bošnjaci (12,8%), Gradište (12,7%), Gunja (16,7%), Markušica (10,6%), Otok (11,0%), Privlaka (17,0%), Vođinci (10,1%) i Vrbanja (15,0%).

Zbog velike agrarne gustoće u poljoprivrednim područjima iseljavanje stanovništva iz Hrvatske u početnom razdoblju nije imalo isključivo negativne posljedice (Baučić, 1971./72.). Međutim, emigracija je ubrzo zahvatila značajan dio radno i reproduksijski aktivnog pučanstva što je, uz smanjenje prirodnoga prirasta, uzrokovalo ozbiljno narušavanje temeljnih demografskih struktura, poglavito do-bno-spolne strukture. U inozemstvo je migriralo najvećma mlado i radno sposobno stanovništvo, što je okrnjilo bio-

dinamičku osnovicu stanovništva u zemlji te pospješilo demografsko starenje.

Dnevne migracije

Dnevna pokretljivost stanovništva (dnevne migracije) pouzdan je indikator ukupne razvijenosti prostora. Brojem i intenzitetom izraženija dnevna pokretljivost pučanstva posljedica je snažnijeg društveno-gospodarskog razvoja, napolje razvoja koji se nalazi pod pretežitim utjecajem procesa industrijalizacije. Deagrarizacijom "oslobođeni" viškovi radne snage iz poljoprivrede te koncentracija radnih mjesta sekundarnog i tercijarnog sektora u manjem broju, uglavnom gradskih i prigradskih naselja, uzrokovali su pojačano dnevno kretanje stanovništva iz mjesta stanovanja u mjesto rada oblikujući pri tom zone dnevne migracije radne snage, kao jedan od najznačajnijih pokazatelja funkcionalne hijerarhije radne snage, ali i prostorno-funkcionalne preobrazbe gradskih i ostalih (seoskih) naselja prostora (Friganović, 1970., Vresk, 1986., 1990.).

Tablica 21.

Centri rada Vukovarsko-srijemske županije koji primaju 100 i više aktivnih stanovnika koji obavljaju zanimanje prema popisu 1991. godine

Centri rada	Dnevni migranti iz vinkovačkog kraja	Dnevni migranti iz vukovarskog kraja	Dnevni migranti iz županijskog kraja	Dnevni migranti izvan Vukovarsko-srijemske županije	Ukupno
Ivankovo	113 96,6%	0 0	0 0	4 3,4%	117 100%
Otok	179 97,8%	0 0	4 2,2%	0 0	183 100%
Stari Mikanovci	69 47,9%	0 0	0 0	75 52,1%	144 100%
Vinkovci	6734 88,2%	203 2,7%	450 5,9%	251 3,2%	7638 100%
Borovo	431 21,1%	1251 61,3%	1 0,0%	358 17,6%	2041 100%
Ilok	5 2,8%	172 97,2%	0 0	0 0	177 100%
Lovas	3 2,7%	109 97,3%	0 0	0 0	112 100%
Vukovar	213 4,5%	4398 93,7%	1 0,0	82 1,8%	4694 100%
Cerna	69 46,3%	0 0	79 53,0%	1 0,7%	149 100%
Županja	60 4,5%	2 0,1%	1272 94,7%	9 0,7	1343 100%

Izvor: Popis stanovništva 1991., Centri rada koji primaju 100 i više aktivnih stanovnika koji obavljaju zanimanje, Kontrolne tablice dnevnih migracija, DZSRH, Zagreb, 1994.

Za ocjenu dnevne pokretljivosti stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* poslužiti će nam dva pokazatelja: prvi - broj i struktura dnevnih migranata i drugi - "stopa

dnevne migracije”, kao kvocijent broja dnevnih migranata i ukupnog broja stanovnika (za županiju, te za sve *gradove* i *općine*). Međutim, prije same analize rezultata popisa stanovništva 2001. godine iznijet ćemo neke pokazatelje iz razdoblja prije Domovinskog rata jer nam oni – premda su se u međuvremenu zbile korjenite promjene – ipak mogu poslužiti kao orijentacijski indikator osnovnih pravaca i intenziteta u dnevnoj pokretljivosti stanovništva.

Rezultati popisa 1971. i 1991. godine su pokazivali razmjerno veliku zastupljenost zaposlenih koji rade izvan mjesta stanovanja te su ukazivali na stanovite razlike koje postoje između pojedinih dijelova *Vukovarsko-srijemske županije*. Udjel toga stanovništva u ukupnom i ukupnom aktivnom stanovništvu je 1991. godine najveći bio u vinkovačkom kraju (9,5%, odnosno, 25,9%) dok su vukovarski (8,3%, odnosno, 18,6%), a naročito županjski kraj (5,7%, odnosno, 17,5%) u tome smislu osjetno bili zaostali. Znakovito je da je 1971. godine bilo gotovo posve suprotno. Tada je vukovarski kraj imao u svome ukupnom i ukupnom aktivnom pučanstvu najveći udjel zaposlenih koji su radili izvan mjesta stanovanja (11,7%, odnosno 28,6%), a vinkovački i županjski kraj bitno manje. Posljedica je to različitog kretanja broja dnevnih migranata u dvadeset godina promatranog razdoblja. Tako je ukupan broj dnevnih migranata u vinkovačkom kraju porastao za 63,9%, u županjskom za 53,2%, dok je u vukovarskom kraju smanjen za 22,2%. Potonji nam podatci kazuju da je u tih dvadesetak godina došlo do promjene u veličini i intenzitetu dnevnih migracija.

Prema popisu stanovništva iz 1991. godine na prostoru *Vukovarsko-srijemske županije* je bilo registrirano deset centara rada koji su primali sto i više radnika (migranata) koji obavljaju zanimanje. To su bili: Ivankovo, Otok, Stari Mikanovci, Vinkovci, Borovo, Ilok, Lovas, Vukovar, Cerna i Županja. Valja na početku istaknuti da su vodeći centri rada u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, koji su primali i najveći broj dnevnih migranata, bili bivši općinski centri, a danas *gradovi* – Vinkovci, Vukovar i Županja. Ovi centri rada su imali najviše radnih mjesta, najveću privlačnu moć i stoga su bili najznačajnija žarišta socio-ekonomske preobrazbe okolice.

Vodeći imigracijski centar radne snage u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* prije Domovinskog rata su bili Vinkovci. Oni su dnevno primali 7 638 radnika-migranata, najviše iz naselja vinkovačkog kraja (88,2%), potom županjskog kraja (5,9%) i naselja izvan same županije (3,2%) te na koncu iz naselja vukovarskog kraja (2,7%). Gravitacijsko područje dnevne migracije centra rada Vinkovci pokri-

valo je cijeli vinkovački i županjski kraj te veliki dio (64,3% naselja) vukovarskog kraja. Čak dvadeset naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (Ivankovo, Mirkovci, Nuštar, Otok, Rokovci, Andrijaševci, Privlaka, Jarmina, Cerić, Cerna, Vođinci, Stari Jankovci, Stari Mikanovci, Novi Jankovci, Retkovci, Ostrovo, Tordinci, Novi Mikanovci, Slakovci i Komletinci) davali su prije rata dnevno u Vinkovce više od sto radnika-migranata, što je činilo 81,5% svih njegovih dnevnih migranata. Najbrojniji su dnevni migranti bili iz naselja koja se neposredno naslanjaju na Vinkovce: Ivankovo (868 migranata), Mirkovci (714), Nuštar (576), Otok (437) i dr. Povećanjem udaljenosti naselja od Vinkovaca smanjivao se i broj radnika koji su iz njih dnevno migrirali u Vinkovce (Bobota, Bogdanovci, Ilok, Lipovača, Petrovci, Svinjarevci, Rajevo Selo, Strošinci, Štitar). Iz navedenih je naselja po jedan radnik dnevno išao na rad u Vinkovce.

Drugi centar rada u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* po broju dnevnih migranata bio je Vukovar (4 694 radnika-migranata). Čak 93,7% dnevnih migranata u ovaj centar rada su bili radnici iz naselja vukovarskog kraja, 4,5% migranata je dolazilo iz vinkovačkog kraja, 1,8% izvan same županije, dok je u Vukovar iz županjskog kraja dnevno dolazio samo jedan radnik (iz Drenovaca). Očito je da je gravitacijsko područje dnevne migracije Vukovara bilo puno uže nego Vinkovaca i da se ono ponajprije oslanjalo na područje bivše općine Vukovar što je vidljivo i iz činjenice da je čak 80,3% radnika dnevno u Vukovar dolazilo iz svega deset naselja, od kojih je osam bilo prigradskih (Borovo, Bršadin, Negoslavci, Trpinja, Sotin, Bogdanovci, Petrovci i Lipovača). Kao centri rada, ***Vinkovci i Vukovar su imali kontinuirana gravitacijska područja dnevnih migracija.***

Ostalih osam centara rada u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* primalo je bitno manje dnevnih migranata, svega 27,3%. Potrebno je jedino izdvojiti Borovo i Županju s 2 041, odnosno 1 343 radnika koji su u njih dnevno dolazili na rad. Ostali centri rada su primali po manje od 200 dnevnih migranata, najviše Otok (183), a najmanje Lovas (112). Znakovito je istaknuti da je u Stare Mikanovce više od polovice dnevnih migranata (52,1%) dolazilo iz naselja koja se nalaze izvan *Vukovarsko-srijemske županije*. Gravitacijska područja dnevne migracije preostalih centara rada bila su prostorno prilično sužena, najvećma oslonjena na manji broj susjednih naselja. Tako je Ivankovo dnevno primalo radnike iz 12 naselja vinkovačkog kraja; Otok iz 7 naselja vinkovačkog i 3 naselja županjskog kraja; Stari Mikanovci iz 6 naselja vinkovačkog i 5 naselja đakovačkog kraja; Ilok iz 3 naselja vinkovačkog i 7 naselja vukovarskog kraja; Lovas iz 2 naselja vinkovačkog i 8 naselja vukovar-

skog kraja te Cerna iz 9 naselja vinkovačkog i 7 naselja županijskog kraja.

Uz broj i pravac dnevnih migranata u navedene centre rada *Vukovarsko-srijemske županije* prije Domovinskog rata valja prikazati i njihovu strukturu (prema starosti, školskoj spremi, kvalificiranosti te djelatnosti), jer je ona značajan pokazatelj razvijenosti dnevne pokretljivosti stanovništva prostora. *Struktura dnevnih migranata umnogome ovisi o funkcionalnoj usmjerenosti gradova, odnosno centara rada* (Vresk, 1990.). Posebno je to vidljivo u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* jer se u njoj nalaze centri rada raznovidnih gospodarskih usmjerenja.

Struktura dnevnih migranata prema starosti pokazivala je izrazitu dominaciju dobne skupine od 30 do 49 godina starosti u osam od deset centara rada (Ivankovo, Otok, Stari Mikanovci, Vinkovci, Borovo, Lovas, Vukovar i Cerna); u jednom centru navedena dobna skupina je činila relativnu većinu (Županja); dok je u jednom centru rada prevlast imala dobna skupina do 29 godina starosti (Ilok). Očito je da je prije Domovinskog rata najviše migriralo stanovništvo srednje životne dobi. Struktura radnika-migranata po spolu pokazuje dominaciju muškog stanovništva (66,1%) što je posljedica funkcionalne gospodarske usmjerenosti centara rada. Najviši udjel muških migranata zabilježen je u onim centrima rada u kojima je isključivo prevladavala poljoprivredna djelatnost (Otok 72,1%, Stari Mikanovci 74,3%, Cerna 75,8%), odnosno u onim centrima rada u kojima se uz poljoprivredu javljala i industrija, kao i djelatnosti vezane uz promet, graditeljstvo, obrtništvo, turizam, ugostiteljstvo i upravu (Županja 82,6% i Vinkovci 78,1%). Nešto veći udjel ženskih migranata karakterističan je bio za one centre rada u kojima se industrija javljala kao vodeća gospodarska djelatnost (primjerice: Borovo 55,5%, Ivankovo 58,1%, Ilok 48,0%, Vukovar 41,9%). Znakovito je da je najveći udjel ženskih migranata (90,2%) bio zabilježen u centru rada Lovas, što ne začuđuje, znamo li da se u njemu prije Domovinskog rata nalazio pogon "Borova", koji je zapošljavao gotovo isključivo žensku radnu snagu.

U dnevnim migracijama u radne centre *Vukovarsko-srijemske županije* prema kvalifikaciji i školskoj spremi prevladavala je razmjerno nepovoljna struktura, u kojoj je prevlast imala nekvalificirana i polukvalificirana radna snaga te niža i srednja stručna sprema. Udjel migranata više i visoke stručne spreme bio je vrlo mali. Kretao se od 2,7% u Lovasu do 18,1% u Cerni. Posljedica je to bila orijentacije vodećih industrijskih grana i djelatnosti županije i njihove tadašnje potražnje upravo za nekvalificiranom i polukvalificiranom radnom snagom.

Tablica 22.
 Dnevni migranti u
 Vukovarsko-srijemskoj županiji
 prema rezultatima popisa
 2001. godine

Kategorije dnevnih migranata	Broj dnevnih migranata	% u ukupnom broju dnevnih migranata
Ukupno*	21551	100,0
Rade u drugom naselju istog <i>grada/općine</i>	1033	4,8
Rade u drugom <i>gradu/općini</i> iste županije	11627	54,0
Rade u drugoj županiji	1222	5,7
Rade u inozemstvu	8	0,0
Nepoznato mjesto rada	39	0,2
Učenici	6771	31,4
Studenti	834	3,9

* Razlika do ukupno se odnosi na nepoznato.

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Struktura dnevnih migranata u centre rada *Vukovarsko-srijemske županije* indikator je orijentacije tih centara u društveno-gospodarskom razvoju i strukturi kraja u cjelini prije srbijanske oružane agresije. Naime, pojedini su centri rada gotovo isključivo bili orijentirani prema jednoj ili eventualno dvije djelatnosti, dok kod drugih možemo govoriti o složenijoj društveno-gospodarskoj strukturi i raznovrsnijoj ponudi radnih mjesta. Veći centri rada, a u ovome su slučaju to isključivo bila gradska naselja, imali su stabilnu i mnogo složeniju profesionalnu strukturu dnevnih migranata, nego što su to imali manji centri rada i njihove okolice. Tako su, primjerice, dnevni migranti zaposleni u poljoprivredi, šumarstvu i industriji prevladavali u Ivankovu (76,8%), Otoku (85,3%), Starim Mikanovcima (85,5%), Iloku (79,1%) i Cerni (65,1%). Dominaciju dnevnih migranata zaposlenih u industriji, rudarstvu, obrtništvu, graditeljstvu, prometu i drugim uslužnim djelatnostima zabilježena je bila u Vinkovcima (90,9%), Borovu (99,1%), Lovasu (96,4%), Vukovaru (93,0%) i Županji (89,9%).

Srbijanska oružana agresija prekinula je dotadašnje razvojne gospodarske tokove što se moralo odraziti i na dnevnu pokretljivost stanovništva i to, kako na ukupan broj dnevnih migranata, tako i na njihovu "unutarnju" strukturu. Prema popisu stanovništva 2001. godine, u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je evidentiran 21 551 dnevni migrant, tako da je "stopa dnevne migracije" iznosila 10,5. Gotovo 60% dnevnih migranata čine osobe koje dnevno zbog rada migriraju unutar županije (u drugo naselje istog *grada/općine*, tj. u drugi *grad/općinu* iste županije). Tek nešto manje od trećine (31,4%) dnevnih migranata čine učenici. U drugu županiju zbog rada dnevno migrira tek 5,7% dnevnih migranata *Vukovarsko-srijemske županije*. "Stopa dnevne migracije" se kretala od 3,3 u *gradu* Vukovaru do 30,3 u *općini* Andrijaševci.

Tablica 23.

Dnevni migranti u Vukovarsko-srijemskoj županiji po *gradovima* i *općinama* prema popisu stanovništva 2001. godine

<i>Grad/općina</i>	Ukupan broj dnevnih migranata	Rade u drugom naselju istog <i>grada/općine</i>	Rade u drugom <i>gradu/općini</i> iste županije	Rade u drugoj županiji	Ostali*	“Stopa” dnevne migracije**
Ilok	498	122	149	32	195	6,0
Vinkovci	1923	175	946	200	602	5,4
Vukovar	1054	4	380	240	430	3,3
Županja	760	164	362	46	188	4,6
Andrijaševci	1286	44	757	25	460	30,3
Babina Greda	288	–	119	42	127	6,8
Bogdanovci	438	2	213	12	211	18,5
Borovo	999	–	709	42	248	18,6
Bošnjaci	536	–	400	6	130	11,5
Cerna	924	29	533	25	337	18,5
Drenovci	632	59	240	16	317	8,5
Gradište	539	–	367	24	148	15,9
Gunja	330	–	175	4	151	6,6
Ivankovo	1785	41	1160	86	498	20,6
Jarmina	529	–	373	21	135	20,1
Lovas	220	6	110	6	98	13,9
Markušica	318	20	85	28	185	10,4
Negoslavci	308	–	242	–	66	21,0
Nijemci	724	83	288	13	340	12,1
Nuštar	1427	16	897	24	490	24,3
Otok	1058	68	560	16	414	13,6
Privlaka	615	–	416	15	184	16,3
Stari Jankovci	862	50	482	20	310	16,5
Stari Mikanovci	653	18	337	77	221	19,3
Tompojevci	301	21	125	8	147	15,1
Tordinci	498	6	192	89	211	22,1
Tovarnik	357	14	173	22	148	10,7
Trpinja	845	63	374	43	365	13,1
Vođinci	447	–	283	35	129	21,2
Vrbanja	397	28	180	5	184	7,7
Ukupno	21551	1033	11627	1222	7669	10,5

* Uključuje podatke za radnike u inozemstvu, za nepoznato mjesto rada, učenike i studente.

** “Stopa dnevne migracije” predstavlja kvocijent ukupnoga broja dnevnih migranata i ukupnoga broja stanovnika.

Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Analiza “stopa dnevne migracije” na nivou naselja pokazuje vrlo šaroliku sliku. Najnižu stopu, tj. najslabiju dnevnu pokretljivost stanovništva 2001. godine je zabilježilo vukovarsko prigradsko naselje Lipovača (2,6), dok je najvišu “stopu dnevne migracije”, tj. najjaču dnevnu mobilnost stanovništva imalo naselje Rokovci (35,7). Od 100 stanovnika toga naselja više od trećine dnevno migrira u druga naselja *Vukovarsko-srijemske županije* ili izvan nje. Više

od petine stanovništva dnevno migrira i u naseljima: Andrijaševci (25,1), Petrovci (20,0), Šiškovci (25,0), Mohovo (20,5), Ivankovo (20,8), Prkovci (21,5), Jarmina (20,1), Opatovac (22,1), Negoslavci (21,0), Cerić (29,9), Nuštar (23,2), Novi Jankovci (22,4), Novi Mikanovci (27,0), Antin (23,2), Mlaka Antinska (22,7), Tordinci (23,6), Čelije (25,2) i Vođinci (21,2). Uz Lipovaču, "stopu dnevne migracije" manju od 10 imala su samo naselja: Babina Greda (6,8), Drenovci (4,9), Đurići (8,6), Račinovci (6,5), Gunja (6,6), Ilok (3,2), Šarengrad (8,1), Karadžićevo (5,9); Markušica (7,2), Lipovac (8,9), Vinkovački Banovci (6,2), Čakovci (9,8), Tovarnik (8,7), Bobota (8,4), Vinkovci (4,5), Soljani (8,4), Vrbanja (5,9), Sotin (3,2), Vukovar (3,3), Grabovo (2,7) i Županja (3,5).⁴⁶

STRUKTURE STANOVNIŠTVA

Promjene u strukturama stanovništva prema spolu, dobi, ekonomsko-socijalnim i drugim obilježjima primarna su odrednica prirodnoga kretanja stanovništva, a time i razvoja stanovništva u cijelosti. Navedene strukture, svaka na svoj način, izravno odražavaju promjene društvenih i gospodarskih uvjeta života te tako utječu na natalitet i mortalitet ali i na mehaničko i ukupno kretanje stanovništva (Wertheimer-Baletić, 1999.).

Struktura stanovništva prema spolu i dobi

Struktura stanovništva prema spolu i dobi najvažnija je demografska (biološka) struktura jer ona *predstavlja demografski okvir za formiranje reproduktivnog i radno-aktivnog potencijala neke populacije*. Sastav stanovništva prema spolu i dobi čini dugoročnu determinantu prirodnog i ukupnog kretanja stanovništva. Istodobno, ona je jedan od najznačajnijih čimbenika u oblikovanju ekonomskih kontingenata stanovništva, napose radne snage, čime predstavlja bitnu odrednicu gospodarskoga razvoja. Međutim, razvoj dobno-spolne strukture stanovništva nalazi se pod izravnim utjecajem brojnih demografskih i nedemografskih činitelja razvoja stanovništva, naročito visine nataliteta/fertiliteta i mortaliteta te migracije. Stoga se u dobno-spolnoj slici naseljenosti zapravo zrcale dosadašnji, ali se relativno lako mogu predvidjeti i budući procesi u razvoju stanovništva.

Za ocjenu osnovnih tendencija u oblikovanju dobno-spolnog sastava stanovništva Vukovarsko-srijemske županije razmotrit ćemo njezine odabrane pokazatelje prema rezultatima popisa 1971., 1991. i 2001. godine. Pritom, da-

kako, trebamo voditi računa da ne postoji potpuna usporedivost podataka popisa 2001. godine s ranijim popisnim godinama. Unatoč navedenom metodološkom ograničenju ipak možemo argumentirano tvrditi da je unatrag tridesetak godina došlo do značajnog pogoršanja dobno-spolne strukture stanovništva ove županije te da se ona sve više nameće destabilizacijskim čimbenikom ukupnog razvoja stanovništva, naročito prirodne dinamike. Dominantan dugoročan proces u razvoju dobno-spolnog sastava stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* je demografsko starenje. Ono se vrlo lako može indicirati komparativnom analizom njegovih najvažnijih pokazatelja: koeficijenta mladosti i starosti, indeksa starenja te tipova dobno-spolnog sastava stanovništva. Starenje stanovništva je proces karakterističan za cjelokupno stanovništvo Hrvatske (Friganović, 1985., Šterc, 1991., Wertheimer-Baletić, 1999.). Štoviše, o njemu govorimo kao o *dugoročnom globalnom depopulacijskom procesu koji danas ima odlučujuću važnost u razvoju stanovništva Hrvatske*.

Na razvoj dobno-spolnog sastava pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije* je nesumnjivo bio jak utjecaj ratnih i poratnih prilika u vrijeme Prvoga i Drugoga svjetskog rata te poraća, što se odrazilo na postojanje krnjih ratnih naraštaja, kao posljedice izravnih ratnih gubitaka, sniženog nataliteta te iseljavanja stanovništva, naročito u poratnim godinama. Stradanja su, tijekom ratova te brojne kolonizacije nakon njih, ostavila duboke ožiljke u razvoju dobno-spolne strukture stanovništva ove županije. Na žalost, unatoč poslijeratnom kompenzacijskom trendu (1946.–1954.) te višegodišnjem doseljavanju pretežno mladog i zrelog, tj. biodinamički aktivnog stanovništva, demografsko starenje je i na području *Vukovarsko-srijemske županije* produbljeno i značajno je uznapredovalo. Tome je pridonijelo i sve izraženije smanjenje stopa nataliteta, kao i ulazak u staračko dob brojnih naraštaja stanovništva rođenih u kompenzacijskim razdobljima nakon svjetskih ratova.

	Godine popisa	Velike dobne skupine			Svega*
		0. – 19.	20. – 59.	60. i više	
Vinkovački kraj	1971.	34000	46043	11364	91714
	1991.	29118	52949	15068	98445
Vukovarski kraj	1971.	26107	40669	9049	76294
	1991.	22699	47099	12827	83770
Županijski kraj	1971.	18770	23809	6386	49107
	1991.	14261	26062	7824	49026
Ukupno	1971.	78877	110521	26799	217115
	1991.	66078	126110	35719	231241

Tablica 24.
 Velike dobne skupine stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1971. i 1991. godine

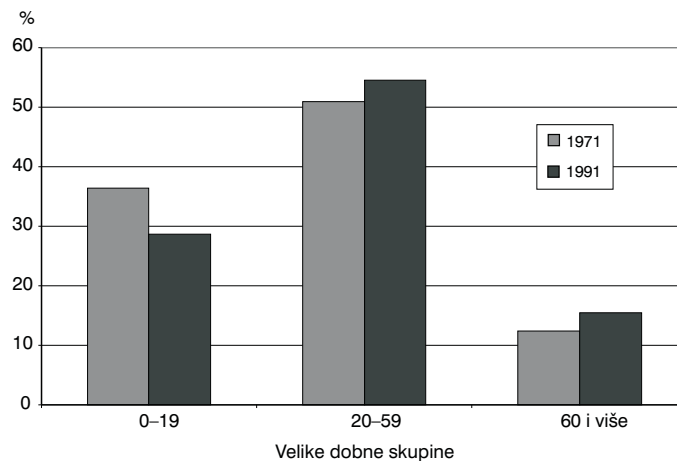
	Godine popisa	Velike dobne skupine			Svega*
		0. – 19.	20. – 59.	60. i više	
Vinkovački kraj	1971.	37,1	50,2	12,4	100
	1991.	29,6	53,8	15,3	100
Vukovarski kraj	1971.	34,2	53,3	11,9	100
	1991.	27,1	56,2	15,3	100
Županijski kraj	1971.	38,2	48,5	13,0	100
	1991.	29,1	53,2	16,0	100
Ukupno	1971.	36,3	50,9	12,3	100
	1991.	28,6	54,5	15,4	100

* Razlika do "svega" i do 100% se odnosi na nepoznatu starost.

Izvor: Popis stanovništva 1971., Stanovništvo, Pol i starost, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga VIII., SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i dobi, Dokumentacija 882, DZSRH, Zagreb, 1994.

Stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* je i prije Domovinskog rata došlo pred prag demografskog starenja što potvrđuju odabrani pokazatelji dobne strukture stanovništva 1971. i 1991. godine. Tijekom svega dvadeset godina (1971.–1991.) udjel mladog stanovništva (do 19 godina starosti) smanjen je sa 36,3% na 28,6%, udjel zrelog stanovništva (od 20 do 59 godina starosti) je povećan sa 50,9% na 54,5%, kao i udjel starog (staračkog) stanovništva (stariji od 60 godina) i to sa 12,3% na 15,4%. U istom je razdoblju apsolutni broj mladih u županiji smanjen za 16,2%, a broj starih povećan za čak 33,3%. Stanovništvo ove županije je prema popisu 1971. godine karakterizirala *kasna mladost*, a 1991. godine *starost* kao tip dobnog sastava stanovništva.⁴⁷ U istom je razdoblju indeks starenja⁴⁸ povećan sa 34,0 na 54,1.

Graf 7.
 Velike dobne skupine stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1971. i 1991. godine

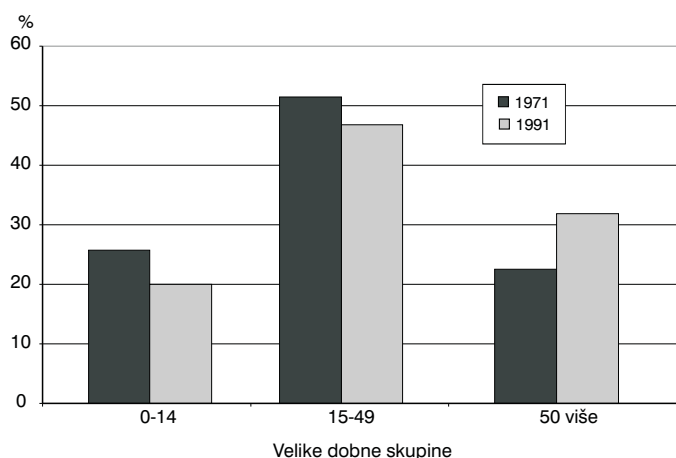
Za razliku od 1950-ih i 1960-ih godina, tijekom kojih je ova županija u svoja "njedra" primala brojno stanovništvo u radnoj i reprodukcijski najpovoljnijoj dobi živo-

	Godine	Razdoblje		
		Predfertilno 0. – 14.	Fertilno 15. – 49.	Postfertilno 50. i više
Vinkovački kraj	1971.	26,4	50,7	22,7
	1991.	20,9	46,4	31,5
Vukovarski kraj	1971.	23,5	53,9	22,1
	1991.	18,7	48,1	31,7
Županijski kraj	1971.	28,0	48,7	23,0
	1991.	20,1	45,2	32,3
Ukupno	1971.	25,7	51,4	22,5
	1991.	19,9	46,7	31,8

* Razlika do 100% se odnosi na nepoznatu starost.

Izvor: Kao tablica 24.

ta, sedamdesetih i osamdesetih godina prošloga stoljeća – kao što smo već naglasili – useljavanje je zamijenjeno iseljavanjem, došlo je i do snižavanja nataliteta, što je dovelo do promjena smjera demografske dinamike. Potonje se negativno odrazilo ne samo na biodinamičku vitalnost populacije županije nego i na mogućnosti njezine ekonomske aktivnosti. U tom su smislu naročito zabrinjavajuće promjene u udjelima pojedinih kontingenata žena⁴⁹ u ukupnoj ženskoj populaciji *Vukovarsko-srijemske županije* u razdoblju od 1971. do 1991. godine. U navedenom je periodu udjel žena smanjen u predfertilnom (sa 25,7% na 19,9%) i fertilnom (sa 51,4% na 46,7%), a povećan jedino u postfertilnom razdoblju života (sa 22,5% na 31,8%), što nedvojbeno pokazuje da se sve više smanjuje udjel žena u najpovoljnijoj reproduktivskoj dobi života, što će, dakako, u budućnosti ploditi novim poremetnjama u prirodnoj dinamici stanovništva kraja. Poglavitito je nepovoljna činjenica da se u

Graf 8.
Kontingenti ženskog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1971. i 1991. godine

navedenom razdoblju značajno smanjio udjel žena (za više od petine) u predfertilnoj, biodinamički potencijalnoj reproduktivnoj skupini ženskog pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Tablica 26.
 Muško stanovništvo
 Vukovarsko-srijemske županije
 1971. i 1991. godine prema
 radnoj sposobnosti (u %)

	Godine	Velike dobne skupine			Svega*
		0. – 14.	15. – 64.	65. i više	
Vinkovački kraj	1971.	28,9	63,9	6,9	100
	1991.	23,1	69,1	6,7	100
Vukovarski kraj	1971.	26,3	66,7	6,3	100
	1991.	21,6	70,4	6,7	100
Županijski kraj	1971.	30,5	61,7	7,5	100
	1991.	21,7	69,4	7,3	100
Ukupno	1971.	28,4	64,4	6,8	100
	1991.	22,2	69,4	6,8	100

* Razlika do 100% se odnosi na nepoznatu starost.

Izvor: Kao tablica 24.

Za potencijale ekonomske aktivnosti stanovništva od bitnog su značenja zabilježene promjene u radnim kontingentima i muške i ženske populacije u županiji.⁵⁰ Tako je u obje skupine znatno smanjen udjel stanovništva do 14 godina starosti (sa 28,4% na 22,2% za muško i sa 25,7% na 19,9% za žensko stanovništvo), što će, vjerojatno, ploditi manjkom radne snage, kada to stanovništvo uđe u radno-aktivnu dob.

Tablica 27.
 Žensko stanovništvo
 Vukovarsko-srijemske županije
 1971. i 1991. godine prema
 radnoj sposobnosti (u %)

	Godine	Velike dobne skupine			Svega*
		0. – 14.	15. – 59.	60. i više	
Vinkovački kraj	1971.	26,3	59,4	14,0	100
	1991.	20,9	59,3	18,6	100
Vukovarski kraj	1971.	23,4	62,2	13,3	100
	1991.	18,7	61,5	18,3	100
Županijski kraj	1971.	28,0	57,4	14,3	100
	1991.	20,1	58,3	19,2	100
Ukupno	1971.	25,7	60,1	13,9	100
	1991.	19,9	59,8	18,7	100

* Razlika do 100% se odnosi na nepoznatu starost.

Izvor: Kao tablica 24.

Struktura stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* prema spolu je i prije Domovinskog rata bila neujednačena, s uočljivom “prevlašću” ženskog stanovništva u ukupnom stanovništvu, poglavito u starijim dobnim skupinama. Po-

sljedica je to diferenciranog razvoja dobno-spolne strukture stanovništva županije, što je rezultat migracijskih kretanja u kojoj je prevladavalo muško stanovništvo te većeg stradanja muškaraca u Prvom i naročito u Drugom svjetskom ratu. Međutim, usporedba koeficijenta feminiteta⁵¹ 1971. i 1991. godine (108,3, odnosno 105,3) pokazuje da je došlo do ujednačavanja spolne strukture, što je posljedica sve većeg približavanja vrhu piramide onih dobnih skupina u kojima je bila zabilježena izraženija većina ženskog nad muškim pučanstvom, kao i diferencijalnog nataliteta po spolu (u prosjeku se rađa oko 5% više muške djece).

Tipizacija dobnog sastava stanovništva⁵² pokazuje da je *Vukovarsko-srijemska županija* u cjelini, kao i sve njezine sastavnice, imala 1971. godine *kasnu mladost* kao tip dobne strukture pučanstva, što znači da im je udjel mladog stanovništva bio jednak ili veći od 30%, a udjel starog stanovništva jednak ili veći od 10%. Tijekom narednih dvadeset godina stanovništvo županije je poprimilo značajke starosti, s udjelom mladog stanovništva manjim od 30%, a udjelom starog stanovništva jednakim ili većim od 15%.

Godine 1991. u 8 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (9,5% svih naselja) udjel starog stanovništva je bio veći od udjela mladog, što znači da je i indeks starenja bio veći od 100. Riječ je o naseljima: (Šidski) Banovci (indeks starenja 116,2), Ludvinci (105,9), Mohovo (114,3), Šarengrad (100,4), Tompojevci (108,3), Vera (103,2), Đurići (153,2) i Račinovci (131,5). U 15 naselja županije (17,9% svih naselja) indeks starenja je iste godine bio na vrlo visokoj razini, između 80 i 99, što znači da je udjel starih bio tek nešto niži od udjela mladih u ukupnom pučanstvu tih naselja. Riječ je o naseljima: Gaboš (indeks starenja 83,6), Karadžićevo (86,3), Markušica (83,4), Mlaka Antinska (81,8), Orolik (95,5), Podgrađe (82,4), Srijemske Laze (95,8), Vinkovački Banovci (96,7), Čakovci (91,5), Lovas (86,7), Mikluševci (94,1), Opatovac (80,6), Pačetin (93,4), Petrovci (92,9) i Strošinci (82,8). Od ukupno 84 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* njih čak 73 ili 86,9% 1991. godine imalo je indeks starenja veći od 40, što znači da je i prije Domovinskog rata već devet od deset naselja županije bilo zahvaćeno procesom demografskog starenja različitog intenziteta.

Nasuprot potonjim naseljima možemo izdvojiti tek nekoliko naselja koja su prije Domovinskog rata imala relativno povoljniju (nešto mlađu) dobnu strukturu pučanstva s indeksom starenja oko 40 ili nešto malo manje od te vrijednosti. Riječ je o svega 11 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (13,1% svih naselja) i to uglavnom prigradskih naselja mlađeg naseljavanja radne snage. Radi se o naseljima:

Antin (indeks starenja 39,2), Ivankovo (40,4), Jarmina (31,3), Vođinci (40,2), Borovo (38,4), Čelije (29,1), Grabovo (12,7), Lipovača (31,3), Šiškovci (37,4) i Županja (39,2). Vodeća gradska naselja *Vukovarsko-srijemske županije* – Vin-kovci (indeks starenja 48,2) i Vukovar (indeks starenja 52,6), zahvaljujući brojnom naseljavanju radno i reprodukcijski mladog i vitalnog stanovništva, zadržala su također relativno povoljnu dobnu strukturu stanovništva.

Komparativnom analizom indeksa starenja i tipova općeg kretanja stanovništva istraživanog prostora prema naseljima uočavamo da su naselja emigracijskih tipova (E1-E4) imala visok i izrazito visok indeks starenja, dok je u naseljima imigracijskih tipova (I1-I4) on bio razmjerno niži. Potonje pokazuje da je *dobna struktura stanovništva postala i prije Domovinskog rata jedan od ograničavajućih čimbenika demografskog i društveno-gospodarskog razvoja većine naselja u Vukovarsko-srijemskoj županiji*.

Tablica 28.
 Odabrani pokazatelji
 dobno-spolne strukture
 stanovništva Vukovarsko-
 -srijemske županije 1991. i
 2001. godine

Pokazatelji	1991.	2001.	Indeks
Koeficijent mladosti (u%)	28,6	26,4	-
Koeficijent starosti (u%)	15,4	20,2	-
Indeks starenja	54,1	76,5	141,4
Koeficijent feminiteta	105,3	107,9	102,5
Specif. Kf mladog stanovništva	94,7	96,6	102,0
Specif. Kf zrelog stanovništva	98,1	99,1	101,0
Specif. Kf starog stanovništva	164,3	156,4	95,2
Predfertilni kont. ženskog stan. (%)	19,9	18,2	-
Fertilni kont. ženskog stan. (%)	46,7	46,5	-
Postfertilni kont. ženskog stan. (%)	31,8	34,8	-
Predradni kontingent (%)	21,0	19,2	-
Radni kontingent (%)	67,8	65,9	-
Postradni kontingent (%)	9,8	14,4	-
Koef. ukupne dobne ovisnosti	45,4	51,1	112,6
Koef. dobne ovisnosti mladih	31,0	29,2	94,2
Koef. dobne ovisnosti starih	14,4	21,9	152,1

Izvor: Popis stanovništva 1991., Stanovništvo po spolu i dobi, Dokumentacija 882, DZSRH, Zagreb, 1994.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Kada govorimo o razvoju dobno-spolne strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* između 1991. i 2001. godine, uz ratne učinke, svakako valja voditi računa i o utjecaju naslijeđenih destabilizacijskih čimbenika demografskog razvoja, napose u domeni selektivne emigracije, demografskih gubitaka zbog Prvoga i Drugoga svjetskog rata, pada nataliteta, demografskog starenja i ruralnog eg-

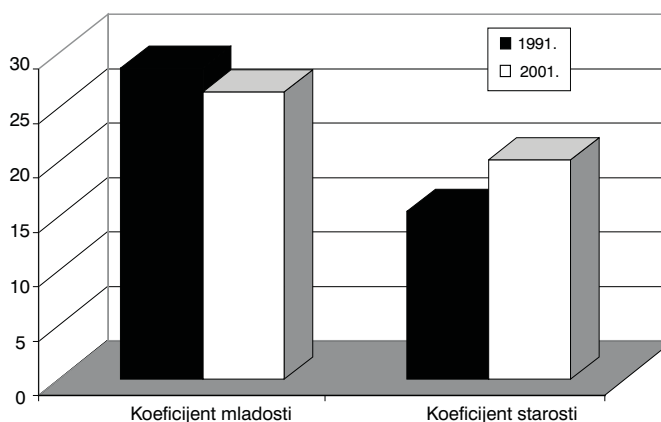
zodusa ("bijega sa sela"). Negativne posljedice srbijanske agresije samo su pojačale i produbile ionako sve nepovoljnije tendencije u dinamici vitalnih demografskih struktura *Vukovarsko-srijemske županije*. Predočeni nam podatci ukazuju na neke važne uporišne točke razmatranja značajki dobnospolne slike naseljenosti.

Više je nego uobičajena pojava da u strukturi stanovništva prema spolu prevladavaju žene u odnosu na muškarce. To je u stabilnim uvjetima demografskog razvoja objašnjeno višim specifičnim mortalitetom muškog u odnosu na žensko stanovništvo. Ratovi, zbog bitno većeg stradanja muškaraca, obično jačaju debalans u spolnoj slici u korist žena. Međutim, u europskim je zemljama, pa tako i u Hrvatskoj, nakon Drugoga svjetskog rata do izražaja došlo postupno ujednačavanje ili uravnoteženje spolne slike, čiji je statistički izraz bila tendencija pada koeficijenta feminiteta, odnosno porasta koeficijenta maskuliniteta. Iznijeli smo već podatak da je između 1971. i 1991. godine koeficijent feminiteta smanjen sa 108,3 na 105,3. Ratna agresija 1990-ih iznova je, međutim, pojačala neravnotežu između muškog i ženskog dijela stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Između 1991. i 2001. godine koeficijent feminiteta je porastao sa 105,3 na 107,9 ili za 2,5%. Posljedica je to većeg stradanja muškog dijela stanovništva tijekom rata i okupacije te starenja stanovništva. Određene razlike primjetne su pri raščlambi specifičnih koeficijenata feminiteta prema velikim dobnim skupinama.

Neravnoteža po spolu unutar velikih dobnih skupina (mlada, zrela, stara) ima donekle opće značajke karakteristične za društveno-gospodarski razvijenija područja što se ogleda u *manjku žena u najmlađim dobnim skupinama* te *višku žena u starijim kohortama stanovništva*. Višak muškog u odnosu na žensko stanovništva u dobi do 19 godina starosti (mlado stanovništvo) može se objasniti diferencijalnim natalitetom muškog stanovništva jer je općepoznata pojava da je u ukupnom broju živorođenih 5 do 6% više muške nego ženske djece. Porast koeficijenta feminiteta zrelog stanovništva (od 20 do 59 godina starosti) posljedica je ratnog mortaliteta muškog stanovništva, dok je izrazita većina žena nad muškarcima u dobi iznad 60 godina starosti (staro stanovništvo) posljedica ratnih gubitaka muškaraca u vrijeme Drugoga svjetskog rata, kao i selektivne emigracije muškaraca od početka 1960-ih godina. Naime, procesi deagrarizacije u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, kao i "otvaranje" granica tadašnje Jugoslavije, otvorili su snažne migracijske tokove muškog stanovništva prema drugim hrvatskim područjima (naročito prema Zagrebu i Osijeku) te prema inozemstvu.

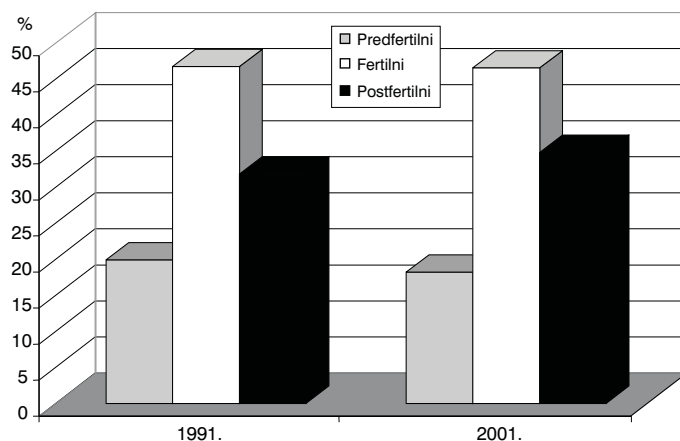
Kao i Hrvatsku u cijelosti tako i stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* karakterizira odmakao proces demografskog starenja, tj. pada broja i udjela mladog (do 19 godina starosti) te porasta broja i udjela starog (iznad 60 godina starosti) u ukupnom stanovništvu. Osnovni čimbenici demografskog starenja su nepovoljni procesi u demoreprodukciji (pad nataliteta), iseljavanje, ratni gubici te nedostatak stimulativne populacijske politike, naročito u pronatalitetnoj varijanti. Dovoljno je tek naznačiti da je koeficijent mladosti u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* između 1991. i 2001. godine smanjen sa 28,6 na 26,4, a koeficijent starosti povećan sa 15,4 na čak 20,2. Drugim riječima, svaki peti stanovnik ove županije stariji je od 60 godina, dok je mladih tek nešto više od četvrtine ukupnoga stanovništva. Indeks starenja kao precizan sintetički pokazatelj starenja stanovništva povećan je s 54,1 na 76,5. Jednostavnije rečeno, na 100 mladih u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* dolazi 77 starih stanovnika! U demografskoj teoriji se ističe da se starom populacijom smatra ono stanovništvo kod kojega je indeks starenja veći od 40 (Rosset, 1968.). Prema popisu iz 2001. godine indeks starenja za cjelokupno stanovništvo Hrvatske iznosio je 90,7!

Graf 9.
 Koeficijenti mladosti i starosti
 stanovništva Vukovarsko-
 -srijemske županije 1991. i
 2001. godine

Odmaklost demografskog starenja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* vrlo lijepo pokazuju vrijednosti indeksa starenja prema rezultatima popisa 2001. godine po naseljima. Čak 32 naselja u županiji (38,1% svih naselja) imalo je indeks starenja veći od 100, što znači da je broj i udjel starijega nadmašio broj i udjel mladog stanovništva. To su naselja: Mohovo (101,3), Šarengrad (146,1), Sotin (112,4), Vukovar (106,3), Petrovci (124,9), Đurići (153,1), Račinovci (111,2), Lovas (130,2), Opatovac (105,8), Gaboš (128,7), Karadžićevo (221,6), Markušica (129,4), Ostrovo (118,5), Podrinje (101,5), Negoslavci (104,1), Banovci (najveći,

238,2), Podgrađe (106,2), Vinkovački Banovci (125,6), Orolik (144,6), Srijemske Laze (196,5), Berak (102,5), Bokšić (130,6), Čakovci (161,8), Mikluševci (136,9), Tompojevci (116,5), Korog (123,7), Bobota (101,3), Bršadin (100,9), Ludvinci (110,7), Pačetin (157,8), Trpinja (121,5) i Vera (124,8).⁵³ Niti jedno naselje u županiji nije imalo indeks starenja ispod 40, a u svega 5 naselja (Grabovo, Rokovci, Šiškovci, Ivankovo i Vođinci) on je bio u rasponu od 40 do 50.

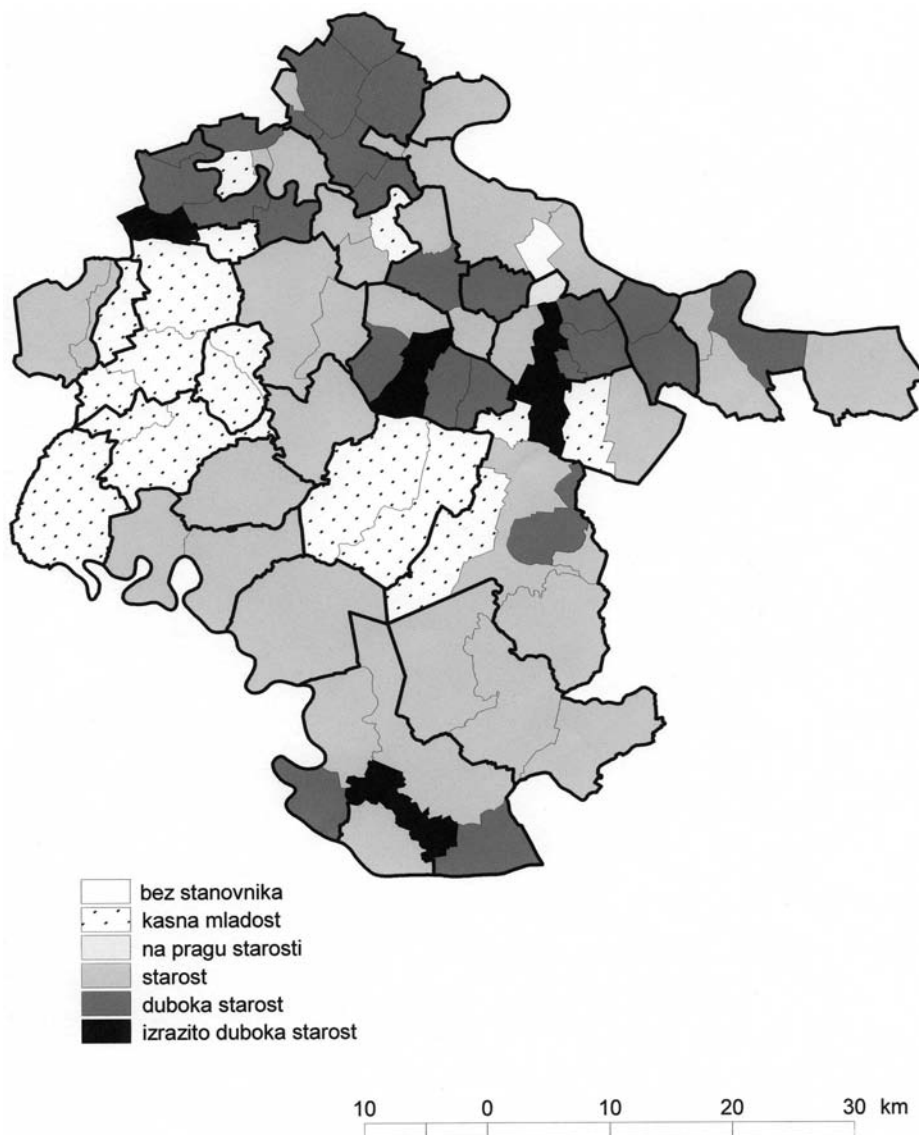

Graf 10.
 Kontingenti ženskog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1991. i 2001. godine

Upravo se na primjeru kretanja indeksa starenja može uočiti dubina utjecaja rata i ratnih gubitaka, naročito migracija, ne samo na daljnji razvoj dobne strukture stanovništva nego i na njegovo buduće ukupno kretanje. Grupirali smo naselja *Vukovarsko-srijemske županije* prema etničkom kriteriju te usporedili promjenu indeksa starenja između 1991. i 2001. godine. U naseljima županije u kojima su, prema popisu 1991. godine, Srbi imali većinu stanovništva, indeks starenja je povećan sa 60,3 na čak 109,9! U ostalim naseljima županije s hrvatskom većinom (uz po dva naselja s mađarskom i rusinsko-ukrajinskom većinom stanovništva), indeks starenja između 1991. i 2001. godine također je porastao (sa 53,3 na 73,4), ali bitno slabije u odnosu na naselja s većinom Srba. Stopa porasta indeksa starenja u naseljima sa srpskom većinom iznosila je 82,3%, a u ostalim naseljima 37,7%. Jače izraženo starenje stanovništva u "srpskim" naseljima posljedica je snažnih iseljeničkih i izbjegličkih struja uglavnom mlađeg dijela srpske etničke skupine iz *Vukovarsko-srijemske županije* tijekom rata i procesa mirne reintegracije. U domaćinstvima su, radi čuvanja imanja, ostajali uglavnom stariji stanovnici dok su mladi (radno i reprodukcijski vitalni), što zbog sudjelovanja u oružanoj pobuni protiv Hrvatske, a što zbog loše ekonomske i socijalne situacije u kojoj su se našli, iselili

Slika 6.

Kartogram tipova dobnog sastava stanovništva županije 2001. godine po naseljima

prema Srbiji, Bosni i Hercegovini i drugim zemljama. Primjerice, između 1991. i 2001. godine, apsolutni broj mladih (do 19 godina starosti) u naseljima *Vukovarsko-srijemske županije* s većinom srpskog stanovništva smanjen je za 33,7%. Istodobno, broj starih (60 godina i stariji) je, unatoč ukupnoj depopulaciji u tim naseljima, porastao za čak petinu (20,9%).

Dosegnuta vrijednost indeksa starenja u ostalim naseljima vjerojatno bi bila puno viša da nije bilo "kompenzaci-

skog” doseljavanja izbjeglica, izbjeglica-useljenika i ekonomske imigracije iz Bosne i Hercegovine i Srbije (Vojvodine). Te su useljeničke struje u prosjeku bile mlađe od domorodnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* pa su na određeni način ublažile i usporile proces demografskog starenja.

Demografsko se starenje u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* ne uočava samo na razini ukupnog stanovništva, nego i pri raščlambi pojedinih kontingenata stanovništva kraja, naročito kontingenata ženskog stanovništva i radnih kontingenata ukupnog stanovništva. Pri detaljnijem razmatranju predočenih podataka jasno se nameće ocjena kako se radi o poremećajima u formiranju fertilnih kontingenata, dakle kontingenata potrebnih za reprodukciju što ima gotovo nesagledive posljedice po dinamiku nataliteta u županiji, ali i o poremećajima u formiranju radnih kontingenata, što će vrlo brzo ploditi manjkom radne snage, kao ključnog čimbenika gospodarskog razvoja *Vukovarsko-srijemske županije*.

Ekonomsko-socijalna struktura stanovništva

U prethodnim poglavljima je istaknuto da društveno-gospodarski razvoj nekog prostora uvelike ovisi o demografskim kretanjima, ali i da društveno-gospodarski procesi utječu na dinamiku razvoja populacije i obilježja naseljenosti toga prostora. Međuovisnost demografskih i društveno-gospodarskih gibanja možda se najbolje zrcali kroz ekonomsku strukturu stanovništva, kao razmjerno pouzdanog indikatora svekolike razvijenosti prostora. U ekonomskoj se strukturi pučanstva najjače očituje veza između gospodarskih, društvenih i demografskih procesa, odnosa i struktura (Wertheimer-Baletić, 1978.). Utjecaj gospodarskog razvoja na stanovništvo izravno se odražava kako na promjene ekonomske, tako i na promjene socijalne strukture stanovništva. Veća, odnosno, brojem i udjelom izraženija ekonomska aktivnost stanovništva određenog prostora indicira i njegovu jaču i složeniju gospodarsku aktivnost i vice versa. Stoga ekonomsko-socijalna struktura pučanstva u analizi demografskih značajki populacije nekog prostora, pa tako i *Vukovarsko-srijemske županije* ima istaknuto mjesto.

Ekonomsku strukturu stanovništva možemo promatrati u užem i širem smislu. (Wertheimer-Baletić, 1999.) U užem smislu to je samo struktura stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti, djelatnosti i zanimanju, dok u širem smislu, uz potonje, ekonomska struktura obuhvaća i položaj u zanimanju, sektor vlasništva, podjelu stanovništva na gradsko, seosko i mješovito, potom domaćinstva prema

izvoru prihoda, veličini posjeda i dr. Za ocjenu stupnja promjene ekonomske strukture stanovništva i njezinog utjecaja na ukupan društveno-gospodarski razvoj *Vukovarsko-srijemske županije* analizirat ćemo i prikazati ekonomsku aktivnost stanovništva, promjenu udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu županije te strukturu stanovništva prema sektorima djelatnosti.

Struktura stanovništva prema ekonomskoj aktivnosti

Polazna osnova u analizi ekonomske strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* jest analiza uzroka i posljedica promjena u ekonomskoj aktivnosti njezina pučanstva. Razlog tome je činjenica da se odnosi između ekonomskih i demografskih struktura oblikuju upravo preko ekonomski aktivnog stanovništva, odnosno radne snage. Ekonomska struktura ukupnog stanovništva se nalazi pod neposrednim utjecajem ekonomske strukture njezinog aktivnog stanovništva, a veličina i struktura radne snage umnogome uvjetuju ritam gospodarskog razvoja (Wertheimer-Baletić, 1982.).

Ukupno stanovništvo prema obilježju ekonomske aktivnosti dijeli se na: *ekonomski aktivno stanovništvo*, *osobe s osobnim prihodima* i *uzdržavano stanovništvo*. *Ekonomski aktivno stanovništvo* uključuje sve osobe koje aktivno obavljaju određeno zanimanje, tj. koje svojim radom (u radnom odnosu ili samostalno) zarađuju sredstva za život. U tu skupinu ulaze i osobe koje su privremeno nezaposlene (ako su prijavljene Zavodu za zapošljavanje), zatim osobe koje prvi put traže posao te osobe koje su prekinule rad, primjerice, radi odlaska u vojsku ili pak izdržavanja zatvorske kazne. U kontingent *osoba s osobnim prihodom* uključene su sve ekonomski neaktivne osobe, tj. one osobe koje imaju neki prihod od svojega ranijeg rada (umirovljenici), od rada drugih osoba, zatim osobe koje primaju socijalnu pomoć, različite oblike stipendija i slično. U skupinu *uzdržavanog stanovništva* ulaze sve osobe koje su uzdržavane od drugih osoba i koje nemaju vlastitih prihoda te – sukladno tome – također pripadaju kategoriji ekonomski neaktivnog stanovništva.⁵⁴ Upravo promjene u odnosu ekonomski aktivnog i ekonomski neaktivnog (uzdržavanog u širem smislu riječi) stanovništva indiciraju odgovarajuće procese u društvu, a nalaze se pod neposrednim utjecajem ukupne demografske dinamike, dobno-spolne strukture stanovništva, kao i cjelokupnog društveno-gospodarskog razvoja.

Među demografskim strukturama vjerojatno je, u smislu ekonomske aktivnosti stanovništva, najvažnija struktura

po dobi jer je ona značajan pokazatelj stanja, trenda i potencijala ekonomske aktivnosti pučanstva prostora (Wertheimer-Baletić, 1973.). Naime, dobna struktura stanovništva, a u okviru nje naročito kontingent radno-sposobnog stanovništva (radni kontigent), predstavlja temeljni demografski okvir za podjelu stanovništva na ekonomski aktivno i ekonomski neaktivno stanovništvo prema dobnim granicama opće sposobnosti za rad. Značajke dobne strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* već su prethodno iznijete. Na ovome ćemo mjestu samo ponoviti opće nalaze dovodeći ih u neposrednu vezu s ekonomskom aktivnosti stanovništva istraživanog prostora.

Stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* nalazi se u stanju duboke ostarjelosti i u procesu sve izraženijeg i bržeg sužavanja demografske osnove čije će se posljedice najviše i najnegativnije odraziti na biodinamiku populacije, ali i na demografske potencijale ekonomske aktivnosti pučanstva kraja. *Smanjenjem broja i udjela mladog stanovništva smanjuje se priliiv stanovništva u zrelo (radno i reproduksijski najposobniju) dob iz koje se onda aktivira radni, odnosno ekonomski aktivan segment populacije.* Na taj se način inducira smanjenje ekonomske aktivnosti pučanstva što, dakako, plodi negativnim posljedicama po ukupan društveno-gospodarski razvoj kraja. S druge pak strane, porast broja i udjela starog stanovništva u ukupnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije* rezultira *povećanjem obujma ekonomski neaktivnog stanovništva u širem smislu te riječi, što je vrlo nepovoljan trend jer za posljedicu, između ostalog, ima potrebu sve većih društvenih (financijskih) ulaganja u mehanizme zbrinjavanja tih osoba.* Sve manji pritisak mladog (odnosno potencijalnog ekonomski aktivnog stanovništva), a sve veći pritisak starog na zrelo i ukupno stanovništvo županije u budućnosti može izazvati *manjak vlastitih radnih resursa* (radne snage) koji u uvjetima niske pa i negativne prirodne dinamike te smanjenog useljavanja neće moći biti nadomješteni.

U tom su smislu značajni pokazatelji promjene dobne strukture stanovništva prema radnim kontigentima. Tako je i kod muške i kod ženske populacije između 1971. i 2001. godine značajno smanjen obujam i udjel stanovništva u predradnoj dobi. Broj muškaraca do 14 godina starosti je smanjen za 32,3%, a udjel u ukupnom muškom stanovništvu županije sa 28,4% na 20,3%. Obujam ženskog kontingenta u predradnoj dobi je smanjen za 33,5%, a udjel u ukupnom ženskom stanovništvu sa 25,7% na 18,2%. Osobito je zabrinjavajući signifikantan porast muškog i ženskog stanovništva u postradnoj dobi. Broj mu-

škaraca u dobi iznad 65 godina života povećan je za 53,0%, a udjel u ukupnom muškom stanovništvu županije sa 6,8% na 11,1%. Istodobno, broj žena starijih od 60 godina života povećan je između 1971. i 2001. godine za čak 61,1%, a udjel u ukupnom ženskom stanovništvu sa 13,8% na 23,7%. Osim toga, u promatranom je razdoblju došlo i do *starenja radnog kontingenta* što potvrđuju naredni pokazatelji: između 1971. i 2001. godine smanjen je u muškom radnom kontingentu udjel dobnih skupina od 15 do 30 godina starosti (sa 38,4% na 31,8%), a povećan udjel dobnih skupina od 50 do 64 godina starosti (sa 16,6% na 24,3%) kada se radna aktivnost zapravo približava svojem kraju; u isto vrijeme, kod ženskog radnog kontingenta udjel dobnih skupina od 15 do 30 godina je smanjen sa 37,0% na 34,3%, a povećan udjel dobnih skupina od 50 do 59 godina života sa 14,5% na 19,2%.

Tablica 29.
 Stanovništvo
 Vukovarsko-srijemske županije
 prema ekonomskoj aktivnosti
 1971. i 1991. godine

	Ukupno	Aktivno stanovništvo		S osob. prihodom		Uzdržavano stanovništvo	
		Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%
Vinkovački kraj							
1971.	86656	30092	35,1	6289	7,3	49275	57,6
1991.	91590	36059	39,4	13235	14,5	42296	46,1
Vukovarski kraj							
1971.	72753	31348	43,1	6102	8,4	35303	48,5
1991.	80348	37509	46,7	13525	16,6	29314	36,7
Županijski kraj							
1971.	44496	15540	34,9	2314	5,2	26642	59,9
1991.	42720	15974	37,4	5266	12,3	21480	50,3
Ukupno							
1971.	202905	76980	37,9	14705	7,2	111220	54,9
1991.	214658	89542	41,7	32026	14,9	93090	43,4

Izvor: Popis stanovništva 1971. i 1981., Stanovništvo po zajednicama općina i općinama, Dokumentacija 569, RZSSRH, Zagreb, 1989.; Popis stanovništva 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 991, DZSRH, Zagreb, 1996.

U razdoblju između 1971. i 1991. godine porastao je broj ukupnog aktivnog stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* i to sa 76 980 na 89 542 osobe ili za 16,3%. Istodobno, povećan je i broj osoba s osobnim prihodima (uglavnom umirovljenika) – sa 14 705 na 32 026 ili za čak 117,8%. Jedino je smanjen broj uzdržavanog stanovništva (sa 111 220 na 93 090 osoba) i to za 16,3%. Potonje znači da je opća stopa aktivnosti porasla sa 37,9% na 41,7%, udjel osoba s osobnim prihodima sa 7,2% na 14,9%, dok je

udjel uzdržavanog stanovništva smanjen sa 54,9% na 43,4%. Navedene su promjene posljedica odgovarajućih demografskih, društvenih i ekonomskih čimbenika, među kojima osobito valja apostrofirati promjene u strukturi stanovništva prema dobi, ali i velike poteškoće u gospodarskom razvoju (prvi stečajevi i likvidacije tvrki sredinom 1980-ih godina), koje su rezultirale, između ostalog, jasno izraženim porastom broja umirovljenika (odlazak u prijevremenu mirovinu, tj. prije navršene gornje granice radne dobi). Za razliku od razdoblja 1971.–1981. godine kada je porast ukupnog aktivnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* iznosio čak 12,5%, u razdoblju 1981.–1991. godine porast opće stope aktivnosti iznosio je tek 3,4%. Posljedica je to slabijeg doseljavanja ekonomski aktivnog stanovništva u istraživani prostor, čemu valja pridodati i smanjeni priliv mlađeg stanovništva u ekonomski aktivnu dob zbog sve nižih stopa nataliteta i fertiliteta. Dakle, proces promjene u strukturi ekonomski aktivnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* već je u posljednjem međupopisnom razdoblju prije Domovinskog rata bio usporen. Drugim riječima, *prosječna radna angažiranost stanovništva ove županije nalazila se u padu*. Navedene promjene u strukturi aktivnog stanovništva ponajprije ukazuju na procese deagrarizacije i tercijarizacije kao odraza odgovarajućih društveno-gospodarskih procesa, prije svega procesa modernizacije.

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine najvišu stopu aktivnosti (višu od 50%) imala su naselja s manjim brojem stanovnika, ali razmjerno visokim udjelom poljoprivrednog stanovništva u njima što je posljedica činjenice da poljoprivredno stanovništvo i u starosti ostaje dugo aktivno, poput: Apševaca (56,9%), Koroga (50,9%), Mlake Antinske (61,5%), (Šidskih) Banovaca (56,5%) i Vinkovačkih Banovaca (62,1%) u vinkovačkom kraju te Bokšića (51,1%), Ludvinaca (50,3%), Mikluševaca (51,4%), Pačetina (51,7%), Svinjarevaca (51,0%) i Tompojevaca (53,1%) u vukovarskom kraju. Od ukupno 84 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* u promatranom je razdoblju (1971.–1991.) porast opće stope aktivnosti imalo 43 naselja (51,2%), a smanjenje 40 naselja županije (47,6%). Jedno je naselje u županiji (Šiškovci) zadržalo istu razinu opće stope aktivnosti pučanstva (33,6%) 1971. i 1991. godine.

Pri ocjeni promjena u strukturi stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* prema ekonomskoj aktivnosti tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja (1991.–2001.) valja voditi računa o promijenjenoj metodologiji popisa te o orijentacijskoj reprezentativnosti dobivenih rezultata analize. Međutim, isključimo li metodološke poteškoće pri us-

Tablica 30.

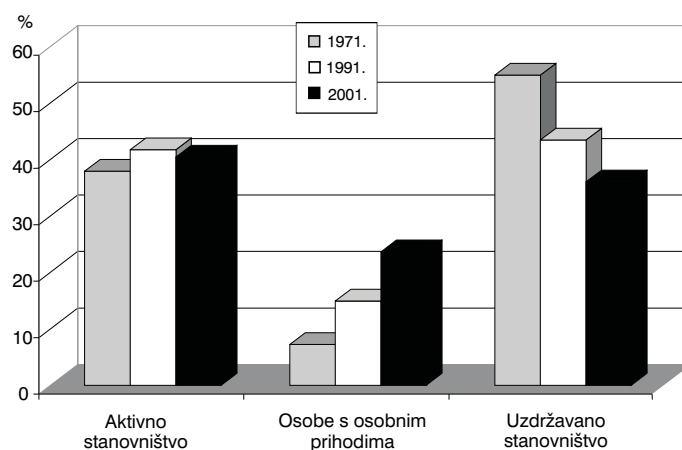
Struktura stanovništva Vukovarsko-srijemske županije prema aktivnosti po gradovima i općinama 2001. godine

<i>Grad/općina</i>	Ukupno stan.	Aktivno stan.	Opća stopa aktivnosti	Osobe s osobnim prihodima	Udjel u uk. stan.	Uzdržavano stan.	Udjel u uk. stan.
Ilok	8351	3428	41,0	2181	26,1	2742	32,8
Vinkovci	35912	15074	42,0	8514	23,7	12324	34,3
Vukovar	31670	12975	41,0	10404	32,9	8291	26,2
Županja	16383	6993	42,7	3072	18,8	6318	38,6
<i>Gradovi - ukupno</i>	92316	38470	41,7	24171	26,2	29675	32,1
Andrijaševci	4249	1564	36,8	850	20,0	1835	43,2
Babina Greda	4262	1546	36,3	839	19,7	1877	44,0
Bogdanovci	2366	1030	43,5	539	22,8	797	33,7
Borovo	5360	2512	46,9	1224	22,8	1624	30,3
Bošnjaci	4653	1814	39,0	926	19,9	1913	41,1
Cerna	4990	1770	35,5	964	19,3	2256	45,2
Drenovci	7424	3108	41,9	1585	21,3	2731	36,8
Gradište	3382	1331	39,4	666	19,7	1385	40,9
Gunja	5033	2050	40,7	1139	22,6	1844	36,6
Ivankovo	8676	3286	37,9	1579	18,2	3811	43,9
Jarmina	2627	1200	45,7	438	16,7	989	37,6
Lovas	1579	619	39,2	485	30,7	475	30,1
Markušica	3053	1400	45,9	705	23,1	948	31,1
Negoslavci	1466	685	46,7	355	24,2	426	29,1
Nijemci	5998	2285	38,1	1371	22,9	2342	39,0
Nuštar	5862	2154	36,7	1482	25,3	2226	38,0
Otok	7755	2773	35,8	1659	21,4	3323	42,8
Privlaka	3776	1404	37,2	692	18,3	1680	44,5
Stari Jankovci	5216	2012	38,6	1236	23,7	1968	37,7
Stari Mikanovci	3387	1328	39,2	720	21,3	1339	39,5
Tompojevci	1999	739	37,0	631	31,6	629	31,4
Tordinci	2251	949	42,1	463	20,6	839	37,3
Tovarnik	3335	1264	37,9	788	23,6	1283	38,5
Trpinja	6466	2766	42,8	1288	19,9	2412	37,3
Vođinci	2113	839	39,7	360	17,0	914	43,3
Vrbanja	5174	1900	36,7	1132	21,9	2142	41,4
<i>Općine - ukupno</i>	112452	44328	39,4	24116	21,4	44008	39,2
<i>Županija - ukupno</i>	204768	82798	40,4	48287	23,6	73683	36,0

Izvor: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema ekonomskim obilježjima, Statističko izvješće 1234, DZSRH, Zagreb, 2004.

poredbi rezultata popisa, uočavamo jasno da je u ovoj županiji došlo, između 1991. i 2001. godine, do pada ukupnoga broja ekonomski aktivnih osoba (za 7,5%), ali i pada opće stope aktivnosti (sa 41,7% na 40,4%). Ovaj pad se argumentirano može objasniti *uzajamnim djelovanjem brojnih društvenih i gospodarskih čimbenika, napose emigracijom stanovništva u predradnoj i radno-sposobnoj dobi života.*

U tom kontekstu posebno valja istaknuti prisilne i druge migracije stanovništva povezane uz srbijansku oružanu agresiju i okupaciju velikog dijela *Vukovarsko-srijemske županije*. Kao posljedica višegodišnje okupacije i relativno sporog procesa mirne reintegracije i oživljavanja bivših okupiranih naselja županije, dio prognanog stanovništva u radno-sposobnoj i radno-aktivnoj dobi života integrirao se, u socijalnom i gospodarskom smislu, u ona naselja i županije u kojima je tijekom rata i okupacije privremeno boravio. Osim toga, ovu je županiju napustio i određeni broj mlađih, radno-aktivnih stanovnika srpske etničke pripadnosti, naročito muškog dijela populacije. Zbog sve manjeg broja živorođenih i sve nižih stopa nataliteta od početka 1980-ih godina, sredinom 1990-ih došlo je i do smanjenog priljeva mladog stanovništva u radno-sposobnu dob, što je induciralo i manji priljev stanovništva u kontingent radne snage. To je uz pad broja aktivnog stanovništva utjecalo u značajnoj mjeri i na pad broja i udjela uzdržavanog stanovništva u užem smislu riječi, čiji najveći dio čini populacija predškolske, osnovno-školske i srednjo-školske dobi, iz koje bi se trebao "regrutirati" radno-aktivni kontingent stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Graf 11.

Promjene u strukturi stanovništva Vukovarsko-srijemske županije prema ekonomskoj aktivnosti između 1971. i 2001. godine

Između 1991. i 2001. godine obujam uzdržavanog stanovništva je smanjen za 20,8%, a udjel u ukupnom stanov-

ništvu sa 43,4% na 36,0%. Navedenom valja dodati da jednim od važnih odrednica pada opće stope aktivnosti treba smatrati i porast broja i udjela osoba s osobnim prihodima, naročito porast broja umirovljenika. Tako je između 1991. i 2001. godine broj osoba s osobnim prihodima povećan za čak 50,8%, a udjel u ukupnom stanovništvu porastao sa 14,9% na 23,6%. Drugim riječima, više od petine stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* čine umirovljenici, kao i primatelji socijalne i drugih oblika pomoći. Više nego značajan porast ovih kontingenata ekonomski neaktivnog dijela stanovništva županije posljedica je dvaju odvojenih, ali usko povezanih razvojnih tokova. Jedna, brojem nezanemariva, struja umirovljenika i drugih kategorija osoba s osobnim prihodima, proistekla je iz teškog ekonomskog naslijeđa bivše jugoslavenske državne zajednice, koje je početkom 1990-ih godina rezultiralo propašću brojnih tvrtki, stečajevima i odlaskom u mirovinu prije navršene gornje granice radne dobi (65 za muškarce i 60 za žene). Druga, možda još brojnija, struja proizašla je iz posljedica rata, tj. iz ranjavanja i drugih oblika stradanja vojnika i civila. Brojni odlasci u invalidske i druge vojne mirovine stanovništva u radno-sposobnoj i radno-aktivnoj dobi života izravno je determinirao pad opće stope aktivnosti ukupnog stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Navedeno zorno potvrđuju, između ostalog, vrlo visoki udjeli osoba s osobnim prihodima u ukupnom stanovništvu *grada* Vukovara (32,9%) i *općina* Lovas (30,7%) i Tompojevci (31,6%), kao i iznadprosječni udjeli tih kategorija stanovništva u *gradovima* Ilok (26,1%) i Vinkovci (23,7%) te u *općinama* Negoslavci (24,2%), Nuštar (25,3%), Stari Jankovci (23,7%) i Tovarnik (23,6%).

Promatrano na bazi gradskog i općinskog ustrojstva *Vukovarsko-srijemske županije*, iznadprosječnu opću stopu ekonomske aktivnosti stanovništva imali su 2001. godine svi *gradovi* (Ilok 41,0%, Vinkovci 42,0%, Vukovar 41,0% i Županja 42,7%) te *općine*: Bogdanovci (43,5%), Borovo (najviše, 46,9%), Drenovci (41,9%), Gunja (40,7%), Jarmina (45,7%), Markušica (45,9%), Negoslavci (46,7%), Tordinci (42,1%) i Trpinja (42,8%). Relativno visoka opća stopa aktivnosti stanovništva u *općinama* s većinom srpskoga stanovništva (prosječno 45,6%), unatoč ukupnoj depopulaciji i padu broja ekonomski aktivnog stanovništva, posljedica je još uvijek nešto značajnijeg broja i udjela poljoprivrednog stanovništva u njima, koje u prosjeku ima veće stope aktivnosti u odnosu na nepoljoprivredno stanovništvo. Isti argument mogao bi se iskoristiti i za objašnjenje iznadprosječno visokih općih stopa ekonomske aktivnosti stanovništva u depopulacijskim, ali isključivo "poljoprivrednim" *općinama* Bogdanovci i Tordinci.

Ispodprosječnu opću stopu ekonomske aktivnosti imale su općine: Andrijaševci (36,8%), Babina Greda (36,3%), Bošnjaci (39,0%), Cerna (35,5%), Gradište (39,4%), Ivankovo (37,9%), Lovas (39,2%), Nijemci (38,1%), Nuštar (36,7%), Otok (35,8%), Privlaka (37,2%), Stari Jankovci (38,6%), Stari Mikanovci (39,2%), Tovarnik (37,9%), Vođinci (39,7%) i Vrbanja (36,7%). Uz posljedice rata, naročito u bivšim okupiranim *općinama* Lovas, Nijemci, Nuštar, Stari Jankovci i Tovarnik, na relativno nisku opću stopu ekonomske aktivnosti stanovništva utjecali su i još uvijek prisutni procesi deagrarizacije i deruralizacije, dugoročno smanjivanje nataliteta te iseljavanje.

Struktura stanovništva prema sektorima djelatnosti

Komparativna analiza promjena u ekonomskoj strukturi stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* prema sektorima djelatnosti⁵⁵ u razdoblju od 1971. do 2001. godine, unatoč problemima metodološke (ne)usporedivosti popisnih podataka, jasno pokazuje u kojemu se smjeru odvijao i odvija njezin gospodarski razvoj. Štoviše, rezultati popisa 2001. godine indiciraju goleme promjene, kako u ekonomskoj strukturi stanovništva, tako i u strukturi samog gospodarstva.

Sektor	Godine	Vinkovački kraj	Vukovarski kraj	Županijski kraj	Ukupno
Primarni	1971.*	48,7	31,7	68,0	45,7
	1991.**	21,4	14,2	38,0	21,3
Sekundarni	1971.*	25,0	50,2	18,4	33,9
	1991.**	35,6	55,4	31,3	43,2
Tercijarni	1971.*	24,3	16,0	11,7	18,4
	1991.**	38,1	26,6	27,4	31,5

* Razlika do 100% se odnosi na "ostale djelatnosti", "van djelatnosti" i "nepoznato".

** Razlika do 100% se odnosi na "nepoznato".

Izvor: Popis stanovništva 1971., Stanovništvo, Delatnost, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga X., SZS, Beograd, 1974.; Popis stanovništva 1991., Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje, prema području djelatnosti po naseljima, Dokumentacija 885, DZSRH, Zagreb, 1994.

Tablica 31.

Udjeli aktivnog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije prema sektorima djelatnosti 1971. i 1991. godine

U razdoblju od 1971. do 1991. godine ekonomsku strukturu stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* karakteriziralo je smanjenje udjela aktivnog stanovništva koje obavlja zanimanje u primarnim djelatnostima (sa 45,7% na 21,3%) te porast udjela aktivnog stanovništva u sekundarnim (sa 33,9% na 43,2%) i, još više, tercijarnim djelat-

nostima (sa 18,4% na 31,5%). Godine 1971. redosljed sektora djelatnosti u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je bio I-II-III što je nedvojbeni pokazatelj njezine tadašnje pretežite agrarno-industrijske gospodarske orijentacije. Međutim, do 1991. godine odnosi su se bitno promijenili. Te je godine redosljed sektora djelatnosti bio II-III-I što pokazuje izrazitu dominaciju sekundarnog i tercijarnog sektora te bitno smanjenje značenja agrarne proizvodnje. Unatoč još uvijek prisutnom razmjerno visokom udjelu aktivnog stanovništva koje je obavljalo zanimanje u primarnom sektoru, *Vukovarsko-srijemska županija* se prije srbijanske oružane agresije nalazila na ubrzanom prijelazu iz tipično agrarnog u industrijsko-agrarni prostor, s iznimno značajnim udjelom uslužnih djelatnosti. Valja istaknuti da je, unatoč bitnim promjenama u razdoblju od 1971. do 1991. godine, županjski kraj prije Domovinskog rata zadržao naslijeđenu pretežito agrarnu gospodarsku strukturu u kojoj je redosljed sektora djelatnosti još uvijek bio I-II-III, dok je u vinkovačkom i vukovarskom kraju on izmijenjen iz I-II-III (vinkovački kraj), odnosno II-I-III (vukovarski kraj) u II-III-I što indicira pretežitu industrijsku orijentaciju u gospodarskoj strukturi tih dijelova *Vukovarsko-srijemske županije*.

Tablica 32.
Struktura ukupnog zaposlenog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije prema sektorima djelatnosti po gradovima i općinama 2001. godine

Grad/općina	Ukupno*	Primarni sektor		Sekundarni sektor		Tercijarni sektor		% zaposl. stan. na radu u inoz.
		Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
Ilok	2530	620	24,5	616	24,3	974	38,5	11,3
Vinkovci	11600	480	4,1	2621	22,6	7596	65,5	7,1
Vukovar	7860	488	6,2	1831	23,3	4538	57,4	10,2
Županja	5120	358	7,0	1099	21,5	2271	44,4	26,4
Gradovi - ukupno	27110	1946	7,2	6167	22,7	15379	56,7	12,0
Andrijaševci	1201	172	14,3	348	29,0	560	46,6	8,4
Babina Greda	1249	449	35,9	168	13,5	268	21,5	27,3
Bogdanovci	830	383	46,1	121	14,6	225	27,1	10,2
Borovo	1538	421	27,4	459	29,8	516	33,6	7,5
Bošnjaci	1334	344	25,8	209	15,7	444	33,3	23,9
Cerna	1416	189	13,3	493	34,8	687	48,5	16,1
Drenovci	2466	873	35,4	225	9,1	469	19,0	35,4
Gradište	1031	233	22,6	195	18,9	345	33,5	23,0
Gunja	1360	196	14,4	230	16,9	407	29,9	35,3
Ivankovo	2558	420	16,4	716	28,0	1106	43,2	11,2
Jarmina	997	357	35,8	221	22,2	335	33,6	7,5
Lovas	477	137	28,7	78	16,4	176	36,9	8,2
Markušica	1092	682	62,5	77	7,1	193	17,7	12,3

Grad/općina	Ukupno*	Primarni sektor		Sekundarni sektor		Tercijarni sektor		% zaposl. stan. na radu u inoz.
		Aps.	%	Aps.	%	Aps.	%	
Negoslavci	619	448	72,4	44	7,1	116	18,7	1,8
Nijemci	1787	708	39,6	218	12,2	511	28,6	18,4
Nuštar	1649	125	7,6	374	22,7	860	52,2	14,3
Otok	2049	453	22,1	270	13,2	821	40,1	23,3
Privlaka	1120	173	15,4	196	17,5	365	32,6	33,2
Stari Jankovci	1491	434	29,1	294	19,7	548	36,8	12,6
Stari Mikanovci	1081	292	27,0	210	19,4	420	38,9	14,2
Tompojevci	564	280	49,6	63	11,2	159	28,2	9,2
Tordinci	793	317	40,0	136	17,2	273	34,4	7,9
Tovarnik	1010	323	32,0	139	13,8	407	40,3	12,6
Trpinja	1879	1041	55,4	226	12,0	432	23,0	6,1
Vođinci	648	134	20,7	109	16,8	281	43,4	18,8
Vrbanja	1527	461	30,2	153	10,0	416	27,2	31,8
Općine – ukupno	33766	10045	29,7	1218	3,6	15905	47,1	17,9
Županija – ukupno	60876	11991	19,7	7385	12,1	31284	51,4	15,3

* Razlika do ukupno se odnosi na nepoznatu djelatnost.

Izvor: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema ekonomskim obilježjima, Statističko izvješće 1234, DZSRH, Zagreb, 2004.

Rezultati popisa stanovništva 2001. godine pokazali su značajne promjene u ekonomskoj strukturi stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* prema sektorima djelatnosti. One su djelomično posljedica promijenjenih kriterija u popisivanju stanovništva, ali i vrlo značajnih promjena u gospodarskoj strukturi koje su posljedica burnih političkih, društvenih i ekonomskih promjena tijekom posljednjega međupopisnog razdoblja. Ratna razaranja gospodarske i komunalne infrastrukture u velikom dijelu županije, naročito u *gradu* Vukovaru te ekonomsko-socijalna kriza kao posljedica rata, ali i teškog naslijeđa iz prethodnih razdoblja, uzrokovali su značajan pad udjela zaposlenog aktivnog stanovništva u sekundarnim djelatnostima. Gotovo potpuna materijalna devastacija nekad vodećih gospodarskih subjekata u županiji, poput “Borova”, “Vuteksa”, “Iteksa”, Vukovarske riječne luke... označila je svojevrсно (nasilno) prestrukturiranje u ekonomskoj orijentaciji stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* što se ponajviše ogleda u relativno blagom porastu značenja primarnih i naročito tercijarnih djelatnosti.

Posebno je znakovit vrlo visok udjel aktivnog zaposlenog stanovništva na radu u inozemstvu. U odnosu na županijski prosjek (15,3%), ispodprosječni udjel radnika u inozemstvu su imali *gradovi*: Ilok (11,3%), Vinkovci (7,1%)

i Vukovar (10,2%) te *općine*: Andrijaševci (8,4%), Bogdanovci (10,2%), Borovo (7,5%), Ivankovo (11,2%), Jarmina (7,5%), Lovas (8,2%), Markušica (12,3%), Negoslavci (svega 1,8%), Nuštar (14,3%), Stari Jankovci (12,6%), Stari Mikonovci (14,2%), Tompojevci (9,2%), Tordinci (7,9%), Tovarnik (12,6%) i Trpinja (6,1%). Udjel aktivnog stanovništva na radu u inozemstvu veći od županijskog prosjeka imao je *grad* Županja (26,4%) te *općine*: Babina Greda (27,3%), Bošnjaci (23,9%), Cerna (16,1%), Drenovci (najviše, 35,4%), Gradište (23,0%), Gunja (35,3%), Nijemci (18,4%), Otok (23,3%), Privlaka (33,2%), Vodinci (18,8%) i Vrbanja (31,8%).

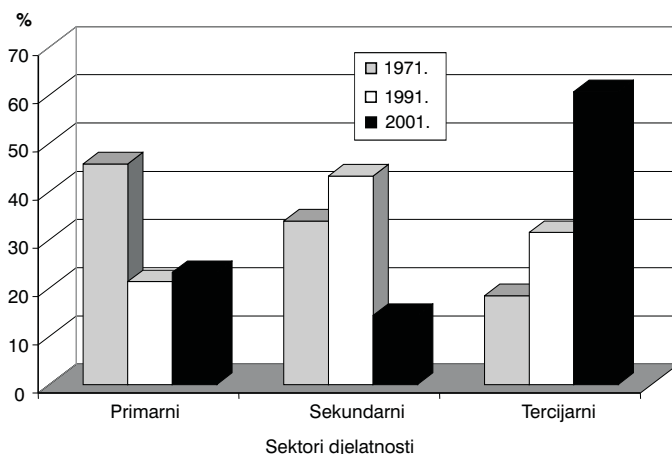
Tablica 33.
 Struktura zaposlenog
 stanovništva Vukovarsko-
 -srijemske županije prema
 kriteriju prisutnog stanovništva
 i sektorima djelatnosti po
gradovima i općinama 2001.
 godine

<i>Grad/općina</i>	Ukupno*	Primarni	Sekundarni	Tercijarni
Ilok	100	27,6	27,5	43,4
Vinkovci	100	4,5	24,3	70,5
Vukovar	100	6,9	25,9	64,3
Županja	100	9,5	29,2	60,2
<i>Gradovi – ukupno</i>	100	8,2	25,9	64,5
Andrijaševci	100	15,6	31,6	50,9
Babina Greda	100	49,4	18,5	29,5
Bogdanovci	100	51,4	16,2	30,2
Borovo	100	29,6	32,3	36,3
Bošnjaci	100	33,9	20,6	43,7
Cerna	100	15,9	41,5	57,8
Drenovci	100	54,8	14,1	29,4
Gradište	100	29,3	24,6	43,5
Gunja	100	22,3	26,1	46,3
Ivankovo	100	18,5	31,5	48,7
Jarmina	100	38,7	24,0	36,3
Lovas	100	31,3	17,8	40,2
Markušica	100	71,2	8,0	20,1
Negoslavci	100	73,7	7,2	19,1
Nijemci	100	48,6	15,0	35,0
Nuštar	100	8,8	26,5	60,9
Otok	100	28,8	17,2	52,3
Privlaka	100	23,1	26,2	48,8
Stari Jankovci	100	33,3	22,6	42,1
Stari Mikanovci	100	31,5	22,6	45,3
Tompojevci	100	54,7	12,3	31,1
Tordinci	100	43,4	18,6	37,4
Tovarnik	100	36,6	15,7	46,1
Trpinja	100	59,0	12,8	24,5
Vodinci	100	25,5	20,7	53,4
Vrbanja	100	44,3	14,7	40,0
<i>Općine – ukupno</i>	100	36,2	4,4	57,4
<i>Županija – ukupno</i>	100	23,2	14,3	60,7

* Razlika do ukupno se odnosi na nepoznatu djelatnost.

Izvor: Kao tablica 32.

Prikažemo li strukturu aktivnog stanovništva po sektorima djelatnosti prema kriteriju prisutnog ("de facto") stanovništva, tj. izdvojimo li iz analize radnike u inozemstvu, dobivamo jednu prilično šaroliku ekonomsku strukturu na razini *gradova* i *općina* u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Ukupno gledajući, udjel stanovništva u primarnim djelatnostima je iznosio 23,2% što je nešto malo više nego 1991., ali dvostruko manje nego 1971. godine; udjel stanovništva u sekundarnim djelatnostima je iznosio 14,3% što je znakovito manje nego 1991. godine, kada je iznosio čak 43,2% te udjel stanovništva u tercijarnim djelatnostima 60,7% što je gotovo dvostruko više nego 1991. godine. Najveće značenje primarnih djelatnosti zadržano je još uvijek u *općinama*: Babina Greda (49,4%), Bogdanovci (51,4%), Drenovci (54,8%), Jarmina (38,7%), Markušica (71,2%), Negoslavci (73,7%), Nijemci (48,6%), Tompojevci (54,7%), Tordinci (43,4%), Trpinja (59,0%) i Vrbanja (44,3%). U drugim *gradovima* i *općinama* županije udjeli aktivnog zaposlenog stanovništva su najviši u tercijarnom sektoru djelatnosti, i to u *gradovima*: Ilok (43,4%), Vinkovci (70,5%), Vukovar (64,3%) i Županja (60,2%) te u *općinama*: Andrijaševci (50,9%), Borovo (36,3%), Cerna (57,8%), Gradište (43,5%), Gunja (46,3%), Ivankovo (48,7%), Lovas (40,2%), Nuštar (60,9%), Otok (52,3%), Privlaka (48,8%), Stari Jakovci (42,1%), Stari Mikanovci (45,3%), Tovarnik (46,1%) i Vođinci (53,4%). Industrijske djelatnosti ne dominiraju danas ni u jednom *gradu* niti u jednoj *općini* u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Nešto značajniji udjel imaju tek u *općinama*: Andrijaševci (31,6%), Borovo (32,3%), Cerna (41,5%) i Ivankovo (31,5%).

Graf 12.
 Promjene u strukturi stanovništva Vukovarsko-srijemske županije prema sektorima djelatnosti između 1971. i 2001. godine

Nema nikakve sumnje da su *procesi tercijarizacije dominantni suvremeni društveno-gospodarski procesi u*

Vukovarsko-srijemskoj županiji. Pritom treba voditi računa da naprijed opisane promjene nisu determinirane samo uobičajenim modernizacijskim i postmodernizacijskim procesima u društvenom i gospodarskom razvoju nego i ratnim nepravilnostima i razaranjima kao posljedicom srbijanske oružane agresije 1990-ih godina.

Poljoprivredno stanovništvo – procesi deagrarizacije

Osim prethodno iznesenih promjena u ukupnoj ekonomskoj aktivnosti stanovništva, odnosno, promjena u udjelima aktivnog zaposlenog stanovništva prema sektorima djelatnosti, za ocjenu stupnja i dosegnute razine društveno-gospodarske preobrazbe stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* jedan od bitnih indikatora je i promjena broja i udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu kraja. Smatra se da ključna promjena u ekonomskoj strukturi stanovništva i jest promjena koja nastaje u raspodjeli ukupnog i aktivnog stanovništva između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih djelatnosti (Wertheimer-Baletić, 1978.). Upravo se u intenzitetu tih promjena zrcali ukupna dinamika društveno-gospodarskog razvoja i preobrazbe nekog prostora pa tako i *Vukovarsko-srijemske županije*. Promjena broja poljoprivrednog stanovništva ukazuje na promjene načina njegova života te je najtjesnije povezana s dinamikom urbanizacije (Vresk, 1986.).

Tablica 34.
Kretanje poljoprivrednog stanovništva u Vukovarsko-srijemskoj županiji između 1971. i 1991. godine

	Godine	Ukupno poljopr. stan.		Aktivno		Uzdržavano
		Aps.	%	Aps.	Aps.	
Vinkovački kraj	1971.	43840	38,0	16177	18663	
	1991.	12472	13,6	6436	6036	
Vukovarski kraj	1971.	22154	29,0	10616	11578	
	1991.	8759	10,5	4869	3890	
Županijski kraj	1971.	27142	55,0	12054	15088	
	1991.	9089	21,3	4170	4919	
Vukovarsko-srijemska županija	1971.	84136	38,8	38847	45329	
	1991.	30320	14,1	15475	14845	

Izvor: Popis stanovništva 1971., Stanovništvo, Poljoprivredno stanovništvo, Rezultati po naseljima i opštinama, Knjiga XI., SZS, Beograd, 1973.; Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994.

Smanjenje poljoprivrednog stanovništva ili deagrarizacija je kontinuirani proces trajnog napuštanja poljoprivredne djelatnosti, često praćen napuštanjem sela, odnosno preseljavanjem u gradska ili prigradska naselja. Radi se o općoj pojavi u razvoju društva prema tzv. tercijarnim društvima pa njegova nazočnost u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nije iznenađujuća, naročito ako imamo na umu

činjenicu da je istraživani prostor dugo vremena bio tipičan agrarno-ruralni kraj koji je u razdoblju snažne industrijalizacije i deagrarizacije doživio svoju korjenitu društveno-gospodarsku preobrazbu što se uvelike – kao što smo to već vidjeli – odrazilo, kako na ukupno i prirodno kretanje stanovništva, tako i na razmještaj stanovništva ove županije.

Razvoj poljoprivrede u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* u posljednjih nekoliko desetljeća temeljio se na sve suvremenijim, ali još uvijek nedovoljno sofisticiranim tehničkim, tehnološkim i tržišnim osnovama. Razlog tome je, bez ikakve sumnje, činjenica da je slavonski seljak u istom razdoblju platio razmjerno visoku cijenu upornih provođenja brojnih neodgovarajućih agrarnih politika, koje su provodile vlasti u bivšim Jugoslavijama (i kraljevskoj i komunističkoj). U tom smislu zasigurno treba apostrofirati prvu i drugu agrarnu reformu (nakon Prvoga i nakon Drugoga svjetskog rata), čije negativne posljedice nositelji poljoprivredne djelatnosti u ovome kraju osjećaju još i danas. Neadekvatan odnos države prema poljoprivrednoj proizvodnji uvjetovao je stalno smanjivanje interesa ljudi za tu gospodarsku granu, što je uz rastuću industrijalizaciju, rezultiralo prvo odljevom radne snage iz poljoprivrede (deagrarizacija), a potom i napuštanjem sela kao mjesta življenja (deruralizacija). Tome je pridonijela i razmjerno *visoka rascjepkanost posjeda* kao posljedica dviju agrarnih reformi.

Prema Popisu poljoprivrede iz 2003. godine na području *Vukovarsko-srijemske županije* zemlju je imalo 26 316 kućanstava. Od toga je broja najviše kućanstava (6 321 ili 24,0%) ulazilo u skupinu do svega 0,10 ha površine. Do 1,0 ha površine zemljišta imalo je čak 61,3% kućanstava, ali se u njihovom posjedu nalazilo tek 4,3% ukupno raspoloživog zemljišta u županiji. Od 1,01 do 5,00 ha posjedovalo je 21,3% kućanstava sa 15,2% ukupnog zemljišta. Više od 10,00 ha površine zemljišnog posjeda imalo je svega 2 301 (8,7%) kućanstava *Vukovarsko-srijemske županije*. U njihovom se vlasništvu nalazilo čak 62,4% ukupno raspoloživog zemljišta. Očito je da u ovoj hrvatskoj županiji prevladavaju poljoprivredna gospodarstva sitne i srednje veličine poljoprivrednog posjeda, dok je velikih gospodarstava relativno malo, što onemogućava uspješnu i visoko-produktivnu proizvodnju te napredak poljoprivredne djelatnosti u cijelosti.

Industrijski razvoj je determinirao značajne promjene u razvoju tradicionalnog agrarno-ruralnog prostora ove županije. Jačanjem industrije, kao i cijelog sekundarnog, a potom i tercijarnog sektora djelatnosti, došlo je do prelivanja značajnog dijela poljoprivrednog stanovništva (radne

snage) u nepoljoprivredne djelatnosti. To je u ekonomsko-razvojnom smislu izazvalo strukturalnu preorijentaciju gospodarskih djelatnosti, a u demografskom smislu praznjenje ruralnih i pojačanu koncentraciju naseljenosti u urbanim naseljima županije. Valja naglasiti da su se procesi industrijalizacije i deagrarizacije odvijali postupno i dugoročno, a povremeno stihijski i nekontrolirano što je imalo brojne nepovoljne demografske, gospodarske i socijalne posljedice. Drugim riječima, procesi deagrarizacije i deruralizacije bili su više desetljeća vodeći procesi u društvenom i gospodarskom razvoju *Vukovarsko-srijemske županije*.

Izraziti pad udjela poljoprivrednog⁵⁶ u ukupnom stanovništvu zabilježile su u razdoblju 1971.-1991. godine sve tri sastavnice istraživnog prostora, kao i *Vukovarsko-srijemska županija* u cjelini. U vinkovačkom kraju je udjel poljoprivrednog stanovništva smanjen sa 38,0% na 13,6%, u vukovarskom kraju sa 29,0% na 10,5% te u županjskom kraju sa 55,0% na 21,3%. Između 1971. i 1991. godine udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije* je smanjen sa 38,8% na 14,1%, čime je ova županija i prije Domovinskog rata, unatoč snažnim procesima deagrarizacije i industrijalizacije, zadržala jače agrarne značajke u odnosu na hrvatski prosjek što je na određeni način u suglasju s ocjenom da "razvoj industrije u toku industrijalizacije često zaobilazi tradicionalna agrarna područja" (Vresk, 1988.). Istodobno, apsolutni broj poljoprivrednog stanovništva u vinkovačkom kraju je smanjen za 71,6%, u vukovarskom kraju za 60,5%, u županjskom kraju za 66,5% te u cijeloj županiji za 64,0%.

Navedeno smanjenje poljoprivrednog stanovništva jednim dijelom je posljedica promjena u metodologiji popisa poljoprivrednog stanovništva, no još više u društvenim i gospodarskim kretanjima posljednjih nekoliko desetljeća. Naime, brzi razvoj nepoljoprivrednih djelatnosti pod utjecajem snažne industrijalizacije uvjetovao je intenzivan i kontinuiran prijelaz stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredne djelatnosti. Viškovi poljoprivrednog stanovništva, nastali neodgovarajućim odnosom društva prema ovoj važnoj gospodarskoj grani u ravničarskom prostoru Hrvatske, čemu treba svakako pribrojiti i dvije velike agrarne reforme koje nisu riješile socijalne probleme lokalnog stanovništva, nego su ih naprotiv još više produbile, vrlo su se brzo, u potrazi za radnim mjestima, transferirali u nepoljoprivredne, pretežno industrijske gospodarske djelatnosti kraja. Uz to treba spomenuti i iseljavanje stanovništva u posljednja tri desetljeća koje je za sobom povuklo i određeni broj poljoprivrednog pučanstva županije. Po-

tonjem treba dodati i nepovoljnu agrarnu strukturu, odnosno rascjepkanost posjeda, zaostajanje poljoprivrednog dohotka, nepovoljan socijalni položaj poljoprivrednika te psihološko nezadovoljstvo životom i radom na selu (Puljiz, 1983.). Još 1971. godine 38,8% pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije* je bilo poljoprivredno stanovništvo. Popis iz 1991. godine je ustanovio njihov pad na svega 14,1%. Valja, međutim, naglasiti, da je, unatoč brzom napuštanju poljoprivrede kao djelatnosti, *Vukovarsko-srijemska županija* zadržala znatno viši udjel poljoprivrednog pučanstva od hrvatskog (9,1%) pa i istočnohrvatskog prosjeka (13,2%). Ovako promijenjeni (smanjeni) udjeli poljoprivrednog stanovništva u ovoj hrvatskoj županiji nesumnjivo upućuju na složenije gospodarske strukture, u kojima i prije Domo-
vinskog rata *poljoprivredna djelatnost više nije bila dominantna i najvažnija gospodarska djelatnost.*

Tablica 35.

Promjena broja i udjela
 poljoprivrednog stanovništva u
 Vukovarsko-srijemskoj županiji
 između 1971. i 1991. godine
 na razini naselja

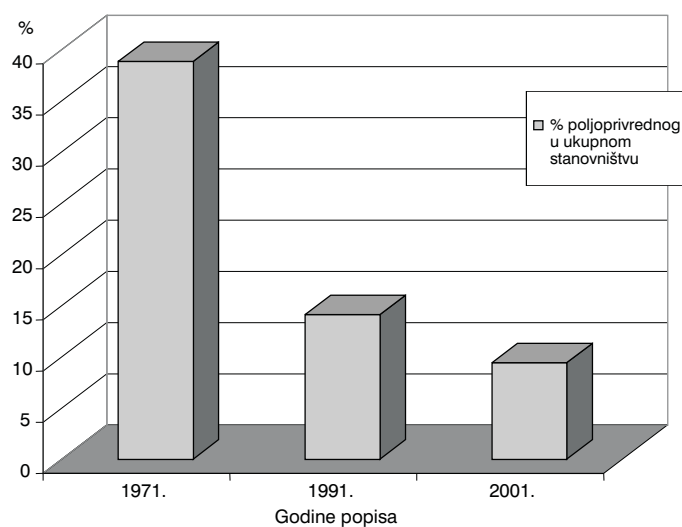
Naselje	1971.				1991.			
	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.
Andrijaševci	759	398	361	37	241	111	130	12
Antin	586	241	345	61	304	226	78	33
Apševci	454	297	157	87	251	157	94	60
Cerić	418	165	253	29	131	65	66	9
Donje Novo Selo	706	459	247	83	310	148	162	51
Đeletovci	485	293	192	55	218	127	91	29
Gaboš	442	232	210	54	150	94	56	21
Ilača	911	480	431	68	447	211	236	38
Ivankovo	2008	882	1126	38	473	197	276	8
Jarmina	1330	608	722	60	506	226	280	21
Karadžićevo	360	176	184	92	208	99	109	51
Komletinci	1704	815	889	72	529	231	298	29
Korog	571	378	193	68	282	207	75	40
Lipovac	1125	562	563	72	340	133	207	30
Marinci	623	301	322	69	393	226	167	42
Markušica	1068	449	619	64	257	126	131	19
Mirkovci	732	427	305	29	247	182	65	8
Mlaka Antinska	119	53	66	80	82	61	21	67
Nijemci	1979	973	1006	71	784	355	429	39
Novi Jankovci	475	214	261	40	160	67	93	13
Novi Mikanovci	265	113	152	30	79	54	25	12
Nuštar	990	366	624	30	285	152	133	8
Orolik	725	441	284	71	348	209	139	42
Ostrovo	390	151	239	38	137	75	62	16
Otok	2232	875	1357	40	751	316	435	15
Podgrađe	633	370	263	81	289	144	145	57
Podrinje	216	99	117	75	63	34	29	21

Naselje	1971.				1991.			
	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.
Privlaka	1664	713	951	52	591	232	359	20
Prkovci	414	212	202	71	182	100	82	34
Retkovci	1140	441	699	75	422	264	158	35
Rokovci	593	292	301	35	174	92	82	9
Slakovci	1158	545	613	68	375	259	116	28
Srijemske Laze	627	234	393	58	251	127	124	28
Stari Jankovci	643	273	370	34	199	90	109	10
Stari Mikanovci	1215	456	759	44	286	124	162	12
Šidski Banovci	633	366	267	65	280	229	51	44
Tordinci	801	342	459	66	233	148	85	25
Vinkovački Banovci	257	123	134	84	192	136	56	76
Vinkovci	2501	1045	1456	9	744	286	458	2
Vođinci	887	316	571	42	278	116	162	15
Vinkovački kraj	31840	16177	18663	38	12472	6436	6036	14
Bapska	1510	902	608	78	701	301	400	47
Berak	650	340	310	68	231	134	97	26
Bobota	1403	661	742	72	799	331	468	43
Bogdanovci	434	229	205	48	184	126	58	17
Bokšić	211	110	101	94	133	83	50	58
Borovo	867	473	394	8	196	120	76	3
Bršadin	472	212	260	27	200	130	70	11
Čakovci	637	368	269	70	274	154	120	38
Čelije	149	52	97	95	64	30	34	39
Grabovo	217	78	139	90	81	33	48	43
Ilok	2608	1165	1443	39	764	438	326	12
Lipovača	158	98	60	32	29	16	13	5
Lovas	1233	456	777	68	298	199	99	19
Ludvinci	153	76	77	90	90	41	49	57
Mikluševci	545	339	206	71	237	170	67	36
Mohovo	369	125	244	79	136	65	71	40
Negoslavci	891	329	562	50	333	190	143	20
Opatovac	424	200	224	66	142	93	49	27
Pačetin	560	240	320	58	284	199	85	40
Petrovci	1048	695	353	75	427	243	184	34
Sotin	646	319	327	50	242	142	100	20
Svinjarevci	656	273	423	73	273	176	97	39
Šarengrad	785	340	445	58	240	128	112	25
Tompojevci	435	196	239	66	181	123	58	39
Tovarnik	1726	764	962	57	664	316	348	24
Trpinja	1039	554	485	47	535	278	257	26
Vera	438	216	222	74	233	113	120	43
Vukovar	1892	806	1084	6	788	497	291	2
Vukovarski kraj	22154	10616	11578	29	8759	4869	3890	11

Naselje	1971.				1991.			
	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.	Ukupno	Aktivno	Uzdrža- vano	% poljopr. u uk. stan.
Babina Greda	3667	1759	1908	79	1422	632	790	40
Bošnjaci	3284	1412	1872	69	1276	603	673	32
Cerna	1204	545	659	31	378	161	217	10
Drenovci	2467	935	1532	74	718	361	357	32
Đurići	565	266	299	90	209	133	76	55
Gradište	2289	1243	1046	65	829	361	468	29
Gunja	1750	587	1163	36	332	141	191	7
Podgajci Posavski	1070	600	470	64	387	151	236	28
Račinovci	1074	495	579	80	474	259	215	51
Rajevo Selo	1208	515	693	76	522	271	251	43
Soljani	1782	865	917	86	618	221	397	43
Strošinci	668	407	261	73	183	79	104	29
Šiškovci	339	139	200	53	60	30	30	11
Štitar	1733	690	1043	66	625	285	340	29
Vrbanja	2325	936	1389	62	653	275	378	25
Županja	1717	660	1057	19	403	182	221	4
Županjski kraj	27142	12054	15088	55	9089	4170	4919	21
Vukovarsko-srijemska županija	84136	38847	45329	39	30320	15475	14845	13

Izvor: Kao tablica 34.

Za ocjenu dosegnutog stupnja deagrarizacije prije Domovinskog rata valja posebno izdvojiti smanjenje udjela aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije*. Godine 1971. više od polovice (50,5%) ukupnog aktivnog stanovništva županije činilo je aktivno poljoprivredno stanovništvo. Prema popi-

Graf 13.
Promjena udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu Vukovarsko-srijemske županije prema popisima 1971., 1991. i 2001. godine

su stanovništva iz 1991. godine aktivno poljoprivredno stanovništvo činilo je tek 17,3% ukupnog aktivnog pučanstva županije.

U svim naseljima *Vukovarsko-srijemske županije* do Domovinskog rata bilo je prisutno smanjenje udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Kod gotovo dvije trećine naselja županije ono je u razdoblju 1971.–1991. godine bilo veće od 50,0%, a u 12 naselja čak veće od 70,0%. Proces deagrarizacije najdalje je odmakao u gradskim i prigradskim naseljima gdje je prisutna veća koncentracija nepoljoprivrednih djelatnosti, kao i u onim naseljima koja su 1971. godine imala veći udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Godine 1971. čak 60 naselja (71,4%) *Vukovarsko-srijemske županije* imalo je udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu jednak ili veći od 50%. Popisom iz 1991. godine utvrđeno je da je u županiji udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu jednak ili veći od 50% imalo svega 10 naselja (11,9%), što u odnosu na isti udjel poljoprivrednog stanovništva 1971. godine predstavlja smanjenje broja naselja od čak 83,3%.

Tablica 36.

Poljoprivredno stanovništvo
Vukovarsko-srijemske županije
prema aktivnosti po *gradovima*
i *općinama* 2001. godine

<i>Grad/općina</i>	Ukupno stan.	Poljopr. stan.	% u uk. stan.	Akt. poljopr. stan.	% u poljopr. stan.	Uzdrž. poljopr. stan.	% u poljopr. stan.
Ilok	8351	1134	13,6	616	54,3	518	45,7
Vinkovci	35912	379	1,1	233	61,5	146	38,5
Vukovar	31670	528	1,7	351	66,5	177	33,5
Županja	16383	618	3,8	355	57,4	263	42,6
<i>Gradovi – ukupno</i>	92316	2659	2,9	1555	58,5	1104	41,5
Andrijaševci	4249	209	4,9	108	51,7	101	48,3
Babina Greda	4262	1090	25,6	444	40,7	646	59,3
Bogdanovci	2366	591	25,0	403	68,2	188	31,8
Borovo	5360	667	12,4	432	64,8	235	35,2
Bošnjaci	4653	749	16,1	344	45,9	405	54,1
Cerna	4990	379	7,6	169	44,6	210	55,4
Drenovci	7424	1519	20,5	872	57,4	647	42,6
Gradište	3382	449	13,3	223	49,7	226	50,3
Gunja	5033	377	7,5	195	51,7	182	48,3
Ivankovo	8676	682	7,9	394	57,0	288	42,2
Jarmina	2627	374	14,2	307	82,1	67	17,9
Lovas	1579	164	10,4	90	54,9	74	45,1
Markušica	3053	1028	33,7	665	64,7	363	35,3
Negoslavci	1466	489	33,4	347	71,0	142	29,0
Nijemci	5998	1155	19,3	656	56,8	499	43,2
Nuštar	5862	254	4,3	115	45,3	139	54,7

<i>Grad/općina</i>	Ukupno stan.	Poljopr. stan.	% u uk. stan.	Akt. poljopr. stan.	% u poljopr. stan.	Uzdrž. poljopr. stan.	% u poljopr. stan.
Otok	7755	820	10,6	383	46,7	437	53,3
Privlaka	3776	310	8,2	121	39,0	189	61,0
Stari Jankovci	5216	633	12,1	382	60,3	251	39,7
Stari Mikanovci	3387	401	11,8	253	63,1	148	36,9
Tompojevci	1999	451	22,6	267	59,2	184	40,8
Tordinci	2251	459	20,4	308	67,1	151	32,9
Tovarnik	3335	407	12,2	234	57,5	173	42,5
Trpinja	6466	1765	27,3	897	50,8	868	49,2
Vodinci	2113	173	8,2	131	75,7	42	24,3
Vrbanja	5174	948	18,3	423	44,6	525	55,4
<i>Općine</i> – ukupno	112452	16543	14,7	9163	55,4	7380	44,6
Županija – ukupno	204768	19202	9,4	10718	55,8	8484	44,2

Izvor: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema ekonomskim obilježjima, Statističko izvješće 1234, DZSRH, Zagreb, 2004.

Premda ne postoji mogućnost precizne usporedivosti podataka o poljoprivrednom stanovništvu iz popisa 1991. i 2001. godine može se utemeljeno tvrditi da je u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nastavljen proces deagrarizacije, tj. napuštanja poljoprivrede kao djelatnosti. Udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu je smanjen sa 14,1% na 9,4%, a apsolutni broj poljoprivrednog stanovništva sa 30 320 na 19 202 ili za 36,7%. Istodobno, broj aktivnog poljoprivrednog stanovništva je smanjen sa 15 475 na 10 718 ili za 30,7%, a udjel u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu povećan sa 51,0% na 55,8%. Pad broja poljoprivrednika u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* tijekom posljednjega međupopisnoga razdoblja (1991.–2001.) rezultanta je uzajamnog djelovanja nekoliko važnih demografskih i gospodarskih procesa, ponajprije procesa deagrarizacije, iseljavanja/izbjeglištva i smanjivanja nataliteta. Istodobno, porast udjela aktivnog u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu prije svega je posljedica pada nataliteta čime je smanjen obujam kontingenta uzdržavanog poljoprivrednog stanovništva u županiji. U odnosu na hrvatski prosjek (2001. godine u Hrvatskoj je popisano ukupno 246 089 poljoprivrednika koji su činili 5,5% ukupnog stanovništva zemlje), *Vukovarsko-srijemska županija* je zadržala **iznadprosječni udjel poljoprivrednog stanovništva**.

U odnosu na županijski prosjek (9,4%), veći udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, prema popisu 2001. godine, imao je *grad* Ilok (13,6%)⁵⁷ i *općine*: Babina Greda (25,6%), Bogdanovci (25,0%), Borovo (12,4%), Bošnjaci (16,1%), Drenovci (20,5%), Gradište (13,3%), Jarmina

(14,2%), Lovas (10,4%), Markušica (najviše, 33,7%), Negoslavci (33,4%), Nijemci (19,3%), Otok (10,6%), Stari Jankovci (12,1%), Stari Mikanovci (11,8%), Tompojevci (22,6%), Tordinci (20,4%), Tovarnik (12,2%), Trpinja (27,3%) i Vrbanja (18,3%). Ispodprosječni udjel poljoprivrednog stanovništva imali su *gradovi*: Vinkovci (1,1%), Vukovar (1,7%) i Županja (3,8%) te *općine*: Andrijaševci (4,9%), Cerna (7,6%), Gunja (7,5%), Ivankovo (7,9%), Nuštar (4,3%), Privlaka (8,2%) i Vođinci (8,2%).

Kao vrijedan pokazatelj deagrarizacije zanimljivo je usporediti promjenu udjela poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu na nivou naselja između 1991. i 2001. godine.⁵⁸ Od 84 naselja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, samo je 12 naselja (14,3% svih naselja) zabilježilo porast udjela poljoprivrednog stanovništva – Petrovci (sa 34% na 39%), Borovo (sa 3% na 12%), Šiškovci (sa 11% na 12%), Gaboš (sa 21% na 31%), Karadžićevo (sa 51% na 55%), Markušica (sa 19% na 38%), Ostrovo (sa 16% na 20%), Podrinje (sa 21% na 40%), Srijemske Laze (sa 28% na 30%), Negoslavci (sa 20% na 33%), Bršadin (sa 11% na 12%) i Ludvinci (sa 57% na 61%).⁵⁹ Najmanji udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu imala su – što je i razumljivo – gradska naselja Vinkovci i Vukovar (po 1%).

Razvoj etničke strukture stanovništva: procesi i trendovi

Etnička struktura stanovništva jedno je od najvažnijih obilježja naseljenosti na nekom prostoru jer se kroz nju – znakovito više nego kod nekih drugih strukturno-demografskih obilježja određene populacije – zrcale i utjecaji prošlih povijesnih, društvenih i političkih zbivanja, koji umnogome određuju trend i dinamiku etnodemografskih procesa i promjena. Drugim riječima, smjer i dinamika etničkih promjena na određenom prostoru pretežito ovise o trendu općih povijesnih, političkih, društvenih i demografskih zbivanja i procesa na tom prostoru. Jedan od najupečatljivijih primjera međusobne uzročno-posljedične ovisnosti etnodemografskog i povijesno-političkog, odnosno društveno-gospodarskog razvoja je upravo *Vukovarsko-srijemska županija*.

Razvoj etničke strukture stanovništva na nekom prostoru višestruko je složen i dinamičan demografski proces. Njegova složenost proizlazi iz manje ili veće srodnosti pojedinih naroda koji “prekrivaju” taj prostor i iz jakosti i učestalosti političko-teritorijalnih promjena na njemu, koje imaju odlučujući utjecaj na oblikovanje etničke slike naseljenosti na tome prostoru u određenom razdoblju. Etničke se promjene nalaze pod jakim utjecajem političkih, vojnih i teritorijalnih mijena. Promjene u etničkoj slici na-

seljenosti su, kadšto, posljedica, ali i važan uzrok političkih procesa, kulturnih prožimanja pa i vojnih sukoba. Stoga se u etnodemografskom razvoju određenog prostora zrcale sva njegova društvena, demografska, politička, kulturna, vojna, vjerska, etnička, gospodarska i druga prožimanja i suprotstavljanja.

Tijekom proteklih desetljeća pa i stoljeća, *Vukovarsko-srijemska županija* je imala dinamičan povijesno-politički, društveno-gospodarski i demografski razvoj koji se odrazio i na oblikovanje odgovarajuće etničke slike naseljenosti. Ovaj prostor s obzirom na etnodemografske procese, ne odudara od ostalih dijelova Hrvatske jer je cjelokupni hrvatski državni prostor tijekom proteklih stoljeća, zbog specifičnog društveno-povijesnog razvoja, bio izložen snažnim i brojnim migracijskim gibanjima kao najvažnijim čimbenicima oblikovanja i mijenjanja etničke slike naseljenosti (Zlatković-Winter, 1993.). Dinamičnost ukupnog razvoja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, ponajprije, je posljedica odgovarajućih preduvjeta naseljavanja, napose prirodno-geografskih uvjeta (povoljan prometno-geografski položaj, plodna zemlja, brojni riječni tokovi, šume), ali i specifičnog povijesno-političkog i društveno-gospodarskog razvoja i procesa, koji su više poticali nego sputavali naseljavanje. U tom smislu naročito valja upozoriti na brojna i česta useljavanja stanovništva i to različite etničke pripadnosti ili podrijetla. Naseljavanja su pritom bila i pojedinačna i organizirana. Neka su suvremena naseljavanja, naročito tijekom prve polovice 20. stoljeća, bila isključivo etnički usmjerena (npr. "solunski dobrovoljci").

U ovome ćemo poglavlju prikazati temeljne značajke razvoja etničke strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* tijekom 20. stoljeća, naročito promjene u dinamici hrvatskog, srpskog, mađarskog i njemačkog stanovništva. U tom je smislu osobito važno ustanoviti razinu uzročno-posljedične povezanosti i prožetosti etničkih procesa i povijesno-političko-teritorijalnih promjena tijekom posljednjih stotinu godina.

Značajke etnodemografskog razvoja i promjene broja i udjela Hrvata, Srba, Mađara i Nijemaca *Vukovarsko-srijemske županije* u 20. stoljeću prikazat ćemo usporedbom podataka objavljenih rezultata popisa stanovništva 1910., 1948., 1991. i 2001. godine. Izdvajanje te četiri popisne godine od ukupno jedanaest popisa stanovništva tijekom 20. stoljeća, opravdano je u kontekstu burnih povijesno-političkih zbivanja koja su umnogome odredila, usmjerila i poticala etnodemografski razvoj županije. Godina 1910. je posljednja popisna godina prije Prvoga svjetskog rata (1914.-1918.) i velikih gibanja stanovništva koja su uslijedila neposredno

prije kraja ratnih sukoba i u poraću, a koja su značajno utjecala na dinamiku i promjene etničke strukture pučanstva u prvoj polovici 20. stoljeća. Godina 1948. je, pak, prva popisna godina nakon Drugoga svjetskog rata (1939.–1945.) i novih, etnički usmjerenih gibanja kojima su udareni temelji suvremene etnodemografske slike naseljenosti *Vukovarsko-srijemske županije*. Popisom stanovništva 1991. godine ustanovljena je etnička struktura pučanstva županije prije srbijanske oružane agresije te nam ona, stoga, predstavlja solidnu analitičko-statističku osnovu za potvrđivanje teze o neopravdanom teritorijalnom svojatanju dijelova ove županije od strane srbijanskoga agresora. Konačno, unatoč promijenjenim popisnim kriterijima, rezultati popisa 2001. godine nam omogućavaju dovoljno kvalitetnu analizu utjecaja srbijanske oružane agresije na sadašnje karakteristike etničke strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Trend i smjer etnodemografskih promjena u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* najjasnije se očituju u međudodnosu Hrvata i Srba, dviju najbrojnijih etničkih skupina u županiji te Nijemaca i Mađara, etničkih skupina koje su u 20. stoljeću doživjele značajne promjene, odnosno najveći brojčani regres. Stoga smo u analizi naglasak stavili na usporedbu kretanja broja i udjela pripadnika hrvatskog, srpskog, njemačkog i mađarskog stanovništva. Dakako, time ni izdaleka ne iscrpljujemo sve mogućnosti raščlambe etničke slike stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, ali dokumentirano ukazujemo na najvažnije aspekte, odrednice i posljedice (poremetnje) uzročno-posljedične vezanosti etnodemografskog razvoja i širih društvenih (povijesnih, političkih, vojnih, teritorijalnih, gospodarskih, etničkih, kulturnih, vjerskih) procesa na ovome prostoru.

Tijekom dosadašnjega razvoja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* – kako smo već istaknuli – presudnu su ulogu imali migracijski procesi. Pri tome su doseljavanja nešto jače utjecala na demografski i svekoliki razvoj kraja. U 20. stoljeću su osobito bile važne agrarne kolonizacije nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata, koje su na ovo područje dovele siromašno agrarno stanovništvo iz pasivnijih i prenaseljenijih ruralnih hrvatskih i bosansko-hercegovačkih prostora, što je ostavilo dubok trag na populacijskom razvoju ovoga prostora. Međutim, valja naglasiti da je i u razdobljima snažne imigracije bilo i brojnog iseljavanja pučanstva, prije svega zbog promjena u političko-vojnim odnosima na ovome i širem prostoru. To se, ponajprije, odnosi na emigraciju mađarskog stanovništva nakon Prvoga te njemačkog stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata. U posljednja dva do tri desetljeća prevlada-

valo je iseljavanje stanovništva potaknuto jakim gospodarskim razlozima, što se naročito opaža na usporenom kretanju ukupnog stanovništva od 1971. do 1991. godine te na ukupnoj depopulaciji stanovništva između 1991. i 2001. godine. *Migracijski su procesi imali posebno značajan odraz na promjene etničke strukture stanovništva Vukovarsko-srijemske županije uzrokujući tijekom prošlosti često korjenite izmjene njezinoga stanovništva.*

Tijekom osmanlijskoga i postosmanlijskoga razdoblja (od 16. do 18. stoljeća) prostor *Vukovarsko-srijemske županije*, kao uostalom i cjelokupan istočno-hrvatski prostor, doživio je brze i korjenite etničke izmjene stanovništva, kao i značajan ukupan populacijski regres i demografsko praznjenje (Živić, 1998.b.). Osnovni razlog za to bile su česte vojne operacije na tom prostoru, kao i duže zadržavanje brojnih vojnih postrojbi habsburškog ili osmanlijskog carstva, što je dovodilo do nezapamćenih pljački, golemih materijalnih razaranja te velikih ljudskih stradanja. Nakon što je učvrstila svoju vlast na istočno-hrvatskom prostoru (od sredine 1530-ih godina) osmanlijska upravna organizacija naseljavala je u autohtono hrvatska i katolička, ali opustjela naselja, pravoslavno vlaško stanovništvo iz središnjih dijelova Balkanskog poluotoka. Tako je na područje današnje *Vukovarsko-srijemske županije* značajan broj pravoslavnih Vlaha naseljen u Jarminu, Ostrovo, Gaboš, Borovo, Pačetin, Bršadin, Lovas, Cerić, Veru, Bobotu i Trpinju (Marković, 2002.).

Ova županija je ponovno opustjela u vrijeme protuosmanlijskih ratova za oslobođenje Slavonije (1687.-1692.).⁶⁰ Muslimansko i vlaško (martološko) stanovništvo povlačilo se s osmanlijskom vojskom preko rijeke Save, dublje u unutrašnjost Carstva, a u njihova je napuštena naselja spontano ili organizirano dolazilo hrvatsko katoličko stanovništvo iz Bosne i Hercegovine, kao i srpsko pravoslavno stanovništvo iz južne Srbije te pravoslavni Vlasi iz istočne Bosne, Crne Gore, istočne Hercegovine i Mačve (Marković, 2002.). Upravo u potonjim imigracijskim strujama pravoslavnog i srpskog stanovništva možemo dijelom pronaći i uzroke signifikantno većeg udjela Srba u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* u odnosu na hrvatski prosjek. Naime, procjenjuje se da je u okviru velikog migracijskog vala Srba u istočnu Slavoniju 1690-ih godina, doselilo oko 30 000 osoba, naselivši se uglavnom u spaljena i opustjela sela te nešto manje u gradove (Šundalić, 1997.).

Promjene etničke strukture 1910.-1948.

Etnodemografski razvoj *Vukovarsko-srijemske županije* u 20. stoljeću najviše su odredila i usmjerila tri golema egzodusa

stanovništva, dvije velike kolonizacije te brojna pojedinačna migriranja (iseljavanja/useljavanja) s etničkim predznakom. Potonja su gibanja pučanstva, kao malo gdje u Hrvatskoj, u ovome prostoru bila izazvana, poticana i usmjeravana povijesno-političkim zbivanjima i teritorijalnim promjenama. Valja istaknuti da su se etničke promjene u 20. stoljeću zbivale u razmjerno kratkim vremenskim razdobljima, najčešće ne duljim od nekoliko godina, što je utjecalo na izrazitu dinamičnost i kauzalnu povezanost tih promjena.

Do konca 19. stoljeća nastavili su se useljenički valovi njemačkog, mađarskog, rusinskog, slovačkog i srpskog stanovništva što se jasno odrazilo na dinamičan porast ukupnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* (u razdoblju 1857.–1910. godine iznosio je 49,5%). U promatranom su prostoru, početkom 20. stoljeća, ***Hrvati zadržali apsolutnu većinu u ukupnom pučanstvu***, iznova uspostavljenu po svršetku osmanlijskoga razdoblja (1692.). Pred Prvi svjetski rat, u popisu iz 1910. godine, od ukupnog broja stanovnika (129 754), Hrvata je bilo 51,5% (66 771), Srba 17,8% (23 059), Nijemaca 16,7% (21 716), Mađara 7,9% (10 264), Rusina i Ukrajinaca 1,5% (1 891)⁶¹, Slovaka 1,4% (1 799) te ostalih i nepoznato 3,2% (4 254).⁶² Dakle, ***nesrpskog je stanovništva 1910. godine u ovoj županiji bilo čak 82,2%***

U vinkovačkom i županjskom kraju Hrvati su 1910. godine imali većinu (51,3%, odnosno 77%), dok je u vukovarskom kraju Hrvata bilo tek nešto manje od Srba (31,4% spram 31,7%). Više od polovice Nijemaca (51,9%) je 1910. godine živjelo u vinkovačkom kraju gdje su činili čak petinu (20,9%) ukupne populacije i gdje su bili gotovo dvostruko brojniji od Srba. Vinkovci su tada imali razmjernu većinu njemačkog stanovništva (41,6%). Više Nijemaca nego Srba je živjelo i u županjskom kraju (6,3% spram 6,2%). Jedino su u vukovarskom kraju Srbi bili brojniji od Nijemaca iako se i ovdje udjel njemačkog stanovništva približio petini ukupne populacije kraja (19,7%).

Osim Nijemaca, u vinkovačkom je kraju živjelo i više od polovice Mađara *Vukovarsko-srijemske županije* (53,7%), ali su oni u samom vinkovačkom kraju činili tek desetinu ukupnog stanovništva (10,2%). Značajnija koncentracija Mađara zabilježena je i u vukovarskom kraju (36,8% svih Mađara županije, odnosno 8,9% stanovništva vukovarskog kraja). Naseljavanje Mađara osobito je bilo snažno između 1880. i 1910. godine. Radilo se uglavnom o siromašnom poljoprivrednom stanovništvu koje je demografski ojačalo ruralna naselja u županiji (Vranješ-Soljan, 2003.).

Od ostalih etničkih skupina valja još istaknuti da je u vukovarskom kraju živjelo čak 82,2% Rusina i Ukrajinaca

i 57,5% Slovaka *Vukovarsko-srijemske županije* pa su potonje skupine imale i razmjerno visok udjel u ukupnoj populaciji vukovarskog kraja (3,7%, odnosno 2,5%).

Analizirajući prostornu distribuciju pojedinih etničkih skupina, uočavamo da su **1910. godine većinu u najvećem broju naselja ovoga kraja imali Hrvati**. Tako su od ukupno 83 naselja županije Hrvati imali većinu u 45 naselja (54,2%), Srbi u 16 naselja (19,3%), Mađari u 11 naselja (13,3%), Nijemci u 8 naselja (9,6%) te Rusini i Ukrajinci u 2 naselja (2,4%). U jednome naselju promatranog prostora zabilježen je 1910. godine jednak broj Hrvata i Mađara (Mlaka Antinska u vinkovačkom kraju). Valja istaknuti da su u županjskom kraju sva naselja (16) imala hrvatsku većinu, koju su i zadržali do danas; u vinkovačkom je kraju 22 naselja⁶³ imalo hrvatsku (56,4%), 8 naselja⁶⁴ srpsku (20,5%), 4 naselja⁶⁵ njemačku (10,3%), a 5 naselja⁶⁶ mađarsku većinu stanovništva (12,8%); dok je u vukovarskom kraju 7 naselja⁶⁷ imalo hrvatsku (25%), 8 naselja⁶⁸ srpsku (28,6%), 4 naselja⁶⁹ njemačku (14,3%), 6 naselja⁷⁰ mađarsku (21,4%), te 2 naselja⁷¹ rusinsko/ukrajinsku većinu stanovništva (7,1%). Međutim, demografska je "masa" bila daleko najveća u "hrvatskim" naseljima *Vukovarsko-srijemske županije*. U njima je 1910. godine živjelo gotovo dvije trećine (65,9%) stanovništva kraja. S druge pak strane, u naseljima s većinom Srba živjelo je tek 14,2% pučanstva županije. Još je znakovitiji podatak da je iste godine u naseljima s hrvatskom većinom živjelo čak devet od deset (89,5%) Hrvata, a u naseljima s većinom Srba niti 2/3 (65,1%) Srba *Vukovarsko-srijemske županije*. Bitno manji stupanj koncentracije u "svojim" naseljima pokazivali su 1910. godine Nijemci i Mađari te tek nešto više Rusini i Ukrajinci. Tako je u "njemačkim" naseljima 1910. godine živjelo 42,5% Nijemaca, u "mađarskim" naseljima 37,2% Mađara te u "rusinsko-ukrajinskim" naseljima 73,0% Rusina i Ukrajinaca *Vukovarsko-srijemske županije*.

Znatnije su promjene u etničkom razvoju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* nastupile do 1948. godine. Najveći su utjecaj na oblikovanje etnodemografske slike imali novi, burni i intenzivni migracijski procesi, kao rezultat korjenitih političko-teritorijalnih promjena izazvanih Prvim i Drugim svjetskim ratom. ***Temeljne odrednice uspostave novih etničkih odnosa na ovome prostoru u razdoblju 1910.–1948. godine su bila dva velika egzodusa i dvije brojne kolonizacije stanovništva neposredno po svršetku ratnih sukoba i u poraćima.*** Jakost tih iseljeničko-useljeničkih kretanja najbolje potvrđuju podatci o ukupnoj dinamici stanovništva ovoga kraja između 1910. i 1948. godine. U tom 40-godišnjem razdoblju porast broja

stanovnika županije iznosio je samo 17,5% (gotovo tri puta manje nego u razdoblju 1857.–1910. te dva i pol puta manje nego u razdoblju 1948.–1971. godine). Međutim, postoje osjetnije razlike u demografskoj dinamici između pojedinih razdoblja unutar ta četiri desetljeća. Tako je *Vukovarsko-srijemska županija* između 1910. i 1921. godine imala pad stanovništva od 1,8%, a između 1921. i 1931. godine, odnosno 1931. i 1948. godine porast od po 9,4%. Ovako različita dinamika kretanja broja stanovnika iznimno je dobar pokazatelj promjene smjera i intenziteta migracijskih gibanja.

Da bismo ocijenili razinu etnodemografskih promjena valja nam prikazati etničku strukturu stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* prema popisu iz 1948. godine. Prema rezultatima toga popisa u promatranom je prostoru živjelo 152 472 stanovnika, i to: 107 233 Hrvata (70,3%), 30 749 Srba (20,2%), 6 648 Mađara (4,4%), 3 147 Rusina i Ukrajinaca (2,1%), 2 365 Slovaka (1,6%), 490 Nijemaca (0,3%) i 1 840 ostalih i nepoznato (1,1%).⁷² Apsolutnu su većinu u ukupnom stanovništvu Hrvati imali u vinkovačkom (74,5%) i županjskom kraju (čak 92,9%), a relativnu u vukovarskom kraju (48,2%).

Najveće promjene u odnosu na 1910. godinu zbile su se kod Hrvata, Srba, Mađara te Nijemaca. Upravo su brojčano nazadovanje njemačkog stanovništva, kao i brojčani rast hrvatskog i srpskog stanovništva između 1910. i 1948. godine najznačajniji pokazatelji burnih promjena u etničkom sastavu i etnodemografskim procesima unutar ovoga prostora tijekom 20. stoljeća. Osobito je u tom kontekstu znakovit regres Nijemaca. Još 1910. godine u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je živjelo nešto više od 20 tisuća pripadnika njemačke etničke skupine pa su činili petinu pučanstva kraja. U to su doba bili treći narod po brojnosti u ovoj županiji, dvostruko brojniji od Mađara i tek nešto manje brojni od Srba. Međutim, popis iz 1948. godine utvrdio je strmi pad broja i udjela Nijemaca na tek 490 osoba, odnosno na više nego skromnih 0,3% stanovništva kraja. Razlozi tako naglog i velikog smanjenja broja Nijemaca prilično su jasni; kao gubitnici u ratnim sukobima (prvenstveno u Drugom svjetskom ratu) bili su prisiljeni spašavati se pred nastupajućom partizanskom vojskom, odnosno novom jugoslavenskom vlasti. Među ostalima, bilo je i mnoštvo uplašanih ljudi koji su zbog straha od odmazde napustili svoja naselja, ali i onih koji su tijekom rata surađivali s njemačkim okupacijskim vlastima. Osim navedenog, “njemačko stanovništvo koje nije evakuirano, bilo je tijekom i nakon ratnih djelovanja prepušteno samovolji pobjednika. Bezakonje, pljačka, maltretiranja, uboj-

stva, silovanja žena, postali su potkraj i neposredno nakon rata folksdojčerska svakodnevnica” (Geiger, 2003., 442.). Vrlo je teško govoriti o točnim ukupnim brojčanim pokazateljima golemog njemačkog egzodusa iz *Vukovarsko-srijemske županije* jer je dio njemačke populacije ostao u svojim domovima te bio podvrgnut zlostavljanjima, a mnogi su i ubijeni. Dakako, valja uzeti u razmatranje i proces njihove asimilacije, naročito u Hrvate i Mađare. Valja naglasiti da, prema popisu stanovništva iz 1948. godine, Nijemci više nisu imali većinu niti u jednom naselju županije, dok su, podsjetimo, godine 1910. imali većinu u 8 naselja. U tih je osam “njemačkih” naselja 1910. godine živjelo ukupno 18 218 stanovnika (14% pučanstva županije) i od toga 9 159 Nijemaca (50,3%), 5 742 Hrvata (31,5%), 1 187 Srba (6,5%), 1 848 Mađara (10,1%)... Do 1948. godine u njima je ostalo svega 147 pripadnika njemačke etničke skupine ili 0,6% ukupnog stanovništva. Primjerice, u Berku je broj Nijemaca pao sa 499 na 3, u Lovasu sa 754 na 9, u Sotinu sa 776 na 3, u Tompojevcima sa 367 na 1, u Ceriću sa 564 na 1, u Jarmini sa 1 164 na 15, u (Šidskim) Banovcima sa 686 na 9 te u Vinkovcima sa 4 349 na 106 osoba. Istodobno je u tim naseljima porastao broj Hrvata za 237,5% (sa 5 742 na 19 377 žitelja) te Srba za 315,3% (sa 1 187 na 4 930 žitelja). Tako su u “njemačkim” naseljima 1948. godine većinu imali Hrvati (74,4%), Srba je bilo daleko manje (18,9%), a Nijemci i Mađari, koji su 1910. godine činili gotovo 2/3 populacije (60,4%), pali su 1948. godine na manje od 2,0%. Ovim naseljima treba dodati i Vukovar u kojemu je njemačka zajednica sa 3 502 stanovnika (1910.) smanjena na svega 54 pripadnika (1948.). Dakle, u svega četiri desetljeća (1910.–1948.) Nijemci su gotovo potpuno “eliminirani” iz *Vukovarsko-srijemske županije*. Do danas ih je ostao samo neznatan broj.

Smanjenje stanovništva u promatranom su razdoblju zabilježili i Mađari, ali ono nije bilo tako intenzivno kao kod njemačke populacije. Od 1910. do 1948. godine ukupan je broj Mađara *Vukovarsko-srijemske županije* smanjen sa 10 264 na 6 648 pripadnika ili za 35,2%. Unatoč tome smanjenju Mađari su 1948. godine zadržali nešto značajniji udjel (4,4%) u ukupnom pučanstvu kraja. Od 11 naselja županije u kojima su 1910. godine imali većinu, prevlast Mađara je ostala samo u 4 naselja (Korog i Stari Jankovci u vinkovačkom kraju te Čakovci i Opatovac u vukovarskom kraju). Zahvaljujući upravo toj činjenici smanjenje broja Mađara je u tih 11 naselja između 1910. i 1948. godine iznosilo svega 16,5% (sa 3 823 na 3 193 osobe).

Nasuprot Nijemcima i Mađarima, Hrvati i Srbi su u razdoblju 1910.–1948. godine zabilježili znatno i znakovi-

to povećanje broja svojih pripadnika i udjela u ukupnoj populaciji *Vukovarsko-srijemske županije*. Rezultat je to dva-ju opsežnih i brojnih kolonizacijskih procesa koji su, na temelju izvršenih agrarnih reformi, uslijedili po svršetku (u poraćima) Prvoga i Drugoga svjetskog rata. Prva je agrarna kolonizacija započela već 1919. godine, intenzivno se odvijala do 1923. godine, a s manjim prekidima čak do 1941. godine (Vrbošić, 1997.). Druga se, pak, kolonizacija dogodila između 1945. i 1948. godine, s tim da je najveći dio izvršen do travnja 1946. godine (Maticka, 1990.). Naseljavanje nakon Prvoga svjetskog rata nosilo je ponajviše značajke srpske dobrovoljačke kolonizacije jer je najveći dio agrarnom reformom "oslobođene" zemlje dodijeljen srpskim solunskim dobrovoljcima, odnosno Srbima iz Like, Korduna, Grubišnog Polja, Nove Gradiške pa čak i iz Bosne i Srbije. Pozadina takvih preseljavanja ("tihe invazije") je često bila u nastojanju da se u najplodnijim područjima hrvatskog istoka oslabi hrvatsko, a ojača srpsko pučanstvo (Horvat, 1940.). Iz toga razdoblja datira veći udjel Srba *Vukovarsko-srijemske županije* u odnosu na Hrvatsku u cijelosti.

Za razliku od potonje kolonizacije koja je ponajprije bila (pro)srpski etnički usmjerena, naseljavanje nakon Drugoga svjetskog rata nosi uglavnom hrvatske etničke značajke jer su u njemu ponajviše sudjelovale hrvatske obitelji iz Dalmacije i Hrvatskoga zagorja. Čak bismo mogli govoriti i o svojevrsnoj *kroatizaciji Vukovarsko-srijemske županije između 1945. i 1948. godine* (Karaman, 1994.). Ovu tvrdnju potkrepljuje podatak da je u razdoblju 1910.-1948. godine ukupan broj Hrvata u županiji porastao za 60,6% (sa 66 771 na 107 223 pripadnika), a ukupan broj Srba tek za 33,3% (sa 23 059 na 30 749 pripadnika), što je i u jednom i u drugom slučaju bitno više od porasta ukupnog pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije* u istom razdoblju (17,5%). Valja istaknuti da su Hrvati brojem najviše porasli u vukovarskom (80,8%) i vinkovačkom (77,4%), a najmanje u županjskom kraju (32,1%). Istodobno su Srbi u vinkovačkom kraju porasli za 55,8%, u vukovarskom kraju za 34,1%, dok je u županjskom kraju broj Srba gotovo prepolovljen (smanjenje od 47%).

Osim povećanja broja svojih pripadnika, Hrvati i Srbi su povećali i udjel u ukupnom stanovništvu kraja; Hrvati sa 51,5% na 70,3%, a Srbi sa 17,8% na 20,2%, ali i broj naselja u kojima imaju većinu pučanstva. Tako je 1948. godine u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* bilo već 55 naselja s hrvatskom većinom (67,9%), 20 naselja sa srpskom većinom (24,7%) te svega 6 naselja s većinom ostalog stanovništva (7,4%).⁷³ To znači da je u odnosu na 1910. godinu

broj naselja s hrvatskom većinom porastao za 19,6%, naselja sa srpskom većinom za 25,0%, dok je broj naselja s većinom ostalog stanovništva smanjen za 71,4%. Pri tome valja naglasiti da 1948. godine više nijedno naselje *Vukovarsko-srijemske županije* nije imalo njemačku većinu, dok su mađarsku većinu zadržala samo 4 naselja. Dakle, petina naselja promatranog prostora je između 1910. i 1948. godine izgubila njemačku ili mađarsku većinu pa su u njima dominaciju ostvarili pripadnici hrvatske, odnosno srpske etničke skupine. Iz skupine “njemačkih” naselja 1948. godine hrvatsku su većinu dobili: Berak, Lovas, Sotin, Tompojevci, Cerić, Jarmina i Vinkovci, a srpsku većinu samo (Šidski) Banovci. Iz skupine “mađarskih” naselja hrvatsku su većinu dobili Grabovo i Ludvinci, a srpsku većinu: Lipovača, Karadžićevo, Marinci i Podrinje. Valja navesti da je naselje Čelije godine 1910. imalo mađarsku većinu u ukupnom stanovništvu, ali je 1948. godine iskazano zajedno s Ludvincima pa nije moguće ustanoviti promjenu etničke većine (doduše, znakovito je da su Čelije već 1953. godine imale 100%-tnu većinu iz Hrvatskoga zagorja naseljenih Hrvata u ukupnom pučanstvu).

Iz izloženih je podataka i pokazatelja razvidno da su u *Vukovarsko-srijemskoj županiji do sredine 20. stoljeća Hrvati ne samo zadržali, već i bitno učvrstili svoju većinu u ukupnoj populaciji kraja*. Unatoč brojnoj kolonizaciji, poglavito nakon Prvoga svjetskog rata, Srbi su sredinom prošlog stoljeća tek neznatno prešli petinu ukupnog stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

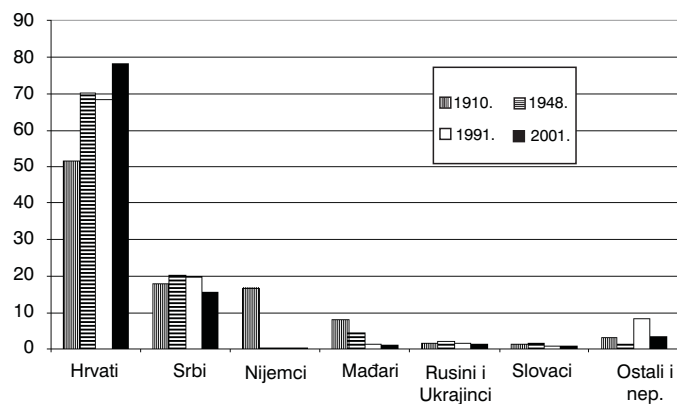
Promjene etničke strukture u razdoblju 1948.-1991.

Godine 1991. u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je popisano 231 241 stanovnik: 158 128 Hrvata (68,4%), 45 491 Srbin (19,7%), 3 117 Mađara (1,3%), 1 630 Slovaka (0,7%), 3 648 Rusina i Ukrajinaca (1,5%), 250 Nijemaca (0,1%) te 18 977 ostalih i nepoznato (8,3%).⁷⁴ Promatrajući cjelokupno razdoblje od 1910. do 1991. godine, uočavamo da je ukupan porast Hrvata u županiji bio jači od porasta srpskog stanovništva. U tom su razdoblju Hrvati porasli sa 66 771 na 158 128 pripadnika ili za 136,8%, a Srbi sa 23 059 na 45 491 pripadnika ili za 97,3%. U tom je razdoblju porast Hrvata (ali i Srba) bio veći od porasta ukupnog stanovništva županije koji je od 1910. do 1991. godine iznosio 78,2%. S druge su pak strane, Mađari i Nijemci od 1910. do 1991. godine izgubile najveći dio svoje populacije. Tako je ukupan broj Nijemaca *Vukovarsko-srijemske županije* smanjen sa 21 716 na svega 250 osoba ili za 98,8%, a Mađara sa 10 264 na 3 117 pripadnika ili za 69,6%. Dok je

njemačko i mađarsko stanovništva 1910. godine zajedno činilo čak četvrtinu (24,6%) populacije županije, njihov je udjel 1991. godine pao na svega 1,4%. Nasuprot njima, zajednički je udjel Hrvata i Srba – dviju najbrojnijih etničkih skupina *Vukovarsko-srijemske županije* u 20. stoljeću – porastao sa 69,3% na 88,1%.

Promatramo li samo poslijeratno razdoblje (1948.–1991.), uočavamo ponešto drugačije značajke dinamike etničke strukture stanovništva, poglavito u međudodnosu Hrvata i Srba. U tom je periodu porast Srba (47,9%) bio nešto veći od porasta Hrvata (47,5%) zbog intenzivnijeg doseljavanja Srba u vukovarski kraj, zahvaljujući industrijalizaciji koja je 1950-ih i 1960-ih godina poticala gospodarsku migraciju radne snage. Za razliku od agrarnih preseljavanja (1945.–1948.) koja su pretežito bila unutarhrvatska (Dalmacija, Hrvatsko zagorje), gospodarske su imigracije uglavnom korijene imale u drugim (ekonomski nerazvijenijim) republikama bivše Jugoslavije, naročito u Bosni i Hercegovini i Srbiji. *Naseljavanja su značajnim dijelom bila etnički usmjerena pa su odigrala važnu ulogu u procesu demografske, etničke, gospodarske i kulturne srbizacije pojedinih dijelova Vukovarsko-srijemske županije.* (Karaman. 1994.) Tako je u vukovarskom kraju porast Hrvata (53,5%) između 1948. i 1991. godine bio ne samo manji od porasta Srba (74,4%), već i manji od porasta ukupnog stanovništva područja (68,1%). Potvrdu izražene srbizacije vukovarskog kraja u poslijeratnom razdoblju osobito daju podaci o diferenciranom porastu broja Hrvata i Srba u samome naselju Vukovaru. Od 1948. do 1991. godine Hrvati su brojem porasli za 92,5%, a Srbi čak za 228,6%. Istodobno je udjel Hrvata u stanovništvu toga naselja smanjen sa 63,5% na 47,2% ili za četvrtinu, dok je udjel Srba porastao sa 25,5% na 32,3%.

Graf 14.
 Promjene etničke strukture
 stanovništva Vukovarsko-
 -srijemske županije u razdoblju
 od 1910. do 2001. godine

Istodobno je u vinkovačkom i županjskom kraju porast hrvatskog stanovništva (59,3%, odnosno 26,1%) bio znatno veći od porasta srpskog stanovništva (11,6%, odnosno 9,7%). Valja istaknuti da je od 1948. do 1991. godine u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* više negoli prepolovljeno češko (pad od 70,2%) i mađarsko (53,1%) stanovništvo, a tek nešto manje njemačko (49%) i slovačko pučanstvo (31,1%). Uz Hrvate i Srbe u županiji su brojem porasli jedino Rusini i Ukrajinci (10,2%) te Muslimani (1.285,1%). Ovako izraženi porast Muslimana u poslijeratnom razdoblju posljedica je njihova sveobuhvatnijeg popisivanja, odnosno mogućnosti da se u popisu 1991. godine (kao i 1971., odnosno 1981.) izjasne Muslimanima u smislu etničke pripadnosti, ali još više i brojnog doseljavanja u vrijeme pojačane imigracije radne snage 1950-ih i 1960-ih godina. Osobito je u tome smislu karakterističan županjski kraj, koji je zbog svojega graničnog položaja prema Bosni i Hercegovini postao odredištem relativno brojnih muslimanskih useljeničkih struja pa je u njemu porast broja Muslimana od 1948. do 1991. godine iznosio čak 2.500%. Muslimani su 1991. godine u županjskom kraju činili čak 4,3% stanovništva i bili su brojniji od Slovenaca, Mađara, Čeha, Slovaka, Nijemaca, Rusina, Ukrajinaca i Jugoslavena zajedno.

Od 1948. do 1991. godine zbile su se samo manje promjene u ukupnom broju naselja s hrvatskom i srpskom većinom kao i većinom ostalog pučanstva. Tako je do posljednjeg prijeratnog popisa stanovništva iz 1991. godine broj naselja s apsolutnom ili razmjernom većinom Hrvata⁷⁵ porastao na 59, s većinom Srba na 21, dok je broj naselja s većinom ostalog stanovništva ponovno smanjen, i to na 4 naselja.

Analiza prostornog rasporeda naselja s obzirom na brojčanu većinu stanovništva je pokazala da srpska naselja prevladavaju u sjeverozapadnom dijelu županije gdje čine relativno homogenu skupinu naselja.⁷⁶ Ovdje se nalazi 15 od 21 naselja s većinom Srba *Vukovarsko-srijemske županije*. Izuzev te "srpske enklave", u kojoj je i prije Domovinskog rata prisutnost Hrvata bila gotovo marginalna pojava⁷⁷, cjelokupno područje istraživanih prostora od Vukovara i Iloka do Vinkovaca i Županje, "prošarano" je naseljima s hrvatskom etničkom većinom.

Za ocjenu stupnja etničke homogenosti *Vukovarsko-srijemske županije* vrlo je značajan i znakovit pokazatelj promjene ukupnoga broja stanovnika u naseljima s hrvatskom, srpskom i većinom ostalog stanovništva u ukupnom stanovništvu u razdoblju od 1948. do 1991. godine. Godine 1948. u naseljima s hrvatskom većinom živjelo je čak

126 196 stanovnika (82,8% stanovništva županije) – 104 976 Hrvata (83,2%), 12 413 Srba (9,8%) i 8 807 ostalih (7%). U naseljima sa srpskom većinom živjelo je svega 19 879 žitelja (13%) – 1 577 Hrvata (7,9%), 17 420 Srba (87,6%) i 882 ostalih (4,4%). Konačno, u naseljima s većinom ostalog stanovništva živjelo je ukupno tek 6 397 stanovnika (4,2%) – 680 Hrvata (10,6%), 916 Srba (14,3%) i 4 801 ostalih (75,1%). Dakle, 1948. godine naselja s većinom Srba pokazivala su viši stupanj etničke homogenosti od naselja s hrvatskom ili pak većinom ostalog stanovništva. Osim toga, udjel je Hrvata u naseljima sa srpskom većinom (7,9%) bio manji od udjela Srba u naseljima s hrvatskom većinom (9,8%). Međutim, prostorna koncentracija hrvatskog stanovništva u naseljima s hrvatskom većinom, bila je puno veća od prostorne koncentracije srpskog stanovništva u naseljima sa srpskom većinom. Naime, čak 97,9% Hrvata *Vukovarsko-srijemske županije* je živjelo 1948. godine u naseljima u kojima su i činili većinu stanovništva, te svega 1,5% u naseljima s većinom Srba. S druge je pak strane, svega polovica Srba *Vukovarsko-srijemske županije* (56,6%) živjela u “svojim” naseljima, a čak 40,4% u naseljima s većinom Hrvata u ukupnom pučanstvu. To nedvojbeno pokazuje da tadašnja *politika naseljavanja srpskog stanovništva u ovoj županiji nije išla samo za tim da oblikuje isključivo srpska naselja, već da Srbe naseli i u ona naselja u kojima većinu čine pripadnici drugih etničkih skupina.*

Da se taj proces postupnog prostornog širenja stanovništva srpske etničke pripadnosti nastavio i dalje, pokazuju podatci iz popisa 1991. godine. Prema rezultatima toga popisa u naseljima s hrvatskom većinom živjelo je ukupno 200 834 stanovnika (86,9% stanovništva županije) – 155 226 Hrvata (77,3%), 22 955 Srba (11,4%) i 22 653 ostalih (11,3%). U naseljima sa srpskom većinom iste godine živjelo je 26 948 stanovnika (11,7%) – 2 470 Hrvata (9,2%), 22 078 Srba (81,9%) i 2 400 ostalih (8,9%), a u naseljima s većinom ostalog stanovništva živjelo je 3 459 stanovnika (tek 1,5%) – 432 Hrvata (12,5%), 454 Srba (13,1%) i 2 573 ostalih (74,4%). Srbi su, dakle, zadržali viši stupanj etničke homogenosti u “svojim” naseljima u odnosu na Hrvate u naseljima s hrvatskom većinom, ali je ona u odnosu na 1948. godinu manja za oko 6 postotnih bodova. Istodobno je i udjel Hrvata u naseljima s hrvatskom većinom smanjen (sa 83,2% 1948. na 77,3% 1991.). Usporedimo li rezultate ovih dvaju popisa, uočiti ćemo da su Hrvati brojem više rasli u naseljima s hrvatskom većinom (porast od 47,9%) nego Srbi u naseljima sa srpskom većinom (porast od 26,7%), ali i to da je ukupan broj Srba u naseljima s većinom Hrvata u promatranom razdoblju gotovo udvostručen (po-

rast od 84,9%), dok je porast Hrvata u naseljima s većinom Srba bio puno manji (56,6%). Potonje se odrazilo i na promjenu ukupne koncentracije Hrvata i Srba u naseljima s hrvatskom, odnosno srpskom većinom pučanstva i to tako da je u naseljima sa srpskom etničkom većinom 1991. godine živjelo manje Srba (48,5%) nego u naseljima s hrvatskom većinom stanovništva (50,5%). Istodobno je u naseljima s hrvatskom većinom živjelo još više Hrvata (98,2%) *Vukovarsko-srijemske županije* nego 1948. godine. Očito je da su od 1948. do 1991. godine Hrvati više gravitirali prema “svojim” naseljima, dok su se Srbi, osiguravši se da će u naseljima sa svojom većinom za dulje vrijeme zadržati vrlo visoki stupanj etničke homogenosti, naseljavali u znatnom broju i u drugim naseljima i to ponajviše u naseljima s većinom Hrvata.

Zahvaljujući tim promjenama *Vukovarsko-srijemska županija* je ostala hrvatskim etničkim prostorom vrlo visokog stupnja homogenosti, koji tu jedinstvenost ne pokazuje samo na razini ukupnog stanovništva nego i na razini *gradova, općina*, pa i naselja. Premda ne raspoložemo etničkom strukturom iz popisa 2001. godine na razini naselja, vrlo visoki stupanj hrvatske etničke prostorne homogenosti ove županije možemo potkrijepiti i podacima iz popisa 1991. godine. Naime, tada je od ukupno 84 naselja u županiji hrvatsku etničku većinu imalo 59 (70,2 posto), srpsku 21 (25,0 posto), te mađarsku i rusinsko-ukrajinsku većinu stanovništva 4 naselja (4,8 posto). Naselja sa srpskom većinom stanovništva uglavnom su koncentrirana u dvije enklave, većoj “sjeverozapadnoj” (naselja Bobota, Bršadin, Trpinja, Vera, Borovo, Pačetin, Mlaka Antinska, Karadžićevo, Ostrovo, Gaboš, Markušica, Podrinje i dr.) koja graniči s Osječko-baranjskom županijom te manjoj “središnjoj” (naselja Mirkovci, Orolik, Srijemske Laze, Banovci, Vinkovački Banovci), koja se naslanja na jednu od važnijih željezničkih prometnih komunikacija u ovome dijelu Europe (Zagreb – Vinkovci – Beograd). Te su enklave nastale uglavnom organiziranim naseljavanjem srpskog stanovništva nakon demografskih pustošenja ovoga kraja u protuosmanlijskim ratovima koncem 17. stoljeća te kolonizacijom “solunskih dobrovoljaca” nakon Prvoga svjetskog rata. (Karaman, 1994., 1994.b.) Međutim, valja istaknuti da niti te enklave naselja sa srpskom većinom nemaju kontinuiranu prostornu jedinstvenost jer se unutar njih nalaze i naselja s većinom nesrpskog stanovništva, primjerice naselja: Korog, Tordinci i Antin u “sjeverozapadnoj” enklavi te Ilača, Stari Jankovci i Slakovci u “središnjoj” enklavi.

Važno je na ovom mjestu upozoriti da se, kada je u pitanju srbijanska agresija na Hrvatsku i *Vukovarsko-srijem-*

sku županiju, sa stajališta povijesno-demografskog razvoja znakovitim mora smatrati činjenica da se Vukovar nalazio u gotovo potpunom okruženju naselja sa srpskom većinom stanovništva. Prema sjeveru (Dalju) Vukovar je "zatvaralo" naselje Borovo, prema sjeverozapadu (Osijeku) naselje Trpinja, prema jugozapadu (Vinkovcima) naselje Bršadin, prema jugu naselje Negoslavci. Jedino je prema istoku i jugoistoku ulazak u Vukovar bio moguć kroz naselja s hrvatskom većinom stanovništva (Bogdanovci i Sotin). Takav prostorni razmještaj naselja Vukovarsko-srijemske županije s većinom Srba bio je iznimno dobro iskorišten u svrhu ostvarenja vojnih i političkih ciljeva srbijanskoga agresora.

Srbijansku ratnu agresiju na Hrvatsku u ljeto 1991. godine Vukovarsko-srijemska županija je "dočekala" s *razmjerno homogenom etničkom slikom naseljenosti, u kojoj su Hrvati kao najbrojnije stanovništvo činili više od 2/3 ukupne populacije županije.*

Etničke promjene u razdoblju 1991.-2001.

Između dva posljednja popisa stanovništva, u Vukovarsko-srijemskoj županiji jedino su Hrvati, od izdvojenih i analiziranih etničkih skupina, zabilježili porast broja pripadnika i to sa 158 128 na 160 277 stanovnika ili za 1,4%. To se, kao što smo u metodološkim napomenama već istaknuli, može objasniti činjenicom da su prognani Hrvati u obradi popisa 2001. godine uključeni u ukupan broj stanovnika naselja prijeratnog prebivališta, ali i doseljavanjima, prije svega, izbjeglica i izbjeglica-useljenika s područja Bosanske Posavine (više) i Srijema i Bačke (manje). U istom razdoblju broj Mađara u županiji smanjen je za 34,3%, broj Nijemaca za 31,6%, broj Rusina i Ukrajinaca za 34,5%, broj Slovaka za 17,9%, broj Srba za 30,4% te broj ostalog (i nepoznatog) stanovništva za 63,4%. U apsolutnom iznosu najviše je smanjen broj Srba (za 13 847 osoba). **Demografski regres srpskog stanovništva činio je gotovo polovicu (48,3%) ukupne depopulacije svih nehrvatskih etničkih skupina u županiji,** uključujući i depopulaciju stanovništva koje se u zadnja dva popisa nije izjasnilo u smislu etničke pripadnosti.

Razumljivo je da se ovakva demografska dinamika morala odraziti i na promjene udjela pojedinih etničkih skupina u ukupnom stanovništvu Vukovarsko-srijemske županije. Drugim riječima, došlo je do nove **etničke homogenizacije prostora** u smislu prevladavajuće hrvatske etničke većine. Naime, s udjelom od 78,3% u ukupnom stanovništvu Hrvati su postali daleko najzastupljenija etnička skupina u županiji. Daleko iza njih slijede Srbi s 15,5%, Rusini i Ukrajinci s 1,1%, Mađari s 1,0%, Slovaci s 0,7%,

Nijemci s 0,1% te ostali (i nepoznato) s 3,3% ukupnog stanovništva ovoga kraja.

Valja istaknuti da su promjene etničke strukture stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* između 1991. i 2001. godine posljedica ne samo migracijskih kretanja potaknutih ratom, nego i visokih izravnih demografskih gubitaka zbog srbijanske agresije, nepovoljnih tendencija u prirodnom kretanju stanovništva, promijenjenih kriterija popisivanja stanovništva, ali i završne popisne “dejugoslavenizacije”.

Etničke promjene na razini *gradova* i *općina*

U nedostatku podataka o etničkoj strukturi stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* na razini naselja za 2001. godinu moramo posegnuti za podacima na razini *gradova* i *općina* županije. Raščlambom tih podataka uočavamo neke od specifičnosti etničkih promjena u ovome kraju u analiziranom razdoblju. One se tiču prostornog aspekta procesa u razvoju etničke slike *Vukovarsko-srijemske županije*, kao i utjecaja rata na te procese.

Hrvati su brojem svojih pripadnika porasli u dva *grada* (Vinkovci i Županja) i 14 *općina* (Andrijaševci, Babina Greda, Bošnjaci, Cerna, Drenovci, Gradište, Gunja, Ivanovo, Jarmina, Negoslavci, Privlaka, Stari Mikanovci, Trpinja, Vođinci). Relativno su najveći porast zabilježili u *gradu* Županji (19,4%), a najmanji u *općini* Stari Mikanovci (0,6%). Apsolutno je broj Hrvata najviše porastao u *gradu* Vinkovci (3 308 stanovnika), a najmanje u *općini* Negoslavci (4 stanovnika). Istodobno, broj Hrvata je smanjen u *gradovima* Vukovaru i Iloku, te u *općinama*: Bogdanovci, Borovo, Lovas, Markušica, Nijemci, Nuštar, Otok, Stari Jankovci, Tompojevci, Tordinci, Tovarnik i Vrbanja. Relativno najveće smanjenje hrvatskog stanovništva bilo je u *općini* Borovo (–29,6%), a najmanje u *općini* Otok (–0,4%). Činjenica je da je broj Hrvata najviše smanjen u *gradu* Vukovaru, i to za 3 967 stanovnika. Međutim, ukupno je u *gradovima* broj Hrvata između 1991. i 2001. godine povećan sa 70 894 na 72 383 osobe ili za 2,1%, a u *općinama* sa 87 234 na 87 894 stanovnika ili za 0,8%.

Znakovito je istaknuti da niti jedna upravno-teritorijalna sastavnica *Vukovarsko-srijemske županije*, koja je između 1991. i 2001. godine imala porast broja stanovnika, nije u istom razdoblju zabilježila demografski regres hrvatskog stanovništva. Još je zanimljivije napomenuti da su, unatoč porastu broja Hrvata, *grad* Vinkovci i *općine*: Gunja, Jarmina i Stari Mikanovci između 1991. i 2001. godine imali depopulaciju ukupnog stanovništva.

Tablica 37.

Promjena etničke strukture stanovništva Vukovarsko-srijemske županije 1991.–2001. godine po *gradovima* i *općinama*

<i>Grad/općina</i>	Godina	Broj stanovnika	Hrvati	Mađari	Rusini i Ukrajinci	Slovaci	Srbi	Ostali i nepoznato
Ilok	1991.	9748	6848	115	34	1192	680	879
	2001.	8351	6425	98	26	1044	566	192
Vinkovci	1991.	38580	28650	272	164	55	6138	3301
	2001.	35912	31958	212	106	38	2513	1085
Vukovar	1991.	46735	22166	745	1459	151	15143	7071
	2001.	31670	18199	387	809	85	10412	1778
Županja	1991.	14435	13230	27	5	17	322	834
	2001.	16383	15801	16	2	14	137	413
<i>Gradovi – ukupno</i>	1991.	109498	70894	1159	1662	1415	22283	12085
	2001.	92316	72383	713	943	1181	13628	3468
Andrijaševci	1991.	4031	3902	9	23	2	21	74
	2001.	4249	4202	7	5	1	10	24
Babina Greda	1991.	4205	4045	3	0	0	12	145
	2001.	4262	4210	1	0	0	10	41
Bogdanovci	1991.	3167	1508	18	972	3	365	301
	2001.	2366	1266	9	725	2	241	123
Borovo	1991.	6442	604	30	39	21	5146	602
	2001.	5360	425	29	33	21	4640	212
Bošnjaci	1991.	4426	4228	3	1	1	30	163
	2001.	4653	4592	0	0	1	13	47
Cerna	1991.	4742	4405	49	5	0	43	240
	2001.	4990	4917	25	0	1	8	39
Drenovci	1991.	7202	5822	4	94	3	404	875
	2001.	7424	6461	1	71	3	208	680
Gradište	1991.	3297	3101	4	0	0	16	176
	2001.	3382	3328	1	1	0	12	40
Gunja	1991.	5176	2920	2	43	0	306	1905
	2001.	5033	3236	2	40	5	188	1562
Ivankovo	1991.	8268	8088	9	2	4	25	140
	2001.	8676	8601	10	3	0	3	59
Jarmina	1991.	2629	2471	1	0	0	49	108
	2001.	2627	2578	1	0	0	21	27
Lovas	1991.	2231	1679	126	6	1	277	142
	2001.	1579	1344	77	3	2	106	47
Markušica	1991.	3712	254	13	1	2	3292	150
	2001.	3053	207	11	1	2	2771	61
Negoslavci	1991.	1682	25	1	8	0	1594	54
	2001.	1466	29	3	6	0	1416	12
Nijemci	1991.	6965	5853	4	5	29	905	169
	2001.	5998	5310	3	9	12	607	57
Nuštar	1991.	6612	5663	260	12	1	430	246
	2001.	5862	5322	219	8	2	159	152
Otok	1991.	7924	7709	11	1	28	30	145
	2001.	7755	7676	11	0	14	14	40

<i>Grad/općina</i>	Godina	Broj stanovnika	Hrvati	Mađari	Rusini i Ukrajinci	Slovaci	Srbi	Ostali i nepoznato
Privlaka	1991.	3501	3346	4	0	0	36	115
	2001.	3776	3726	4	0	0	12	34
Stari Jankovci	1991.	6617	3920	389	32	7	2005	264
	2001.	5216	3625	262	27	0	1212	90
Stari Mikanovci	1991.	3400	3326	5	1	8	9	51
	2001.	3387	3346	2	0	5	3	31
Tompojevci	1991.	3092	1422	300	519	3	658	190
	2001.	1999	1181	193	371	3	202	49
Tordinci	1991.	2868	1900	659	0	2	206	101
	2001.	2251	1708	405	0	0	102	36
Tovarnik	1991.	4240	3319	14	22	7	688	190
	2001.	3335	3022	10	9	6	236	52
Trpinja	1991.	7672	467	32	18	5	6579	571
	2001.	6466	483	45	17	4	5774	143
Vođinci	1991.	2099	2048	1	0	0	6	44
	2001.	2113	2107	0	0	1	3	2
Vrbanja	1991.	5543	5209	7	2	88	76	161
	2001.	5174	4992	3	0	72	45	62
<i>Općine</i> - ukupno	1991.	121743	87234	1958	1806	215	23208	7322
	2001.	112452	87894	1334	1329	157	18016	3722
Županija - ukupno	1991.	231241	158128	3117	3468	1630	45491	19407
	2001.	204768	160277	2047	2272	1338	31644	7190

Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.-1991. po naseljima, DZSRH, Zagreb, 1998.; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

Između 1991. i 2001. godine mađarsko stanovništvo u *gradovima* smanjilo se za 38,5%, a u *općinama* za 31,9%. Porast broja pripadnika Mađari su imali samo u *općinama*: Ivankovo (11,1%), Negoslavci (200,0%) i Trpinja (40,6%); međutim, apsolutno se u *općini* Ivankovo radi o svega jednoj osobi, u *općini* Negoslavci o dvije osobe te u *općini* Trpinja o “čak” sedam stanovnika. U četiri *općine Vukovarsko-srijemske županije* ostao je nepromijenjen broj Mađara (Gunja, Jarmina, Otok i Privlaka), no i ovdje se radi o svega 18 stanovnika. U preostalim je *općinama* i sva četiri *grada* županije broj mađarskog stanovništva smanjen. Relativno je najveće smanjenje zabilježeno u *općinama* Drenovci i Gradište (po 75,0%). Svakako je potrebno napomenuti da u *općinama* Bošnjaci i Vođinci više nema popisanih Mađara (1991. godine ih je bilo 4). Mađarsko stanovništvo apsolutno je najviše depopuliralo u *gradu* Vukovaru u kojemu je 2001. u odnosu na 1991. godinu bilo 358 Mađara manje. Rezultati popisa 2001. su pokazali da je trećina mađarskog stanovništva koncentrirana u *gradovima*: Ilok, Vinkovci i Vukovar, a više od polovice (52,7%) u *općinama*: Nuštar, Stari Jankovci, Tompojevci i Tordinci. U preosta-

lim *gradovima* i *općinama*, prema popisu 2001., živi tek nešto više od 13,0% Mađara ove županije.

U *gradovima Vukovarsko-srijemske županije* rusinsko i ukrajinsko stanovništvo depopuliralo je za 43,3%, a u *općinama* za 26,4%. U samo dvije *općine* županije Rusini i Ukrajinci su povećali broj svojih pripadnika – u *općini* Ivankaovo za 50,0% (s 2 na 3 stanovnika) i u *općini* Nijemci za 80,0% (s 5 na 9 stanovnika). U *općini* Markušica zadržan je između 1991. i 2001. jednak broj Rusina i Ukrajinaca (1 osoba). U pet *općina* 1991. i 2001. godine nije bilo popisanih Rusina i Ukrajinaca (Babina Greda, Jarmina, Privlaka, Tordinci i Vođinci). Tim *općinama* pridružile su se i *općine*: Bošnjaci, Cerna, Otok, Stari Mikanovci i Vrbanja, u kojima 2001. više nije bilo ni Rusina ni Ukrajinaca (1991. ih je bilo ukupno 10). Jedino je u *općini* Gradište, u kojoj 1991. nije bilo Rusina ni Ukrajinaca, 2001. godine popisana jedna osoba te etničke pripadnosti. Nešto više od 40,0% Rusina i Ukrajinaca *Vukovarsko-srijemske županije* živi u *gradovima* Vinkovci i Vukovar, narednih 31,9% u *općini* Bogdanovci (uglavnom u naselju Petrovci), te još 16,3% u *općini* Tompojevci (najviše u naselju Mikluševci). U preostalim *gradovima* i *općinama* živi još 11,1% rusinsko-ukrajinskog stanovništva ove županije.

Depopulacija slovačkog stanovništva iznosila je u *gradovima Vukovarsko-srijemske županije* 16,5%, a u *općinama* 27,0%. U *gradu* Iloku, u kojemu je 1991. godine živjelo čak 73,0% Slovaka ove županije, pad njihova broja je iznosio 12,4%. Unatoč padu broja pripadnika koncentracija slovačkog stanovništva u tome *gradu* porasla je na 78,0% te je tako postala još izraženija. U *općinama*: Babina Greda, Gradište, Ivankaovo, Negoslavci, Privlaka, Stari Jankovci i Tordinci nije popisan niti jedan Slovak. *Općine*: Borovo, Bošnjaci, Drenovci, Markušica i Tompojevci zadržale su jednak broj Slovaka i 1991. i 2001. godine, no radi se apsolutno o svega 30 osoba. Uz *grad* Ilok nešto značajniju koncentraciju slovačkog stanovništva zadržali su samo *grad* Vukovar i *općina* Vrbanja, u kojima je 2001. godine popisano 85, odnosno 72 stanovnika slovačke etničke pripadnosti (ukupno se radi o 11,7% Slovaka *Vukovarsko-srijemske županije*).

Promjena broja Srba u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* zasigurno će biti predmetom pojačane pozornosti znanstvene i šire javnosti. To je donekle i razumljivo jer su Srbi 1991. godine bili najbrojnija etnička manjina u županiji. Srbi su te godine činili 19,7% ukupnog stanovništva te čak 62,2% nehrvatskog stanovništva u županiji. Istaknuli smo već da je između 1991. i 2001. godine demografski regres srpskog stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* izno-

sio 30,4%. U *gradovima* je broj Srba smanjen za 38,8%, a u *općinama* za 22,4%. U svim *gradovima* i *općinama* županije broj Srba je smanjen. Relativno je najveća depopulacija srpskog stanovništva bila u *općini* Ivankovo (-88,0%), a najmanja u *općini* Borovo (-9,8%). U čak 3 *grada* i 21 *općini* smanjenje srpskog stanovništva je bilo veće od 20%. Međutim, u depopulaciji srpskog stanovništva postoji izrazita diferenciranost između *gradova* i *općina* s hrvatskom i sa srpskom većinom. Naime, Srbi su prema popisu 1991. i 2001. godine imali apsolutnu većinu samo u *općinama*: Borovo, Markušica i Negoslavci. U njima je između 1991. i 2001. godine pad broja Srba iznosio 12,1%, dok je u *gradovima* i *općinama* koje su prema oba popisa imali hrvatsku većinu, depopulacija Srba iznosila čak 41,0%. Valja, međutim, istaknuti da je u *općinama* sa srpskom većinom pad broja Hrvata bio veći (-15,3%) od pada broja Srba (-12,1%).

Hrvatska etnička homogenizacija nije vidljiva samo na trendu promjene broja i udjela pojedinih etničkih skupina u ukupnom stanovništvu Vukovarsko-srijemske županije nego i u promjeni udjela etničkih skupina na razini *gradova* i *općina*. Tako je u odnosu na 1991. godinu udjel Hrvata povećan u sva četiri *grada*: u Iloku sa 70,3% na 76,9%, u Vinkovcima sa 74,3% na 89,0%, u Vukovaru sa 47,4% na 57,5% i u Županji sa 91,7% na 96,4%. Dakle, **svi gradovi imaju apsolutnu hrvatsku većinu u ukupnom stanovništvu**. Od 26 *općina* županije porast udjela Hrvata zabilježile su njih 24; jedna je imala pad udjela Hrvata (Borovo), a u jednoj je *općini* (Markušica) udjel Hrvata u ukupnom stanovništvu ostao isti (6,8%). Ukupno je u *gradovima* udjel Hrvata između dva popisa povećan sa 64,7% na 78,4%, dok je u *općinama* taj udjel povećan sa 71,7% na 78,2%.

Važno je istaknuti da je prema popisu 1991. u *općinama* s većinom Srba živjelo tek 8,4% ukupnog stanovništva Vukovarsko-srijemske županije. Udjel stanovništva *općina* s većinom Srba do 2001. godine smanjen je na 8,0%. Populacijska masa u *općinama* sa srpskom većinom smanjena je između 1991. i 2001. godine s prosječno 1 500 na prosječno 1 257 stanovnika po naselju. U ostalim je *gradovima* i *općinama* s hrvatskom etničkom većinom populacijska masa smanjena s prosječno 2 982 na prosječno 2 654 stanovnika po naselju. Prema popisu 2001. godine u *općinama* i *gradovima* s većinom Hrvata živio je prosječno 2 241 Hrvat i 240 Srba, dok je u *općinama* sa srpskom većinom živjelo prosječno 88 Hrvata i 1 123 Srba. Neposredno prije Domovinskog rata u *općinama* i *gradovima* s većinom hrvatskog stanovništva živjelo je prosječno 2 208 Hrvata i 407 Srba, a u *općinama* s većinom srpskog stanovništva 104

Tablica 38.

Etnička struktura stanovništva
gradova i općina s hrvatskom i
 srpskom većinom 1991. i
 2001. godine

Hrvata i 1 278 Srba po naselju. Vrijedno je naglasiti da je 1991. u *gradovima* i *općinama* s većinom Hrvata živjelo čak 63,5% svih Srba u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Do 2001. godine njihov je udjel smanjen na 53,9%. Dakle, primjetan je *trend sve izraženije koncentracije srpskog stanovništva u onim općinama Vukovarsko-srijemske županije u kojima imaju većinu stanovništva.*

Etnička većina	Godina	Broj stanovnika	%	Hrvati	%	Srbi	%	Ostali i nepoznato	%
Većina Hrvata	1991.	211733	100	156778	74,0	28880	13,6	26075	12,4
	2001.	188423	100	159133	84,5	17043	9,0	12247	6,5
Većina Srba	1991.	19508	100	1350	6,9	16611	85,1	1547	8,0
	2001.	16345	100	1144	7,0	14601	89,3	600	3,7
Županija – ukupno	1991.	231241	100	158128	68,4	45491	19,7	27622	11,9
	2001.	204768	100	160277	78,3	31644	15,5	12847	6,2

Izvor: Kao tablica 37.

Prema rezultatima popisa 2001. godine izrazito homogeni etnički sastav stanovništva imale su *općine*: Andrijaševci (udjel Hrvata 98,9%), Babina Greda (98,8%), Bošnjaci (98,7%), Cerna (98,5%), Gradište (98,4%), Ivankovo (99,1%), Jarmina (98,1%), Nuštar (90,8%), Otok (99,0%), Privlaka (98,7%), Stari Mikanovci (98,8%), Tovarnik (90,6%), Vođinci (99,7%) i Vrbanja (96,5%) te *grad* Županja (96,4%), kao i *općine*: Negoslavci (udjel Srba 96,6%) i Markušica (90,8%). Između 80% i 90% udjela Hrvata imale su još *općine*: Drenovci (87,0%), Lovas (85,1%) i Nijemci (88,5%) te *grad* Vinkovci (89,0%). Manje od 10% udjela Hrvata imale su samo *općine*: Borovo (7,9%), Markušica (6,8%), Negoslavci (2,0%) i Trpinja (7,5%). Ukupno su u te četiri *općine* s većinom srpskog stanovništva Hrvati 2001. godine činili 7,0%, a Srbi 89,3% stanovništva (3,7% je bilo ostalih i nepoznato). Da *općine* s većinom srpskog stanovništva imaju nešto homogeniji etnički sastav stanovništva potvrđuje i podatak da je od ukupnog broja stanovnika u *općinama* i *gradovima* s hrvatskom većinom udjel Hrvata 2001. godine iznosio 84,5%, a udjel Srba 9,0% (uz 6,5% ostalih i nepoznato).

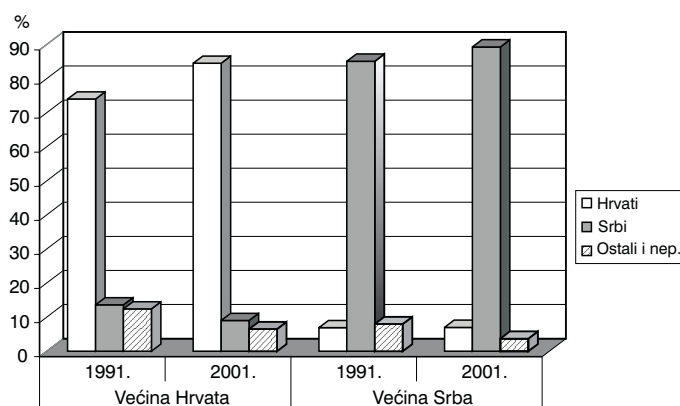
Uz ove dvije najbrojnije etničke skupine, valja nam spomenuti da su značajniji udjel u ukupnom stanovništvu 2001. godine imali Mađari u *općini* Tordini (18,0%), Slovaci u *gradu* Iloku (12,5%) te Rusini i Ukrajinci u *općinama* Bogdanovci (30,6%) i Tompojevci (18,6%). U ukupnom stanovništvu *općine* Gunja ostalo (i nepoznato) stanovništvo sudjeluje s čak 31,0%. Riječ je uglavnom o bošnjačko-muslimanskom stanovništvu podrijetlom iz Bosne i Hercegovine.

Tablica 39.

Promjena etničke strukture stanovništva u *gradovima* i *općinama* Vukovarsko-srijemske županije 1991.–2001. prema stanju okupiranosti

Stanje okupiranosti	Godina	Broj stanovnika	Hrvati	%	Srbi	%	Ostali i nepoznato	%
Potpuna i djelomična okupiranost	1991.	140615	77430	55,1	43426	30,9	19759	14,0
	2001.	112533	74079	65,8	30391	27,0	8063	7,2
Neokupiranost	1991.	90626	80698	89,0	2065	2,3	7863	8,7
	2001.	92235	86198	93,5	1253	1,4	4784	5,1
Ukupno	1991.	231241	158128	68,4	45491	19,7	27622	11,9
	2001.	204768	160277	78,3	31644	15,5	12847	6,2

Izvor: Kao tablica 37.

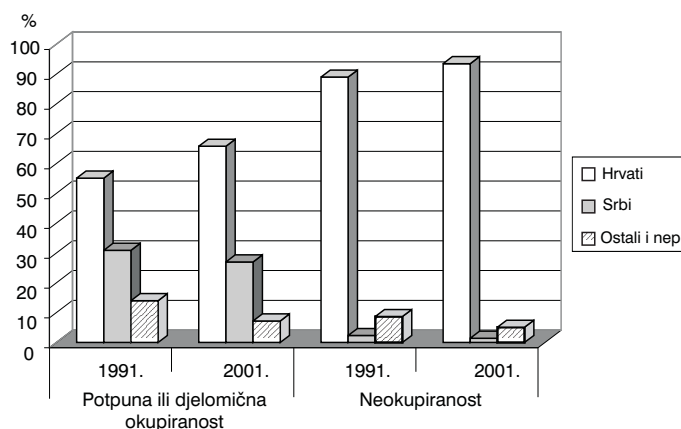
Graf 15.

Etnička struktura gradova i općina Vukovarsko-srijemske županije s hrvatskom i srpskom većinom stanovništva 1991. i 2001. godine

Premda će o demografskim aspektima srbijanske oružane agresije na *Vukovarsko-srijemsku županiju* nešto više riječi biti u posebnom poglavlju, ipak na ovome mjestu možemo sažeto prikazati i utjecaj rata na promjene etničke strukture ove županije. Primjerice, u bivšim, u cijelosti ili djelomično okupiranim, upravno-teritorijalnim sastavnicama županije broj Hrvata je između 1991. i 2001. godine smanjen za 4,3%, a broj Srba za 30,0%. U onim *gradovima* i *općinama* koje nisu imale okupiranih naselja broj Hrvata je povećan za 6,8%, dok je broj Srba smanjen za 39,3%. Potonje je dovelo do povećanja udjela Hrvata u ukupnom stanovništvu bivših okupiranih *gradova* i *općina* (sa 55,1% na 65,8%) i onih *gradova* i *općina* koja nisu bila okupirana (sa 89,0% na 93,5%), dok je udjel Srba u prvoj kategoriji *gradova* i *općina* smanjen sa 30,9% na 27,0%, a u drugoj kategoriji sa 2,3% na 1,4%.

Graf 16.

Etnička struktura gradova i
 općina Vukovarsko-srijemske
 županije 1991. i 2001. godine
 prema stanju okupiranosti

DEMOGRAFSKI POKAZATELJI URBANO-RURALNE POLARIZACIJE ŽUPANIJE

Suvremeni društveno-gospodarski razvoj *Vukovarsko-srijemske županije* baštini, između ostalog, polarizirani demografski razvoj, naročito između gradskih i seoskih naselja u županiji. Štoviše, populacijski razvoj cjelokupnog istočno-hrvatskog prostora u drugoj polovici 20. stoljeća pokazuje tendenciju prostornog preraspmješaja stanovništva te diferenciranog demografskog razvoja između urbanih i ruralnih područja što je plodilo, ne samo izrazitim polarizacijskim populacijskim razvojem, nego i sve izraženijim produbljivanjem problema u društveno-gospodarskoj preobrazbi i napretku prostora (Živić, 1995.a.). Istaknuli smo već da je specifičan gospodarski razvoj (rastuća industrijalizacija i urbanizacija nasuprot naslijeđenim agrarno-ruralnim značajkama) ove županije tijekom posljednjih pola stoljeća izazvao (ne)kontrolirani ruralni egzodus, ubrzanu i pretjeranu koncentraciju stanovništva u gradskim naseljima te demografsko praznjenje značajnog broja naselja kraja.

Svrha ovoga dijela analize je istražiti temeljna demografska obilježja populacijske polarizacije naseljenosti *Vukovarsko-srijemske županije* u suvremenom razdoblju. Posebno će mjesto, pri tom, zauzimati analiza kretanja broja stanovnika gradskih, seoskih i tzv. prijelaznih naselja. Srbijska oružana agresija umnogome je prekinula "redovite" polarizacijske tokove u razvoju stanovništva ove županije pa se oni ne mogu objasniti samo djelovanjem procesa industrijalizacije, deagrarizacije i urbanizacije. Osim toga, mnogi podatci relevantni za ovu analizu iz popisa 2001. godine u vrijeme nastanka ove studije još uvijek nisu bili objavljeni na razini naselja, nego samo na razini *gradova* i *općina* što onemogućava dovoljno reprezentativnu komparaciju s prethodnim razdobljima.

Urbano-ruralna polarizacija županije do 1991. godine

Broj naselja, a naročito veličina i struktura stanovništva u njima, iznimno su precizan indikator dosegnute razine društveno-gospodarskog razvoja prostora. Temeljni pokretači i nositelji promjena u strukturi naselja su procesi urbanizacije izazvani industrijalizacijom i deagrarizacijom prostora. Urbanizacija, ponajprije, uvjetuje snažan porast broja stanovnika gradskih naselja, njihovo teritorijalno širenje te funkcionalno diferenciranje, uz brz preobražaj pri-gradskih ruralnih prostora i njihovo pretvaranje u urbanizirane zone. Gradska su naselja⁷⁸ nositelji funkcionalne organizacije prostora i žarišta društveno-gospodarske preobrazbe svojih okolica (Vresk, 1981.). Pod utjecajem navedenih procesa dolazi do transformacije prostora što se odražava na njegovu naseljsku strukturu, ali i na ukupnu demografsku dinamiku. Najznačajniji učinci procesa urbanizacije iskazuju se u prerazmještanju stanovništva i koncentraciji radnih mjesta u gradskim naseljima što u dugoročnom smislu potiče polarizirani prostorni (demografski i društveno-gospodarski) razvoj. U tom se kontekstu procesi urbano-ruralne polarizacije nameću ključnom odrednicom u razumijevanju prostornih odnosa u razvoju stanovništva, gospodarskoj dinamici i društvenim kretanjima.

Glavni poticaj urbano-ruralnoj polarizaciji dala je industrijalizacija koja je bila urbano orijentirana. Drugim riječima, gradska su naselja predstavljala najpovoljniji loka-cijski okvir za smještaj i razvoj industrije što je u njima potaknulo razvoj i drugih gospodarskih, napose uslužnih djelatnosti. U gradskim su se naseljima koncentrirali radna mjesta i kapital. To je, s jedne strane, potaknulo deagrarizaciju (napuštanje poljoprivrede kao djelatnosti), a s druge strane, ubrzalo deruralizaciju (napuštanje sela kao prebivališta) i migracije selo – grad. Gradovi⁷⁹ *Vukovarsko-srijemske županije* su postali nositeljima gospodarskog razvoja i socioekonomske preobrazbe prostora što je u najvećoj mjeri i potaknulo njihov populacijski rast.

Tablica 40.
Stupanj socioekonomske preobrazbe
Vukovarsko-srijemske županije
po naseljima prema popisu
1991. godine

Sastavnica	Ukupno nas.		Gradska nas.		% stan.	Jače urbaniz.		% stan.	Slabije urbaniz.		% stan.	Seoska nas.		% stan.
	Apsol.	%	Apsol.	%		Apsol.	%		Apsol.	%		Apsol.	%	
Vinkovački kraj	40	100	1	2,5	35,9	3	7,5	12,6	14	35,0	31,2	22	55,0	20,3
Vukovarski kraj	28	100	1	3,6	53,3	1	3,6	7,7	7	25,0	18,0	19	67,8	21,0
Županjski kraj	16	100	1	6,3	24,4	0	0	0	3	18,8	20,2	12	74,9	55,4
Ukupno	84	100	3	3,6	39,8	4	4,8	8,1	24	28,6	24,1	53	63,1	28,0

Već smo u prikazu razmještaja stanovništva utvrdili da su u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*, prema popisu pučan-

stva iz 1991. godine, prevladavala naselja s i preko 2 000 stanovnika (32,1% svih naselja u županiji), u kojima je živjelo 77,3% svih stanovnika županije. Ovako velika koncentracija stanovništva u manjem broju naselja (u preostalih 67,9% naselja je živjelo tek 22,7% stanovnika), posljedica je, kako prostornog preraspmještaja stanovništva u županiji, tako i snažnog brojčanog razvoja pučanstva najvećih naselja kraja, odnosno njihovih prigradskih naselja, kao rezultat doseljavanja. Tako je 1991. godine u tri najveća naselja istraživanog prostora (Vinkovci, Vukovar, Županja) živjelo ukupno 91 933 žitelja ili 39,8% pučanstva *Vukovarsko-srijemske županije*. Ako tim naseljima pridružimo još svega pet naselja s preko 5 000 stanovnika (Ivankovo, Otok, Borovo, Ilok, Gunja), u kojima je 1991. godine živjelo narednih 30 636 stalnih žitelja ili 13,2% svih stanovnika županije, onda su razmjeri izrazite prostorne koncentracije naseljenosti u relativno malom broju naselja još izraženiji. Drugim riječima, u svega osam naselja ili 9,5% naselja *Vukovarsko-srijemske županije* bilo je koncentrirano čak 53,0% njezina ukupnog pučanstva.

Ovakva struktura naseljenosti tipična je za panonski, ravničarski prostor Hrvatske jer je odraz naslijeđene agrarno-ruralne strukture, ali i pokazatelj dosegnutog stupnja urbanizacije i socioekonomske preobrazbe prostora. *Sve veće preseljavanje i koncentracija stanovništva u manjem broju, uglavnom, većih i velikih naselja, ukazuje na urbanizaciju, odnosno, deruralizaciju, kao vodeće prostorne demografske procese u Vukovarsko-srijemskoj županiji.* Drugim riječima, ruralno područje ove županije karakterizira demografska regresija (pražnjenje, depopulacija), dok urbano područje županije, s obzirom na svoj demografski razvoj, ima pretežita koncentracijska obilježja.

Da bismo utvrdili stupanj i dinamiku socioekonomske preobrazbe *Vukovarsko-srijemske županije*, kao i dosegnuti stupanj urbanizacije prostora, valja na početku u metodološkom smislu izdvojiti gradska od ostalih (seoskih) naselja kraja. U Hrvatskoj je u posljednje vrijeme za diferenciranje naselja korišten tzv. upravni kriterij (popisi 1981., 1991. i 2001.), i to na način da je gradskim naseljem smatrano ono naselje koje je takvim proglašeno službenim aktom, čime je napušten dotadašnji model izdvajanja naselja na temelju veličine (broja stanovnika) i udjela poljoprivrednog stanovništva u njemu (popis 1971.). Primjenom tzv. upravnog kriterija u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je 1981. i 1991. godine bilo izdvojeno pet gradskih naselja – Borovo, Ilok, Vinkovci, Vukovar i Županja. Međutim, za ocjenu socioekonomske preobrazbe prostora te, poglavito, za usporedbu ukupne dinamike stanovništva u naseljima,

nužno je diferencijaciju naselja izvršiti primjenom drugih, statističko-demografski relevantnijih kriterija. To su, uglavnom, veličina naselja, udjel poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, udjel domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva te udjel zaposlenih radnika koji rade u mjestu stanovanja. Navedeni indikatori ukazuju, među ostalim, na neka morfološka obilježja naselja, na stupanj socio-ekonomske preobrazbe njegovih stanovnika, na način života stanovništva u njima te na funkcionalno značenje samih gradskih naselja (Vresk, 1982./83., Šterc, 1992.). Primjenom tih indikatora naselja je moguće diferencirati na: gradska (urbana), seoska (ruralna) i prijelazna (jače i slabije urbanizirana) naselja.

Prije Domovinskog rata u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su prevladavala seoska naselja. Njih je prema popisu 1991. godine bilo 53 te su činila čak 63,1% svih naselja u ovoj županiji. S obzirom na broj naselja, iza seoskih su slijedila slabije urbanizirana (24 naselja ili 28,6% naselja županije) i jače urbanizirana naselja (4 naselja ili 4,8% svih naselja u županiji). Drugim riječima, negradskih je naselja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* prije Domovinskog rata bilo 81 te su činila čak 96,4% svih naselja županije. Od ukupnog broja naselja u županiji najmanje je bilo gradova – svega tri (3,6%).⁸⁰ Međutim, u gradskim naseljima 1991. živjelo je najviše stanovništva (39,8%); bitno manje u seoskim (28,0%) i slabije urbaniziranim naseljima (24,1%), a uvjerljivo najmanje u jače urbaniziranim naseljima *Vukovarsko-srijemske županije* (8,1%). Dakle, u gradskim naseljima istraživanog prostora živjelo je prije srbijanske oružane agresije gotovo četiri desetine stanovništva županije. Ako njima pridodamo 8,1% stanovništva koje je živjelo u jače urbaniziranim naseljima, može se vrlo jasno zaključiti da je u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* postojala **izrazita polarizacija naseljenosti između naselja višeg i nižeg stupnja urbanizacije**.

Iz navedenih podataka vidljivo je da značajniju socio-ekonomsku preobrazbu nije doživjelo gotovo dvije trećine naselja ove županije, što znači da su ona zadržala tipične agrarno-ruralne značajke. To je posljedica sporijeg razvoja sekundarnih i tercijarnih djelatnosti u njima, što je otežalo dinamičnost socijalnog prestrukturiranja agrarnog stanovništva. Trećina naselja županije doživjela je određeni stupanj socioekonomske preobrazbe, zato o njima i govorimo kao o prijelaznim ili urbaniziranim naseljima. Pojedina seoska naselja, poglavito oko vodećih gradskih naselja i centara rada županije, zahvaljujući industrijalizaciji i zapošljavanju dijela stanovništva, brže su mijenjala svoje socioekonomske, fizionomske i funkcionalne značajke, tj. brže su se urbanizirala.

Jedan od važnijih čimbenika urbanizacije ruralnog prostora jest i dnevna mobilnost stanovništva, pa su oko gradskih središta nastale gravitacijske zone dnevne migracije. Na taj su način *oko Vukovara i Vinkovaca (mnogo manje oko Županje) stvorene i prije srbijanske oružane agresije urbanizirane zone, odnosno zone socioekonomske gradske regije*. U tim se naseljima, zapravo, miješaju gradski i seoski načini života i rada, a daljnji će put preobrazbe ovisiti o nastavku i mogućnostima procesa deagrarizacije, odnosno zapošljavanja nepoljoprivrednog stanovništva izvan seoskih posjeda.

Na koncu, svega tri naselja *Vukovarsko-srijemske županije* su doživjela punu socioekonomsku preobrazbu. Sva tri su naselja imala 1991. godine više od deset tisuća stalnih stanovnika (Vinkovci – 35 347, Vukovar – 44 639, Županja – 11 947), manje od 10% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu (Vinkovci 2,2%, Vukovar 1,8%, Županja 3,8%), više od 50% radnika koji rade u mjestu stanovanja (Vinkovci 92,8%, Vukovar 95,6%, Županja 92,3%) te više od 50% domaćinstava bez poljoprivrednih gospodarstava (Vinkovci – 89,9%, Vukovar – 88,4%, Županja – 84,2%). U odnosu na tzv. upravni kriterij, gradskim naseljem se nisu smatrali Borovo i Ilok (Borovo – jače urbanizirano i Ilok – slabije urbanizirano naselje). Borovo se nalazilo na samoj granici da bude uvršteno u skupinu gradskih naselja županije, jer je 1991. godine imalo 6 442 stalnih stanovnika, 3,1% poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu, 64,1% domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstva, ali svega 19,3% zaposlenih radnika koji rade u mjestu stanovanja.

Tablica 41.
Kretanje gradskog i ostalog
(seoskog) stanovništva
Vukovarsko-srijemske županije
između 1948. i 1991. godine

Sastavnice	Godine	Ukupno stanovništvo	Gradsko stanovništvo	Ostalo (seosko) stanovništvo	Indeks ukupnog	Indeks gradskog	Indeks ostalog
Vinkovački kraj	1948.	65972	17219	46753	–	–	–
	1953.	73172	19179	53993	110,9	111,4	115,5
	1961.	83777	23192	60585	114,5	120,9	112,2
	1971.	91714	29106	62608	109,5	125,5	103,3
	1981.	95245	33004	62241	103,9	113,4	99,4
	1991.	98445	35347	63098	103,4	107,1	101,4
Vukovarski kraj	1948.	49826	17223	32603	–	–	–
	1953.	53036	18705	34331	106,4	108,6	105,3
	1961.	63487	23740	39747	119,7	126,9	115,8
	1971.	76294	30222	46072	120,2	127,3	115,9
	1981.	80857	33649	47208	106,0	111,3	102,5
	1991.	83770	44639	39131	103,6	132,7	82,9

Sastavnice	Godine	Ukupno stanovništvo	Gradsko stanovništvo	Ostalo (seosko) stanovništvo	Indeks ukupnog	Indeks gradskog	Indeks ostalog
Županijski kraj	1948.	36674	4695	31979	–	–	–
	1953.	40748	5391	35357	111,1	114,8	110,6
	1961.	45960	7024	38936	112,8	130,3	110,1
	1971.	49107	8865	40242	106,8	126,2	103,4
	1981.	48001	10263	37738	97,7	115,8	93,8
	1991.	49026	11947	37079	102,1	116,4	98,3
Ukupno	1948.	152472	39137	113335	–	–	–
	1953.	166956	43275	123681	109,5	110,6	109,1
	1961.	193224	53956	139268	115,7	124,7	112,6
	1971.	217115	68193	148922	112,4	126,4	106,9
	1981.	224103	76916	147187	103,2	112,8	98,8
	1991.	231241	91933	139308	103,2	119,5	94,6

Izvor: Kao tablica 3.

Analiziramo li stupanj socioekonomske preobrazbe *Vukovarsko-srijemske županije* prema njezinim sastavnicama, uočavamo da je do Domovinskog rata najslabiju preobrazbu doživio županijski kraj, u kojemu je 12 od 16 naselja ili 74,9% bilo seoskih te u kojima je 1991. godine živjelo više od polovice stanovništva kraja. Ovim naseljima valja pridodati i tri slabije urbanizirana naselja (18,8%) s 20,2% stanovništva pa možemo zaključiti da je u županjskom kraju značajniju socioekonomsku preobrazbu doživjelo samo jedno naselje (Županja) sa svega četvrtinom pučanstva županije. Vrlo visok udjel seoskih naselja imao je i vukovarski kraj (67,8%), ali je u njima prije Domovinskog rata živjelo tek nešto više od petine ukupnog stanovništva (21,0%). U Vukovaru kao jedinom gradskom naselju, te Borovu kao jedinom jače urbaniziranom naselju živjelo je 61,0% stanovništva kraja. Najmanji udjel seoskih naselja (no veći od 50,0%) i ujedno najvišu razinu socioekonomske preobrazbe imao je vinkovački kraj (45% gradskih te jače i slabije urbaniziranih naselja). Doduše, u vinkovačkom kraju je bilo samo jedno gradsko naselje (Vinkovci), svega tri jače urbanizirana naselja (7,5%), ali čak 22 (35,0%) slabije urbanizirana naselja. Potonji nam podatci ukazuju da je *socioekonomska preobrazba Vukovarsko-srijemske županije prije srbijanske oružane agresije bila nejednaka, odnosno, da je županija u cjelini bila neujednačeno urbanizirana.*

Urbanizacija kao globalni proces označava socioekonomske, funkcionalne i fizionomske promjene u ruralnim naseljima i dovodi do smanjivanja razlika između sela i grada (Vresk, 1983.). Tim se procesom potiče trajno prese-

ljavanje stanovništva iz sela u grad, ali i njegova dnevna mobilnost s posljedicama koje se najizravnije očituju u porastu stanovništva centara rada i nastanku gravitacijskih zona radne snage (dnevnih migranata) (Vresk, 1983.). Stoga se *najbrže i najsnažnije urbaniziraju (socioekonomski transformiraju) ona seoska (ruralna) naselja koja se nalaze bliže gradskim naseljima i drugim centrima rada, u kojima je prisutna veća koncentracija radnih mjesta u sekundarnim i tercijarnim djelatnostima te gdje se mogu zaposliti viškovi poljoprivrednog stanovništva*. Valja, doduše, istaknuti da je urbano-ruralnoj polarizaciji Vukovarsko-srijemske županije umnogome pridonio i komunalni (općinski) sustav, tj. upravno-teritorijalna organizacija prostora koja je vrijedila do konca 1992. godine. Nekadašnje su općine (Vinkovci, Vukovar i Županja) bile svojevrsne "države u državi". U takvim okolnostima općinska su središta bila posebno favorizirana. U njima su, uglavnom, bile koncentrirane najvažnije gospodarske djelatnosti i administrativno-političke funkcije. Ostala su naselja, pretežito ruralna, bila u bitno podređenijem položaju što se negativno odražavalo i na njihov ukupan razvoj i napredak. Selo je zahvatila depopulacija, starenje i gospodarsko nazadovanje. Stoga možemo tvrditi da *stupanj urbanizacije opada sa udaljenošću naselja od grada i važnih prometnica*. Tako su, primjerice, jače i slabije urbanizirana naselja u vinkovačkom kraju isključivo vezana uz Vinkovce kao gradsko i vodeće funkcionalno naselje prostora. Vinkovci su okruženi naseljima jače (Ivankovo, Nuštar, Rokovci) i slabije urbaniziranosti (Jarmina, Ostrovo, Cerić, Mirkovci, Privlaka). Značajke slabije urbaniziranosti imaju i naselja vinkovačkog kraja koja se nalaze na magistralnoj pruzi Slavonski Brod – Vinkovci. Što su naselja udaljenija od Vinkovaca stupanj socioekonomske preobrazbe je sve manji. Slično je i u vukovarskom kraju. Razlike postoje jedino u županjskom kraju što je i razumljivo imamo li na umu ukupnu slabiju urbaniziranost prostora i najduže zadržavanje naslijeđenih agrarno-ruralnih značajki u većini naselja. Dakle, unutar Vukovarsko-srijemske županije kontinuirano područje urbanizacije čine urbanizirana naselja oko Vinkovaca i Vukovara, a oni se nalaze na istočno-hrvatskoj osovini urbanizacije Nova Gradiška – Slavonski Brod – Vinkovci – Vukovar (Vresk, 1988.).

Za ocjenu temeljnih demografskih značajki populacijske polarizacije Vukovarsko-srijemske županije između gradskih i ostalih (seoskih) naselja do 1991. godine, valja utvrditi i prikazati dinamiku i karakter urbanizacije, i to izračunavanjem stopa porasta gradskog stanovništva, te uporedbom porasta gradskog, seoskog i ukupnog stanov-

ništva u nekoliko međupopisnih razdoblja. Naime, u promatranom razdoblju (1948.–1991.) porast stanovništva gradskih naselja u svim međupopisnim razdobljima bio je veći (a u nekima i višestruko veći) od porasta stanovništva ostalih (negradskih) naselja. Čak su u posljednjih dvadesetak godina prije Domovinskog rata negradska naselja zabilježila pad ukupnog broja stanovnika (–1,2%, odnosno, –5,4%). Valja istaknuti da je porast gradskog stanovništva bio znatno veći od rasta ukupnog stanovništva županije, što je posebno došlo do izražaja u posljednjem međupopisnom razdoblju prije Domovinskog rata. Tako je između 1981. i 1991. godine porast ukupnog stanovništva u županiji iznosio 3,2%, a gradskog stanovništva čak 19,5%. Ovakve razlike u dinamici rasta ukupnog i gradskog stanovništva karakteristična su za područja koja se nalaze u razdoblju pojačanog industrijskog razvoja ili tranzicijske urbanizacije, s deagrarizacijskim karakterom procesa, pri čemu gradska naselja imaju izraženu žarišnu i polarizacijsku funkciju. Gradsko stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* nakon Drugoga svjetskog rata raslo je uglavnom zahvaljujući pravcu (i) migracijskih tokova koji su vodili od sela prema gradu.

Unutar županije postojale su stanovite razlike u stupnju urbanizacije mjerene promjenom broja gradskog, seoskog i ukupnog stanovništva. Naime, u sve tri je sastavnice istraživanog prostora porast ukupnog stanovništva između 1981. i 1991. godine bio približno jednak (3,4% vinkovački, 3,6% vukovarski i 2,1% županjski kraj), no značajnije se razlike javljaju u dinamici gradskog stanovništva. Tako je najveći porast gradskog stanovništva zabilježio vukovarski (32,7%), upola manje županjski (16,4%), a najmanje vinkovački kraj (7,1%).

Za ocjenu prijeratnog stupnja urbanizacije *Vukovarsko-srijemske županije* u odnosu na istočno-hrvatski i hrvatski prosjek, poslužit će nam dvije varijable: udjel gradskog i udjel poljoprivrednog stanovništva prema rezultatima popisa iz 1991. godine. Primjenom toga modela (Vresk, 1982./83.) opažamo da je istraživani prostor u odnosu na Hrvatsku u cijelosti i Istočnu Hrvatsku pripadao četvrtom, najnižem tipu urbanizacije, jer je udjel gradskog stanovništva bio manji (39,8% spram 51,3%, odnosno, 40,0%), a udjel poljoprivrednog stanovništva bio veći (14,1% spram 9,1%, odnosno, 13,2%) od državnog i istočno-hrvatskog prosjeka, što znači da je ova *županija prije Domovinskog rata bila slabije deagrariziran i urbaniziran prostor, s prevlašću izrazito ruralnih naselja*. Valja, međutim, istaknuti da je vukovarski kraj i u odnosu na Hrvatsku i u odnosu na Istočnu Hrvatsku bio urbaniziraniji prostor, dok

su vinkovački i županijski kraj zadržali pretežite agrarno-ruralne značajke.

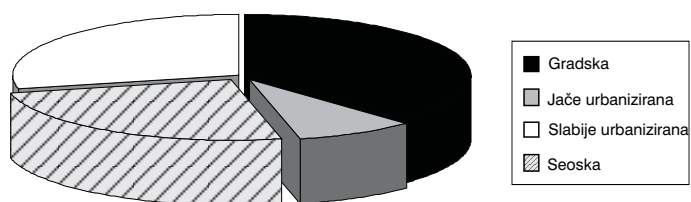
Pod utjecajem funkcije rada gradskih naselja *Vukovarsko-srijemske županije* prije Domovinskog rata, njihova je okolica doživjela određeni stupanj socioekonomske preobrazbe. Prostorno-funkcionalna rezultanta toga procesa jest oblikovanje socioekonomske gradske regije, koju čini grad određene veličine (najmanje 20 000 stanovnika) i njegova urbanizirana okolica (manje od 30% poljoprivrednog stanovništva, 10% i više domaćinstava bez poljoprivrednog gospodarstava, 50% i više zaposlenih od ukupnog broja aktivnih, ...) (Vresk, 1986.). Primjenom tih indikatora u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* se prije rata moglo izdvojiti jedino Vinkovce kao stvarnu te Vukovar kao potencijalnu socioekonomsku (sociodemografsku) regiju.

Urbano-ruralna polarizacija županije između 1991. i 2001. godine

Naglasili smo već činjenicu da je ratna agresija 1990-ih godina prekinula dotadašnje društveno-gospodarske razvojne tokove u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* što se odrazilo i na promjene u njezinoj urbano-ruralnoj polarizaciji. Došlo je do svojevrsnog blagog ublažavanja polarizacije naseljenosti između gradskih i negradskih naselja, tj. urbanih i ruralnih područja. Međutim, kako te promjene nisu rezultat suvremenih društvenih i gospodarskih procesa, nego su one u najvećoj mjeri posljedica izvanrednih ratnih okolnosti, razložno se može pretpostaviti da će one imati kratkoročne učinke. Drugim riječima, svršetkom poslijeratne obnove i okončanjem povratka prisilnih i drugih ratnih migranata u svoje domove, procesi urbanizacije i deruralizacije će ponovno ojačati (doduše ne kao 1960-ih, 1970-ih i 1980-ih godina) što će ploditi novim polarizacijskim trendovima u razvoju naseljenosti.

Uzmemo li kao statističku osnovu diferencijaciju naselja s obzirom na njihov pretežiti ili prijelazni urbani i ruralni karakter iz popisa 1991. godine te na nju primijenimo rezultate popisa stanovništva iz 2001. godine, dobivamo sljedeće pokazatelje:

- (1) Ukupan broj stanovnika u gradskim naseljima *Vukovarsko-srijemske županije* je između 1991. i 2001. godine smanjen sa 91 933 na 77 140 ili za 16,1%. Istodobno, smanjen je i udjel njihova stanovništva u ukupnom stanovništvu županije, i to sa 39,8% na 37,7%.
- (2) Ukupan broj stanovnika u ostalim (negradskim) naseljima županije je, također, smanjen, ali po stopi manjoj od gradskih naselja – sa 139 308 na 127 628 ili za

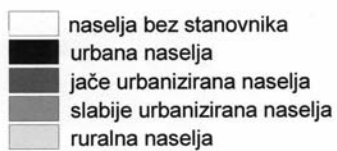
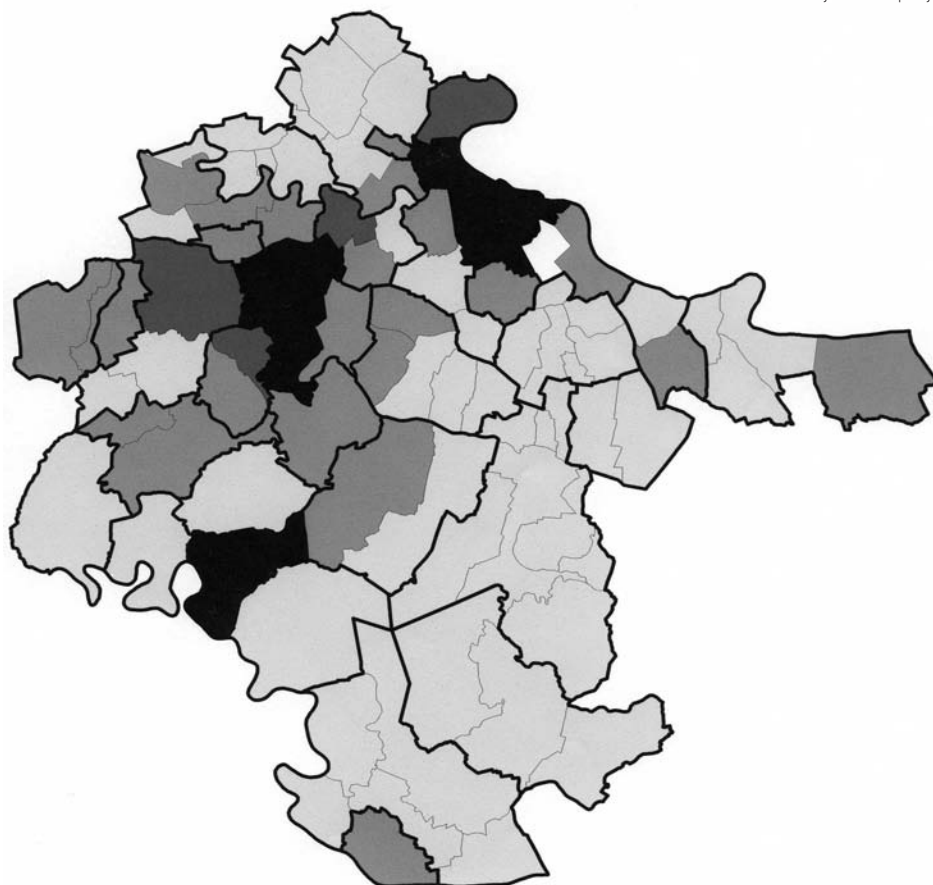

Graf 17.

Struktura stanovništva s obzirom na proces socioekonomske preobrazbe naselja prema popisu 2001. godine

Slika 7.

Kartogram socioekonomske preobrazbe naselja Vukovarsko-srijemske županije

8,4%. Međutim, sve tri kategorije negradskih naselja povećale su udjel u ukupnom stanovništvu županije, i to: jače urbanizirana naselja sa 8,1% na 8,7%, slabije urbanizirana naselja sa 24,1% na 25,0% te seoska (ruralna) naselja sa 28,0% na 28,7%. Ukupno su negradiska naselja povećala svoj udjel u ukupnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije* sa 60,2% na 62,3%. Došlo je do – već prije istaknute – svojevrsne reruralizacije županije.

UTJECAJ SRBIJANSKE ORUŽANE AGRESIJE NA RAZVOJ STANOVNIŠTVA

Rat je jedan od najvažnijih “vanjskih” čimbenika demografskog razvoja. Štoviše, *ratna zbivanja su bitnim faktorom depopulacijskih procesa, napose ukupne, prirodne i emigracijske depopulacije*. Srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku, a u tome kontekstu i na područje *Vukovarsko-srijemske županije*, umnogome je promijenila i dodatno pogoršala dotadašnja demografska kretanja, proizvodeći pritom dalekosežne, i to uglavnom nepovoljne učinke po dinamičko-strukturni razvoj stanovništva, kako Hrvatske u cijelosti tako i ove županije. Uklanjanje ili ublažavanje demografskih posljedica rata bitnom je pretpostavkom svekolike demografske revitalizacije hrvatskoga i vukovarsko-srijemskoga prostora, a time i ključna podloga njihovog ukupnog društvenog i gospodarskog razvoja.

Rat i okupacija (1991.–1998.)

Srbijanska oružana agresija na *Vukovarsko-srijemsku županiju* započela je drugog svibnja 1991. godine, kada je iz zasjede, u Borovu, naselju s većinskim srpskim stanovništvom, smještenom nekoliko kilometara sjeverno od Vukovara, na cesti Vukovar-Dalj, ubijeno dvanaest hrvatskih policajaca. U akciji protiv hrvatskih redarstvenih snaga su, uz domaće pobunjene Srbe, sudjelovali i brojni srpski dobrovoljci iz Srbije. Nakon toga uslijedile su blokade prometnica koje su se postavljale u naseljima u kojima su Srbi imali većinu stanovništva (Trpinja, Bršadin, Borovo, Mirkovci i druga). Tijekom ljeta 1991. godine sustavno su topništvom iz žarišnih naselja agresije napadani Borovo-naselje u Vukovaru, samo središte Vukovara, Vinkovci, pa i pojedina seoska naselja većinom nastanjena hrvatskim stanovništvom (Jurčević, 1996.). Sva naselja *Vukovarsko-srijemske županije* u kojima su prema popisu 1991. godine Srbi činili većinu stanovništva postala su uporišne točke agresije. U tom su se smislu naročito isticala naselja – Borovo i Mirkovci.

Ona su, prema popisu iz 1991. godine, imala ukupno 9 675 stanovnika (4,2% stanovništva županije), od kojih je Hrvata bilo 1 139 (11,8%), Srba 7 521 (77,7%) te ostalih (i nepoznato) 1 015 stanovnika (10,5%). U Mirkovcima i Borovu Srbi su činili gotovo petinu svega srpskog stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*.

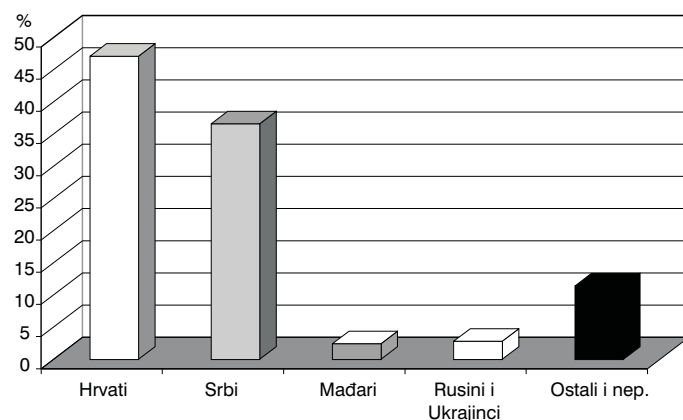
Tijekom kolovoza 1991. godine napadnut je Vukovar, kao i naselja u njegovom užem i širem okruženju (Bogdanovci, Sotin, Lovas, Bapska, Ilok, Stari Jankovci, Ilača, Tovarnik, Tordinci, Nuštar...). Vrhunac agresije dosegnut je u studenom iste godine kada je nakon 3-mjesečnih teških borbi slomljen otpor branitelja Vukovara. Okupacijom ovoga grada, kao i svih naselja bivše općine Vukovar te većine naselja u bivšoj općini Vinkovci, agresori su zaposjeli gotovo polovicu površine *Vukovarsko-srijemske županije*, koju su potom "uključili" u tzv. Republiku Srpsku Krajinu.

Etnička pripadnost	Apsolutni pokazatelj	Razmjerni pokazatelj	% u ukupnom stanovništvu županije	% u ukupnom broju pojedinog naroda
Hrvati	52271	47,1	22,6	33,1
Srbi	40259	36,6	17,4	88,5
Mađari	2707	2,4	1,2	86,8
Rusini i Ukrajinci	3157	2,8	1,4	91,0
Ostali i nepoznato	12543	11,4	5,4	59,6
Ukupno	110937	100,0	48,0	-

Izvor: Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

Tablica 42.

Etnička struktura stanovništva bivših okupiranih naselja Vukovarsko-srijemske županije prema popisu iz 1991. godine

Graf 18.

Etnička struktura stanovništva bivših okupiranih naselja Vukovarsko-srijemske županije prema popisu 1991. godine

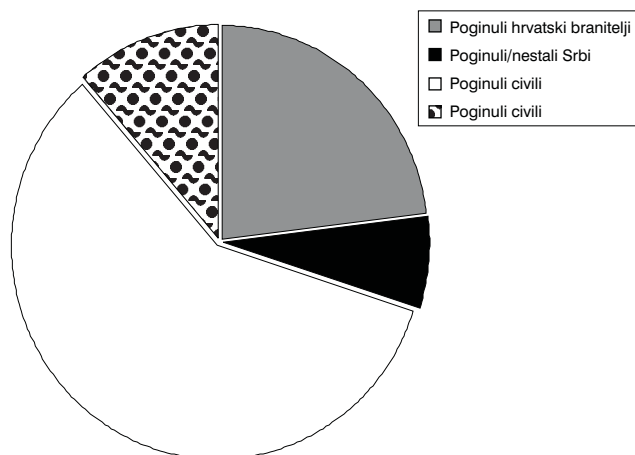
Do kraja 1991. godine pod okupacijom su se nalazila 54 naselja ili 64,3% svih naselja županije. Valja istaknuti da su neka od preostalih neokupiranih naselja pretrpjela

velika ljudska stradanja i materijalna razaranja jer su se nalazila na pravcima glavnih operacija srbijanskih postrojbi ili su se nalazila na crtama bojišnice, pa ih je agresor u nemogućnosti zauzimanja napadao topništvom sa sigurne udaljenosti. Više nego očit primjer naselja iz te skupine je svakako Nuštar koji je, zahvaljujući činjenici da se nalazi na cestovnoj i željezničkoj komunikaciji Vinkovci – Vukovar, predstavljao važan strateški cilj srbijanskoga agresora te je u isto vrijeme bio i jedna od ključnih obrambenih točaka istoka Hrvatske. Unatoč višekratnim pokušajima Srbi ga nikada nisu uspjeli zaposjesti.

U okupiranim je naseljima, prema popisu 1991. godine, živjelo ukupno 110 936 stanovnika ili 48,0% stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*, odnosno 2,3% ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske. Relativnu većinu u stanovništvu okupiranih naselja imali su Hrvati (47,1%); za njima su slijedili Srbi (36,3%), Rusini i Ukrajinci (2,8%), Mađari (2,4%) te ostali i nepoznato (11,4%). Prijeratnu hrvatsku etničku većinu u okupiranim naseljima dobro ilustriraju i podatci na razini naselja. Naime, od 54 okupirana naselja hrvatsku je većinu imalo 29 naselja ili 53,7% (34,5% svih naselja u županiji). Većinu Srba imalo je 21 naselje ili 38,9% (25,0% svih naselja u županiji). U dva su naselja većinu imali Rusini i Ukrajinci (Petrovci i Mikluševci), a u dva naselja Mađari (Čakovci i Korog).

Koncem 1991. godine u cijelosti su bili okupirani *gradovi* Ilok i Vukovar, djelomično *grad* Vinkovci (okupirano je bilo naselje Mirkovci s većinom Srba) dok je jedini neokupirani *grad* bila Županja. Istodobno, neokupirane su bile *općine*: Andrijaševci, Babina Greda, Bošnjaci, Cerna, Drenovci, Gradište, Gunja, Ivankovo, Jarmina, Otok, Privlaka, Stari Mikanovci, Vođinci i Vrbanja. U cijelosti su bile okupirane *općine*: Bogdanovci, Borovo (većina Srbi), Lovas, Markušica (većina Srbi), Negoslavci (većina Srbi), Nijemci, Stari Jankovci, Tompojevci, Tordinci, Tovarnik i Trpinja (većina Srbi). Djelomično je bila okupirana samo *općina* Nuštar (okupirana su bila naselja Cerić i Marinci, a neokupirano naselje Nuštar).

Prema do sada raspoloživim, ali nepotpunim podatcima, u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je između 1990. i 2002. godine poginulo, ubijeno, umrlo od posljedica rata ili se još uvijek smatra nestalim osobama približno 5 811 stanovnika županije ili 2,5% prijeratnog stanovništva županije (1991.). U strukturi tih gubitaka 1 334 stradalnika su hrvatski branitelji (23,0%), 654 osobe (11,3%) se još uvijek nalaze na popisu zatočenih, nasilno odvedenih i nestalih, 419 stradalih su poginuli/nestali Srbi⁸¹ te 3 404 osobe (58,6%) su stradali civili.⁸² Ti su izravni demografski gubit-

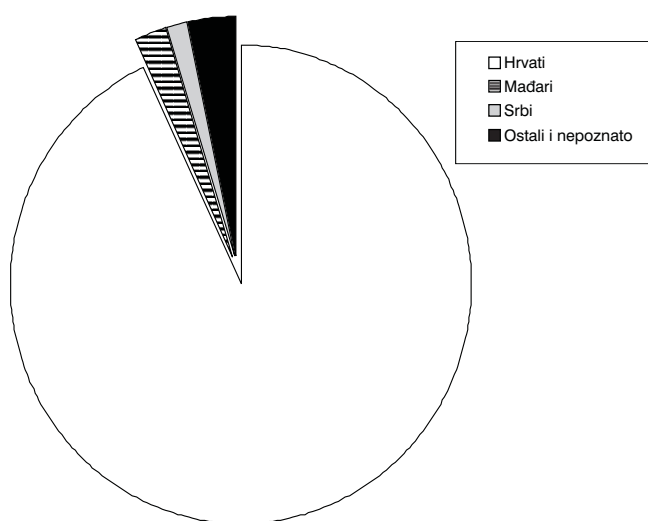

Dražen Živić
Stanovništvo Vukovarsko-srijemske županije

Graf 19.
Struktura izravnih demografskih gubitaka Vukovarsko-srijemske županije tijekom Hrvatskog domovinskog rata

ci činili oko četvrtine svih smrtno stradalih i nestalih stanovnika Hrvatske tijekom Domovinskog rata, premda je ova županija, prema popisu 1991. godine, u ukupnom stanovništvu Hrvatske sudjelovala s tek 4,8%.

Na području županije otkriveno je ukupno 47 masovnih i veći broj pojedinačnih grobnica u kojima su se nalazile žrtve rata. Ove su masovne grobnice činile više od trećine svih do sada otkrivenih masovnih grobnica na bivšim okupiranim područjima Hrvatske. Iz otkrivenih masovnih i pojedinačnih grobnica u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* ekshumirana su 1 882 tijela (57,1% svih ekshumiranih u Hrvatskoj), od kojih je identificirano 1 526 žrtava ili 81,1%. Na ovome području su otkrivene i tri najveće masovne grobnice iz Domovinskog rata – masovna grobnica na Novom groblju u Vukovaru iz koje je ekshumirano 938 posmrtnih ostataka žrtava agresije; masovna grob-

Graf 20.
Etnička struktura prognanika Vukovarsko-srijemske županije sredinom 1996. godine

nica na Ovčari nedaleko Vukovara iz koje je ekshumirano 200 tijela ranjenika, bolesnika i bolesničkog osoblja iz vukovarske bolnice ubijenih nakon okupacije grada te masovna grobnica u Lovasu iz koje je ekshumirano 68 žrtava srbijanske agresije (Grujić, 2001.).

Nakon okupacije gotovo dvije trećine naselja *Vukovarsko-srijemske županije* srbijanski agresor je pristupio etničkom čišćenju⁸³ okupiranih naselja od hrvatskog i drugog nesrpskog stanovništva. Time je agresor nastojao ostvariti prostornu ali i učvrstiti demografsku okupaciju ovoga dijela hrvatskog državnog teritorija (Živić, 1997.). Od ukupnog broja prognanika iz ove županije sredinom 1996. godine (50 648 osoba) 93,0% su bile hrvatske, 2,3% mađarske, 1,8% rusinsko-ukrajinske i tek 1,3% srpske etničke pripadnosti.⁸⁴ Znamo li da su se sredinom te godine u progonstvu nalazile uglavnom osobe iz tada okupiranih naselja, onda možemo procijeniti da je etničkim čišćenjem bilo zahvaćeno najmanje 90,0% prijeratnog hrvatskog stanovništva okupiranih naselja *Vukovarsko-srijemske županije*.

Prisilne migracije kao čimbenik kretanja broja i strukturnih promjena stanovništva između 1991. i 2001. godine

Vodeći čimbenik promjena u kretanju broja stanovnika i etničkoj strukturi stanovništva u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* bili su migracijski procesi uzrokovani ratom protiv Hrvatske, a dijelom i zbog rata u Bosni i Hercegovini. Do tih podataka se došlo na temelju svih relevantnih demografsko-statističkih izvora podataka i istraživanja tijekom proteklih godina.

Riječ je, dakle, ponajviše o fenomenima prognaništva i izbjeglištva. U stručnoj te međunarodnoj političko-pravnoj terminologiji pod pojmom izbjeglice podrazumijevaju se "osobe koje zbog ratnih opasnosti, polit. nasilja i inih nevolja bježe iz zemlje ili kraja i traže zaklon u drugome kraju ili zemlji" (*Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*,..., Zagreb, 1998., 90.) U dosadašnjem se svjetskom iskustvu izbjeglištvo uvijek identificiralo s napuštanjem zemlje (države) stalnog boravka. Specifičnost srbijanske ratne agresije na Hrvatsku, tijekom koje je veliki broj hrvatskih građana bio prisiljen napustiti svoj dom, a pritom ne izbjći u inozemstvu nego ostati u zemlji, zahtijevala je određene korekcije u pojmovnom i sadržajnom određenju fenomena izbjeglištva. Tako su se pojmom "izbjeglica" definirale osobe koje su, zbog rata u Bosni i Hercegovini ili pogoršanja političkih i sigurnosnih prilika u SR Jugoslaviji, napustile te zemlje te privremeni smještaj kroz traženje izbjegličkog statusa našle u Republici Hrvatskoj. Za "unu-

tarhrvatsku” izbjegličku populaciju u znanstveno-stručnu terminologiju ušao je pojam “prognanik”.

Prema podacima Uprave za prognanike, povratnike i izbjeglice iz rujna 2001. godine, *Vukovarsko-srijemska županija* je imala 55 532 službeno evidentirane prognane osobe, najvećma iz bivših okupiranih naselja. Ti su prognanici činili 24,0% ukupnog stanovništva županije te 50,1% stanovništva bivših okupiranih naselja županije. Od toga broja, 42 396 osoba ili 76,3% svih prognanika, do rujna 2001. godine se vratilo u svoja prijeratna prebivališta, dok je 13 136 osoba još uvijek bilo u statusu prognanika. S obzirom da je, iz sigurnosnih, psiholoških i drugih ratom uzrokovanih razloga, koncem 1991. i početkom 1992. godine, određeni broj stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* privremeno napustio svoja naselja koja nisu bila okupirana, ali su se nalazila na crti bojišnice te su trpjela stalne ili povremene topničke i druge napade srbijanske vojske, ukupan broj prognanih osoba bio je veći od službeno registriranog. Osim toga, dio protjeranog stanovništva nikada se nije registrirao pri Uredu za prognanike i izbjeglice, a dio je nakon protjerivanja (privremeno) napustio Hrvatsku, te tako, također, ostao statistički neevidentiran (Drmić, 1999.). Procijenjeno je da se sredinom 1992. godine izvan svojih domova, u Hrvatskoj ili u srednjoeuropskim i zapadnoeuropskim zemljama, nalazilo blizu 90 000 stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* (Živić, 1999.).

Stanovništvo iz neokupiranih, ali ratom ugroženih naselja vratilo se svojim domovima uglavnom do konca 1992. godine. Značajniji povratak prognanika u bivša okupirana naselja započeo je tek nakon 15. siječnja 1998. godine, tj. nakon završetka procesa mirne reintegracije hrvatskoga Podunavlja u ustavni i političko-teritorijalni ustroj hrvatske države. Dinamika povratka ovisila je ne samo o brzini političke reintegracije ovoga područja nego i o stupnju obnove ratom razorenih stambenih objekata te prometne, komunalne i gospodarske infrastrukture, kao i o ukupnoj društveno-gospodarskoj preobrazbi kraja. Kada je u pitanju *Vukovarsko-srijemska županija* valja istaknuti da je dugotrajna srbijanska okupacija dvije trećine njezinih naselja, uz posvemašnje razaranje i otuđenje (pljačku) važnih prirodnih resursa (šume, nafta), utjecala na stanovitu socio-psihološku i gospodarsku integraciju jednog značajnog dijela prognaničke populacije u naseljima diljem Hrvatske gdje su bili privremeno smješteni. Potonje se osobito odnosi na mlađu i visokoobrazovanu skupinu vukovarsko-srijemskih prognanika. Valja, doduše, priznati da i politika povratka koju je proteklih godina provodila hrvatska državna vlast nije uvijek slijedila potrebe i interese progna-

Tablica 43.

Statistika povratka prognanika i iseljenih osoba u Vukovarsko-srijemskoj županiji 2001. godine

Grad/općina	Povratnici – bivši prognanici	Prognanici u statusu	% stanovništva 1991. godine*	Manjinski povratak**	Zahtjevi za manjinski povratak
Ilok	5564	923	66,5	64	4
Vinkovci	1103	230	3,5	321	176
Vukovar	14464	8607	49,4	2236	1196
Županja	86	0	0,6	6	1
<i>Gradovi – ukupno</i>	21217	9760	28,3	2627	1377
Bogdanovci	1551	283	56,6	32	6
Borovo	338	432	12,0	84	41
Lovas	1400	155	69,7	16	7
Nuštar	2690	193	43,6	23	13
Nijemci	5103	411	79,2	13	2
Stari Jankovci	3593	595	63,3	34	4
Tompojevci	1439	243	54,4	17	3
Tordinci	1949	345	80,0	10	5
Tovarnik	2631	514	74,2	41	4
Trpinja	225	115	4,4	95	42
Otok	74	3	1,0	0	0
Privlaka	55	0	1,6	0	0
Markušica	47	79	3,4	139	36
Ostale općine	84	8	0,2	24	23
<i>Općine – ukupno</i>	21179	3376	20,2	528	186
Županija – ukupno	42396	13136	24,0	3155	1563

* Uključuje udjel prognanika i bivših prognanika u ukupnom broju stanovnika 1991. godine.

** Uključuje povratak i zahtjeve za povratak iz SR Jugoslavije, Bosne i Hercegovine i drugih naselja hrvatskoga Podunavlja.

Izvor: Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.

Ako u račun uzmemo samo registrirani broj prognanika iz okupiranih naselja, tada vidimo da su oni činili 66,5% stanovništva *grada* Iloka prema popisu 1991. godine, 49,4% stanovništva *grada* Vukovara, 56,6% stanovništva *općine* Bogdanovci, 69,7% stanovništva *općine* Lovas, 79,2% stanovništva *općine* Nijemci, 63,3% stanovništva *općine* Stari Jankovci, 54,4% stanovništva *općine* Tompojevci, 74,2% stanovništva *općine* Tovarnik, čak 80,0% stanovništva *općine* Tordinci itd.

Tablica 44.

Etnička struktura prognanika Vukovarsko-srijemske županije sredinom 1996. godine

Općina progonstva	Pokazatelj	Ukupno	Hrvati	Srbi	Mađari	Rusini i Ukrajinci	Ostali i nepoznato
Vinkovci	Apsolutni	16184	15222	114	666	34	148
	Razmjerni	100,0	94,1	0,7	4,1	0,2	0,9
Vukovar	Apsolutni	34464	31779	543	488	882	772
	Razmjerni	100,0	92,2	1,6	1,4	2,6	2,2
Ukupno	Apsolutni	50648	47001	657	1154	916	920
	Razmjerni	100,0	92,8	1,3	2,3	1,8	1,8

Izvor: Ured za prognanike i izbjeglice vlade Republike Hrvatske, Baza podataka, Stanje 1. 7. 1996.

Kada govorimo o ratom induciranim migracijama stanovništva, osim prognanika, valja spomenuti i iseljavanje Srba iz *Vukovarsko-srijemske županije*, koje je kontinuirano teklo svih ratnih godina, a i u poratnom razdoblju. Njih u tipologiji migracijskih kretanja tijekom Domovinskog rata i poraća možemo smatrati izbjeglicama i raseljenim osobama. Naime, pripadnici srpske etničke skupine koji su tijekom rata i poraća napustili Vukovarsko-srijemsku županiju i iz Hrvatske otišli u Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru i Srbiju, u tim su zemljama dobili izbjeglički status. Međutim, s obzirom da je "raseljena osoba širi (je) izraz za vrstu migranta, koji se našao na drugome mjestu, u pravilu zbog nekih životnih nevolja, s time da sami razlozi ne moraju nužno biti utvrđeni." (*Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*,..., Zagreb, 1998., 218-219.), primjereniji je termin "raseljena osoba", jer i uzroci odlaska Srba nisu povezani samo uz ratne neprilike, nego je riječ o mnogo složenijem problemu.

Nužno je pojmovno razlikovati prognaničku i izbjegličku populaciju u Hrvatskoj u odnosu na srpsku raseljeničku populaciju. Dok su kod prve dvije skupine rat i etničko čišćenje u pravilu jedini razlozi napuštanja prijeratnog prebivališta, kod treće skupine razlozi migriranja su bitno složeniji. Naime, dio Srba napustio je Hrvatsku zbog sigurnosnih i psiholoških razloga koje donosi rat, dio je iselio jer nije želio živjeti u novostvorenoj hrvatskoj državi, dio je otišao jer u tzv. Republici Srpskoj Krajini nije vidio gospodarske, društvene i političke perspektive svojega daljnjeg života u toj sredini; dio Srba je bio izmanipuliran promidžbenim ratom koji se vodio protiv Hrvatske itd. Međutim, najvažnija je činjenica da tijekom rata i mirne reintegracije u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* nije bilo organiziranih i sustavnih pritisaka za iseljenjem pripadnika srpske etničke skupine. Stoga ovu migracijsku skupinu stanovništva ne možemo u klasičnom smislu poistovjetiti s izbjeglištvom niti je ono posljedica politike etničkog čišće-

nja, kako se to u dijelu domaće i međunarodne zajednice već godinama pokušava sugerirati javnosti i podmetnuti hrvatskoj vlasti.

Prema popisu i procjenama UNHCR-a sredinom 1996. godine u Srbiji i Crnoj Gori te Bosni i Hercegovini nalazilo se 9 051 stanovnik srpske etničke pripadnosti sa stalnim prebivalištem u bivšim općinama Vinkovci, Vukovar i Županja.⁸⁵ Oni su činili 19,9% Srba popisanih u županiji 1991. godine, 3,9% ukupnog stanovništva županije iz iste godine, te 2,7% svih iseljenih Srba iz Hrvatske sredinom 1996. godine. Čini se, ipak, da je nešto cjelovitije i pouzdanije podatke o broju iseljenih/izbjeglih Srba iz *Vukovarsko-srijemske županije* dao popis stanovništva u Srbiji 2002. godine.⁸⁶

Prema rezultatima toga popisa u Srbiji se u izbjegličkom statusu nalazilo ukupno 12 258 osoba⁸⁷ s područja *Vukovarsko-srijemske županije*, tj. iz bivših općina Vinkovci, Vukovar i Županja, u što su uključena i živorođena djeca u izbjeglištvu. Od toga broja, 8 028 osoba (65,5%) je s prijeratnim prebivalištem u bivšoj općini Vukovar, 4 084 osoba (33,3%) iz bivše općine Vinkovci te 146 osoba (1,2%) iz bivše općine Županja. Važno obilježje toga srpskog iseljeničkog/izbjegličkog kontingenta je vremenska kontinuiranost odlaska iz Republike Hrvatske. Čak 34,2% svih izbjeglica napustilo je *Vukovarsko-srijemsku županiju* između 1991. i 1994. godine, dakle u razdoblju u kojemu je postojala tzv. Republika Srpska Krajina i u kojemu su Srbi na okupiranim područjima imali apsolutnu vlast i potpunu kontrolu. Godine 1995. *Vukovarsko-srijemsku županiju* je napustilo 29,5%, a 1996. godine i kasnije još 35,0% popisom stanovništva ustanovljenih srpskih izbjeglica u Srbiji. Podatak o približno dvije trećine izbjeglih Srba do početka procesa mirne reintegracije i uspostave hrvatske vlasti na do tada okupiranim područjem *Vukovarsko-srijemske županije* ukazuje, dakle, na mnogostruko složenije razloge njihova odlaska, napose na one iz ekonomsko-socijalne domene.

Do rujna 2001. u *Vukovarsko-srijemsku županiju* iz Srbije i Crne Gore se vratilo 296, a iz Bosne i Hercegovine 12 osoba. Zahtjev za povratak, temeljem izdavanja hrvatskih dokumenata, podnijelo je još 69 stanovnika županije.⁸⁸

Uz iseljavanje srpskog stanovništva, na strani demografske "pasive" svakako valja upozoriti i na ekonomsku emigraciju, tj. iseljavanje stanovništva koje je bilo potaknuto gospodarskim zaostajanjem i socijalnom krizom. Međutim, i migracijske struje potaknute ekonomskim razlozima ne smijemo potpuno vrednovati izvan ratnog konteksta. Naime, ratna su razaranja pojačala negativne procese u gospodarskom razvoju, oni su pak inducirali nezaposle-

nost i socijalnu krizu, što je poticajno djelovalo na jačanje iseljavanja, kako u druga hrvatska područja, tako i prema inozemstvu. U jednom od prethodnih istraživanja procijenjeno je da je od sredine 1992. do sredine 1998. godine u inozemstvo iselilo približno 6 000 stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* (Pokos, 1999.). Osim toga, treba naznačiti da je, prema rezultatima popisa 2001., tijekom posljednjega međupopisja blizu 12 000 stanovnika županije sudjelovalo u unutarhrvatskim migracijama, tj. iselilo je iz ove županije te se nastanilo u drugim hrvatskim županijama; najviše u Gradu Zagrebu (31,0%) te u *Osječko-baranjskoj* (15,0%) i *Primorsko-goranskoj županiji* (9,0%).⁸⁹

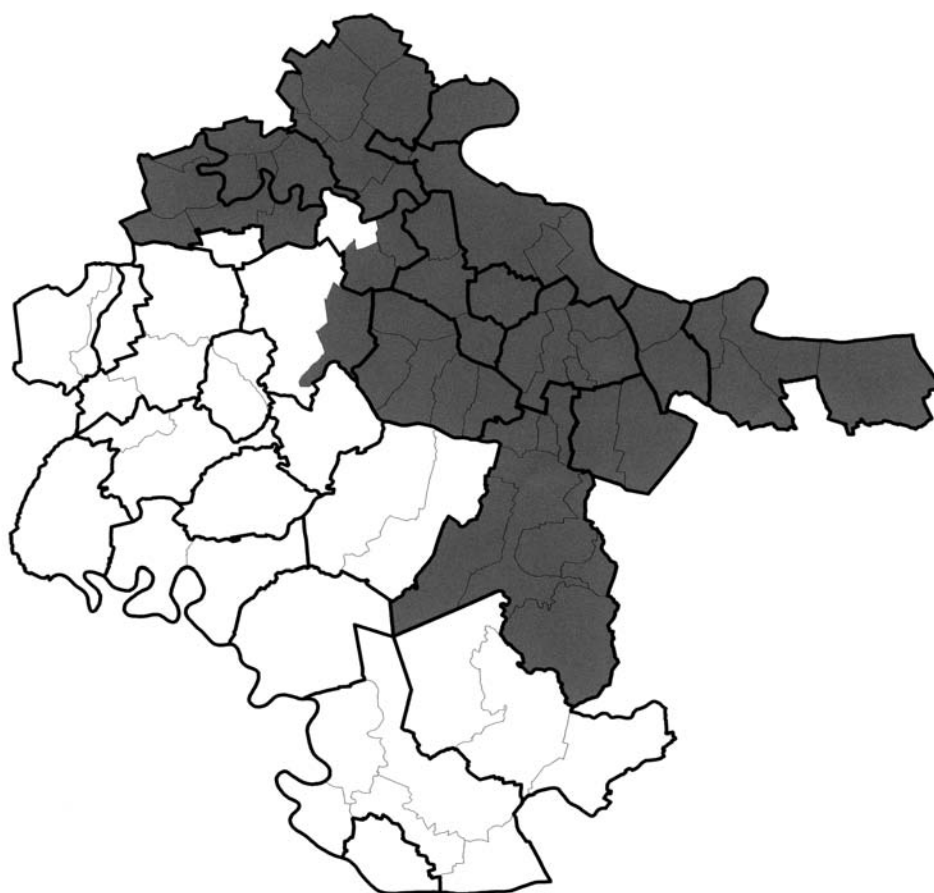
Nužno je još jednom istaknuti da je *Vukovarsko-srijemska županija*, naročito njezin južni dio koji je duž rijeke Save naslonjen na Bosnu i Hercegovinu, tijekom ratnog sukoba u toj zemlji bio odredištem značajnih izbjegličkih i useljeničkih struja kontingenata hrvatskog i bošnjačko-muslimanskog stanovništva iz Bosanske Posavine. To je, između ostalog, rezultiralo porastom broja stanovnika toga dijela *Vukovarsko-srijemske županije*. Naime, jedino je 16 naselja koja su do konca 1992. činila (bivšu) općinu Županja, u razdoblju 1991.–2001. godine iskazalo ukupan porast stanovništva od 5,7%. U istom su razdoblju naselja u bivšoj općini Vinkovci (40 naselja) i Vukovar (28 naselja) zabilježila ukupnu depopulaciju od 6,7%, odnosno, 26,5%. Procijenjeno je da je sredinom 1993. godine u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* bilo smješteno blizu 26 000 izbjeglica, uglavnom iz Bosne i Hercegovine (Živić, 1999.). Mnogi su nakon toga svoj izbjeglički status dobivanjem hrvatskih dokumenata zamijenili useljeničkim statusom. U rujnu 2001. u županiji se još uvijek nalazilo 5 720 izbjeglica, od kojih 3 676 ili 64,0% u statusu i 2 044 ili 36,0% bez izbjegličkog statusa. Razumljivo je da je razmjerno visok međupopisni porast broja stanovnika nekih upravno-teritorijalnih sastavnica u južnom dijelu *Vukovarsko-srijemske županije* izravna posljedica činjenice da je u njima u vrijeme posljednjega popisa stanovništva još uvijek bio smješten značajniji broj bosansko-hercegovačke izbjegličke populacije koji su prema novim popisnim kriterijima 2001. godine popisani kao stanovnici ove županije, a time i Republike Hrvatske. Znakovit je u tom smislu demografski rast *grada* Županje od 1 948 stanovnika (15,3%) koji je većim dijelom posljedica činjenice da se u njemu u rujnu 2001. nalazilo još uvijek 1 420 izbjeglica iz Bosne i Hercegovine u statusu te 529 izbjeglica bez statusa.

Tijekom protekloga desetljeća *Vukovarsko-srijemska županija* je bila i odredištem odgovarajućih useljeničkih struja. Rezultati popisa 2001. su pokazali da su u županiju od

1991. do 2001. godine doselile ukupno 13 042 osobe, od kojih 8 824 ili 39,0% iz inozemstva (u što su uključeni i doseljenici iz država nastalih raspadom SFRJ). Daleko najveći broj doseljenih potječe iz Bosne i Hercegovine (7 573 osoba ili 86,0% svih doseljenih iz inozemstva).

Navedena migracijska kretanja, među kojima su ipak najčešća i najbrojnija prostorna kretanja stanovništva potaknuta i usmjeravana ratom, značajno su utjecala na suvremene promjene u kretanju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Slika 8.
Kartogram naselja županije
prema stanju okupiranosti

 neokupirana naselja
 okupirana naselja

10 0 10 20 30 km

Demografske
perspektive
društveno-
-gospodarskog
razvoja

Na temelju dosadašnjih trendova i procesa u razvoju stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* može se s prilično sigurnosti predvidjeti i njezin daljnji demografski razvoj. Doduše, srbijanska oružana agresija umnogome je potaknula i ubrzala nepovoljne demografske i društveno-gospodarske procese pa je time i značajno poremetila, premda sve negativnije, ali ipak relativno stabilne populacijske tokove. Koliko će vremena trebati da se barem djelomično uklone demografske posljedice rata i da demografski razvoj ovoga prostora ponovno poprimi mirnodopska obilježja, ne može se sasvim pouzdano tvrditi. Stoga se, pri vrednovanju budućih populacijskih kretanja, mora još uvijek voditi računa i o mnogim aspektima demografskog razvoja koji su posljedica rata, naročito kada su u pitanju ratne i druge migracije stanovništva.

Sadašnja demografska slika *Vukovarsko-srijemske županije* je oslikana tamnim, gotovo crnim tonovima, o čemu su svjedočila prethodna poglavlja. ***Ukupna i prirodna depopulacija, demografsko starenje te sve izraženija urbano-ruralna polarizacija naseljenosti, ključni su dugoročni negativni demografski procesi u ovoj županiji.*** Oni su zahvatili najveći broj naselja u županiji te su se proširili na gotovo cijelo županijsko područje. Možemo li uopće pretpostaviti da će u narednim razdobljima tamna demografska slika *Vukovarsko-srijemske županije* poprimiti svjetlija obilježja ili je razlošnije predvidjeti daljnje demografsko nazadovanje ovoga kraja?

Odgovor na ovo pitanje/dilemu nije posve jednostavno. Naime, suvremeni dinamično-strukturni procesi u razvoju stanovništva ove županije ne daju puno razloga za optimizam, ali ovaj prostor i dalje ima relativno veće prednosti i mogućnosti za naseljavanje u odnosu na neka druga hrvatska područja što bi u smislu demografske revitalizacije trebalo što prije i što cjelovitije iskoristiti. U tom se kontekstu pozitivna i poticajna uloga državnih institucija i lokalne uprave nameće nezamjenjivom. Naime, mogućno-

Tablica 45.

Indikatori demografske
 ugroženosti naselja
 Vukovarsko-srijemske županije
 prema rezultatima popisa
 2001. godine

sti cjelovite gospodarske obnove i revitalizacije *Vukovarsko-srijemske županije* nakon rata i okupacije s postojećim demografskim resursima, tj. ljudskim kapitalom, u velikoj su mjeri upitne. S druge pak strane, trenutna gospodarska slika županije, determinirana u značajnoj mjeri i teškim materijalnim posljedicama srbijanske oružane agresije, ne pruža još uvijek previše gospodarske atraktivnosti, a time i ne daje poticaja jačanju ekonomsko-imigracijskog karaktera kraja, kojega je on imao većim dijelom prošloga stoljeća.

Naselje	Indeks promjene broja stanovnika 1991.–2001.	Indeks starenja 2001.	Tip dobnog sastava 2001.	Tip naselja (prema veličini)
Andrijaševci	104,3	55,4	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Antin	82,5	52,4	kasna mladost	malo naselje
Apševci	82,9	79,6	starost	sitno naselje
Cerić	93,4	57,8	starost	srednje naselje
Donje Novo Selo	100,0	64,5	kasna mladost	malo naselje
Đeletovci	80,7	59,4	kasna mladost	malo naselje
Gaboš	82,2	128,7	duboka starost	malo naselje
Ilača	81,4	62,0	kasna mladost	srednje naselje
Ivankovo	105,4	47,5	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Jarmina	99,9	51,2	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Karadžićevo	58,2	221,6	izrazito duboka starost	sitno naselje
Komletinci	93,2	69,0	kasna mladost	veliko naselje
Korog	69,7	123,7	duboka starost	malo naselje
Lipovac	88,2	85,9	starost	srednje naselje
Marinci	82,1	59,6	kasna mladost	malo naselje
Markušica	84,6	129,4	duboka starost	srednje naselje
Mirkovci	82,7	85,5	starost	izrazito veliko naselje
Mlaka Antinska	69,8	87,0	starost	sitno naselje
Nijemci	87,7	92,5	starost	veliko naselje
Novi Jankovci	79,7	90,5	duboka starost	srednje naselje
Novi Mikanovci	85,9	71,4	starost	malo naselje
Nuštar	88,4	66,3	starost	izrazito veliko naselje
Orolik	66,9	144,6	duboka starost	malo naselje
Ostrovo	86,0	118,5	duboka starost	malo naselje
Otok	99,5	60,8	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Podgrađe	89,0	106,2	duboka starost	sitno naselje
Podrinje	93,7	101,5	duboka starost	sitno naselje
Privlaka	107,9	70,7	starost	izrazito veliko naselje
Prkovci	103,6	52,1	kasna mladost	malo naselje
Retkovci	103,4	58,6	kasna mladost	srednje naselje

Naselje	Indeks promjene broja stanovnika 1991.–2001.	Indeks starenja 2001.	Tip dobnog sastava 2001.	Tip naselja (prema veličini)
Rokovci	106,6	47,5	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Slakovci	80,6	100,0	duboka starost	srednje naselje
Srijemske Laze	70,6	196,5	izrazito duboka starost	malo naselje
Stari Jankovci	85,7	61,9	starost	veliko naselje
Stari Mikanovci	103,8	74,7	starost	izrazito veliko naselje
Banovci	73,4	238,2	izrazito duboka starost	sitno naselje
Tordinci	82,2	69,0	starost	malo naselje
Vinkovački Banovci	76,1	125,6	duboka starost	sitno naselje
Vinkovci	94,0	64,8	izrazito duboka starost	izrazito veliko naselje
Vodinci	100,7	46,8	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Bapska	80,8	91,3	starost	srednje naselje
Berak	51,4	102,5	starost	sitno naselje
Bobota	87,8	101,3	duboka starost	veliko naselje
Bogdanovci	72,1	65,7	starost	malo naselje
Bokšić	67,9	130,6	duboka starost	sitno naselje
Borovo	83,2	91,7	starost	izrazito veliko naselje
Bršadin	80,2	100,9	duboka starost	veliko naselje
Čakovci	62,6	161,8	izrazito duboka starost	sitno naselje
Ćelije	94,5	58,7	starost	sitno naselje
Grabovo	77,6	46,5	na pragu starosti	sitno naselje
Ilok	87,0	83,8	starost	izrazito veliko naselje
Lipovača	73,4	72,8	starost	sitno naselje
Lovas	69,4	130,2	duboka starost	srednje naselje
Ludvinci	84,7	110,7	duboka starost	sitno naselje
Mikluševci	72,2	136,9	duboka starost	sitno naselje
Mohovo	88,1	101,3	starost	sitno naselje
Negoslavci	87,2	104,1	duboka starost	srednje naselje
Opatovac	74,9	105,8	duboka starost	sitno naselje
Pačetin	78,5	157,8	duboka starost	malo naselje
Petrovci	76,6	124,9	duboka starost	malo naselje
Sotin	73,2	112,4	starost	malo naselje
Svinjarevci	75,2	74,9	starost	malo naselje
Šarengrad	83,4	146,1	duboka starost	malo naselje
Tompojevci	80,2	116,5	duboka starost	sitno naselje
Tovarnik	77,5	74,2	starost	izrazito veliko naselje
Trpinja	84,6	121,5	duboka starost	veliko naselje
Vera	90,6	124,8	duboka starost	malo naselje
Vukovar	67,5	106,3	starost	izrazito veliko naselje

Naselje	Indeks promjene broja stanovnika 1991.–2001.	Indeks starenja 2001.	Tip dobnog sastava 2001.	Tip naselja (prema veličini)
Babina Greda	101,4	66,3	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Bošnjaci	105,1	73,9	starost	izrazito veliko naselje
Cerna	100,8	58,9	kasna mladost	izrazito veliko naselje
Drenovci	110,7	79,3	starost	izrazito veliko naselje
Đurići	91,5	153,1	izrazito duboka starost	sitno naselje
Gradište	102,6	72,6	starost	izrazito veliko naselje
Gunja	97,2	73,7	starost	izrazito veliko naselje
Podgajci Posavski	103,3	74,0	starost	veliko naselje
Raćinovci	98,6	111,2	duboka starost	malo naselje
Rajevo Selo	95,3	92,6	duboka starost	srednje naselje
Soljani	90,9	89,2	starost	veliko naselje
Strošinci	96,0	77,4	starost	malo naselje
Šiškovci	134,6	41,6	kasna mladost	malo naselje
Štitar	104,8	57,0	starost	izrazito veliko naselje
Vrbanja	94,1	89,1	starost	izrazito veliko naselje
Županja	115,3	56,9	starost	izrazito veliko naselje

U cjelini uzevši, i u narednom se razdoblju u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* može očekivati ***nastavak depopulacijskih procesa***. Doduše, proces ukupne depopulacije stanovništva ove županije (smanjenja stanovništva) vjerojatno neće biti toliko naglašen kao u posljednjem međupopisnom razdoblju, ali je više nego izvjesno da će prostorno biti produbljeniji i rašireniji. S obzirom na prevladavajuće odrednice suvremenog kretanja broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* (ratni demografski gubitci, prisilne migracije i slično) vrlo je teško projicirati daljnje kretanje njezinoga stanovništva. Još je uvijek nepoznato hoće li i u kojoj mjeri do narednog popisa stanovništva 2011. godine biti ublažene demografske posljedice rata, tj. uklonjene ne-regularne odrednice razvoja stanovništva.

Tek ilustracije radi izvršena je projekcija broja stanovnika *Vukovarsko-srijemske županije* 2011. godine, i to: *metodom linearne ekstrapolacije* na temelju stopa kretanja rezidencijalnog ili boravećeg stanovništva u razdoblju 1991.–2001. godine te *metodom trenda* na temelju promjene ukupnoga broja stanovnika u razdoblju 1981.–2001. godine. Primjenom matematičke metode linearne ekstrapolacije dobiven je broj stanovnika ove županije 2011. godine od 158 758 osoba što u odnosu na “de facto” broj stanovnika 1991. godine predstavlja smanjenje od 15%. Riječ je, najvjerojatnije, o precijenjenom smanjenju. Mnogo se realnijom čini pretpostavka o broju stanovnika dobivena metodom tren-

da. U tom je slučaju izračunato da bi u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* 2011. godine živjelo 200 697 stanovnika što u odnosu na 1991. godinu predstavlja pad broja stanovnika od 2%.

Nastavak procesa prostorne koncentracije naseljenosti u manjem broju naselja, naročito gradskih, realna je perspektiva razvoja stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*. Naslijeđena naseljska struktura doživjet će značajne promjene. Pritom su osobito ugrožena naselja s malim brojem stanovnika.

Indikatori demografske ugroženosti naselja ovoga kraja (indeks promjene broja stanovnika, indeks starenja, tip dobnog sastava i veličina naselja) jasno upozoravaju na činjenicu da su naselja do 500 stanovnika u vrlo nepovoljnom demografskom položaju, a nekima zbog vrlo lošeg dobnog sastava stanovništva (duboka starost i izrazito duboka starost) prijeti i izumiranje. U tom kontekstu naročito treba izdvojiti nekoliko naselja: Karadžićevo (pad broja stanovnika 1991.–2001. od 41,8%, indeks starenja 221,6, izrazito duboka starost), Banovci (pad broja stanovnika 1991.–2001. od 26,6%, indeks starenja 238,2, izrazito duboka starost), Čakovci (pad broja stanovnika 1991.–2001. od 37,4%, indeks starenja 161,8, izrazito duboka starost), Srijemske Laze (pad broja stanovnika 1991.–2001. od 29,4%, indeks starenja 196,5, izrazito duboka starost) i Đurići (pad broja stanovnika 1991.–2001. od 8,5%, indeks starenja 153,1, izrazito duboka starost). Njima valja pridružiti i naselja s dubokom starosti kao tipom dobnog sastava stanovništva jer ona u bitnome određuje mogućnosti njihova daljnjeg demografskog razvoja: Gaboš, Korog, Markušica, Novi Jankovci, Orolik, Ostrovo, Podgrađe, Podrinje, Slavkovci, Vinkovački Banovci, Bobota, Bokšić, Lovas, Ludvinci, Mikluševci, Negoslavci, Opatovac, Pačetin, Petrovci, Šarengrad, Tompojevci, Trpinja, Vera, Račinovci i Rajevo Selo.

Demografski su u najpovoljnijem položaju naselja s više od 2 000 stanovnika jer ona imaju u prosjeku mlađu dobnu strukturu i niži indeks starenja, a neka su od tih naselja između 1991. i 2001. godine zabilježila i porast stanovništva. U tom smislu najpovoljniju demografsku "krvnu sliku" imaju naselja: Andrijaševci (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 4,3%, indeks starenja 55,4, kasna mladost), Ivankovo (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 5,4%, indeks starenja 47,5, kasna mladost), Prkovci (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 3,6%, indeks starenja 52,1, kasna mladost), Retkovci (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 3,4%, indeks starenja 58,6, kasna mladost), Rokovci (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 6,6%, indeks starenja 47,5, kasna mladost), Babina Greda (porast broja stanovni-

ka 1991.–2001. od 1,4%, indeks starenja 66,3, kasna mladost) i Šiškovci (porast broja stanovnika 1991.–2001. od 34,6%, indeks starenja 41,6, kasna mladost). S izuzetkom Šiškovaca, sva navedena naselja prema veličini ulaze u skupinu izrazito velikih naselja *Vukovarsko-srijemske županije*.

Relativno nepovoljne demografske perspektive *Vukovarsko-srijemske županije* zorno otkriva i komparativna analiza kretanja stanovništva na razini naselja između 1991. i 2001. godine prema tipovima dobnog sastava. Naime, kasnu mladost kao razmjerno povoljan tip dobnog sastava imalo je 2001. godine samo 17 naselja u županiji (20,2%). U njima je živjelo ukupno 38 604 stanovnika ili 18,9% stanovništva županije. U odnosu na 1991. godinu zabilježen je porast stanovništva od svega 0,1%. Starost kao tip dobnog sastava imalo je 2001. godine 35 naselja *Vukovarsko-srijemske županije* (41,7%). U njima je živio 142 821 stanovnik ili čak 69,7% ukupnog stanovništva županije. U odnosu na 1991. godinu ostvarena je ukupna depopulacija od 12,5%. Još nepovoljnijim tipom dobne strukture (duboka starost) 2001. godine bilo je zahvaćeno nešto manje naselja – 26 ili 31,0% od ukupnog broja naselja u županiji. U njima je živjelo 21 435 stanovnika ili 10,5% ukupnog stanovništva ovoga kraja. U odnosu na 1991. godinu ukupna depopulacija je iznosila 17,8%. Pet naselja (6,0%) *Vukovarsko-srijemske županije* imalo je 2001. godine izrazito duboku starost kao najnepovoljniji tip dobnog sastava stanovništva. Ukupna depopulacija je u njima između 1991. i 2001. godine iznosila 29,3%. Sva naselja s dubokom i izrazito dubokom starosti te većina naselja sa starosti kao tipom dobnog sastava stanovništva, imala su između 1991. i 2001. godine smanjenje broja stanovnika, kao i visoki indeks starenja, što u dugoročnom smislu jasno indicira njihovu nepovoljnu demografsku budućnost. Imamo li neprestano na umu neospornu funkcionalnu povezanost društveno-gospodarske (ne)razvijenosti i dosegnutog stupnja depopulacije, ne preostaje nam ništa drugo nego zaključiti da većina naselja *Vukovarsko-srijemske županije* vrlo brzo neće moći ispuniti demografske “kriterije” vlastitog i uspješnog razvitka. Pače, ukupna i prirodna depopulacija te sve nepovoljnije demografske strukture (napose dobo-spolne i ekonomska) prije će biti uteg negoli poluga njihovom daljnjem društvenom, gospodarskom i demografskom razvoju. Razvidno je da se u takvom kontekstu trebaju “prepoznati” naselja koja s obzirom na svoj demografski i ljudski kapital mogu postati nositeljem razvoja. To su, prije svega, naselja s većim brojem stanovnika (iznad 2 000), relativno mlađom dobnom strukturom (kasna mladost i starost kao tip dobnog sastava) te povoljnim po-

ložajem na najvažnijim prometno-gospodarskim osovina-
 ma razvoja *Vukovarsko-srijemske županije*, napose uz promet-
 ne pravce koji se oslanjaju na koridor V/c.

Međutim, puno je optimizma i dugoročnih ulaganja
 potrebno za ostvarenje tih očekivanja, napose imamo li na
 umu da četiri naselja s najvećim brojem stanovnika u žu-
 paniji, a ujedno i naselja s najznačajnijim gospodarskim
 aktivnostima i centralnim funkcijama, imaju sve lošiju de-
 mografsku sliku. Tako su između 1991. i 2001. godine
 Vinkovci zabilježili ukupnu depopulaciju od 6,0%, Vuko-
 var od 32,5% (izrazito najnepovoljnije demografsko kre-
 tanje između 1991. i 2001. godine) te Ilok od 13,0%; jedi-
 no je Županija ostvarila demografski rast od 15,3%. Prema
 rezultatima popisa 2001. godine sva su četiri naselja imala
 indeks starenja veći od granične vrijednosti koja omeđuje
 mladu od stare populacije – Vinkovci 64,8, Vukovar čak
 106,3, Ilok 83,8 i Županija 56,9, ali i starost kao tip dob-
 nog sastava stanovništva. Drugim riječima, mogu li naj-
 veća i najvažnija naselja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* u
 narednim razdobljima, uopće biti stvarnim nositeljima dru-
 štenog, gospodarskog i demografskog razvitka? Premda je
 ovako izrazito pesimistična pretpostavka demografski ute-
 meljena, ipak to ne može biti izgovorom za nekontrolira-
 no prepuštanje stihiji. Treba učiniti sve kako bi se, barem
 u prvoj fazi usporili i zaustavili negativni trendovi, a u
 drugoj fazi učinio korak naprijed te potaknuli pozitivni
 procesi u kretanju broja stanovnika i razvoju struktura sta-
 novništva. U tom je kontekstu *uloga države i njezine*
snažnije, osmišljenije i nadasve sustavnije poticajne po-
pułacijske politike za demografskom i gospodarskom revi-
talizacijom ovoga prostora zapravo nezamjenjiva.

Tip dobno- g sastava	Broj stan. 1991.	Broj stan. 2001.	% 1991.	% 2001.	Indeks promjene broja stanovnika
Kasna mladost	38570	38604	16,7	18,9	100,1
Na pragu starosti	192	149	0,1	0,1	77,6
Starost	163201	142821	70,6	69,7	87,5
Duboka starost	26084	21435	11,3	10,5	82,2
Izrazito duboka starosti	3194	2257	1,4	1,1	70,7

Tablica 46.
 Stanovništvo Vukovarsko-
 -srijemske županije prema tipu
 dobno- g sastava 1991. i 2001.
 godine

Na čemu bi trebala počivati društveno-gospodarska, a
 time i demografska revitalizacija *Vukovarsko-srijemske župa-*
nije? Prije svega, na postizanju općeg ili što šireg konsenzu-
 sa o tome da se ukupan razvitak županije ne može odvijati
 u uvjetima sve nepovoljnijih demografskih trendova, pro-

cesa i struktura jer se jedino na ljudskom kapitalu može temeljiti svekoliki pa i gospodarski razvoj. Ljudi su nositelji i jedini aktivni sudionici u društveno-gospodarskom razvoju. Nepovoljni demografski procesi su nepremostiva prepreka, a ne čimbenik napretka. Jasno je da se poboljšanje demografske “krvne” slike ne može očekivati u uvjetima socijalne krize i gospodarske regresije, koje nisu posljedica samo demografskih nego i brojnih “vanjskih” odrednica razvoja, pri čemu posebno treba apostrofirati negativan utjecaj srbijanske oružane agresije na Hrvatsku. Stoga, demografska revitalizacija i gospodarski napredak *Vukovarsko-srijemske županije* moraju ići “ruku pod ruku”, a nikako svaki svojim putem, nepovezano i nekoordinirano. U tom kontekstu se pitanje ravnomjernijeg prostornog, demografskog i društveno-gospodarskog razvitka nameće važnim strateškim prioritetom jer su ruralni prostori *Vukovarsko-srijemske županije* u demografskom smislu sve napušteniji, a u gospodarskom smislu sve zapušteniji. Stoga se nameće potreba što žurnije, cjelovitije i organiziranije demografske i društveno-gospodarske revitalizacije upravo ruralnih naselja u županiji, kako bi se što prije i uspješnije iskoristili njihovi, doduše, sve skromniji, ali ipak kakvi-takvi, demografski i ljudski potencijali. S obzirom da je slaba prometna i funkcionalno-gospodarska povezanost ruralnih naselja s centralnim urbanim naseljem prevladavajući čimbenik negativnih demografskih procesa i glavna kočnica moguće revitalizacije (Šterc, 1992.), nameće se potreba uspostavljanja čvršćih veza između urbanih središta i njihove, kako bliske tako i udaljenije, ruralne okolice kao prvi korak demografske obnove i društveno-gospodarske revitalizacije.

Dio mogućih rješenja ponudio je još 1996. godine *Nacionalni program demografskog razvitka*, usvojen od Sabora Republike Hrvatske koji, na žalost, nikada nije zaživio u punom smislu te riječi. Parcijalna provedba mjera populacijske politike, i to u vrlo kratkom razdoblju (svega nekoliko godina), nije rezultirala zadovoljavajućim učincima. Međutim, temeljna teorijska i stvarna polazišta poticajne populacijske politike, navedena u toj strategiji i dalje su dobra osnova za osmišljavanje i provedbu onih mjera populacijske politike koje trebaju osigurati porast nataliteta, zaustavljanje iseljavanja, ravnomjerniji regionalni razvoj naseljenosti i uspostavljanje prijeko potrebne ravnoteže između demografskih i društveno-gospodarskih htijenja i potreba. U tom kontekstu valja napomenuti da je gotovo cijela *Vukovarsko-srijemska županija*, prema Nacionalnom programu demografskog razvitka, bila uključena u *ruralno područje strateške važnosti*, u kojemu je potrebno primjenjivati posebne poticajne mjere da bi se zaustavilo iseljavanje, odnosno usmjeravalo doseljavanje.

Želeći otkloniti posljedice rata, osigurati brži povratak stanovništva, poticati demografski i gospodarskih napredak te postići ravnomjerniji regionalni razvoj hrvatske države, Hrvatski Sabor je donio *Zakon o područjima posebne državne skrbi* (NN 26/2003.). Njime je područje posebne državne skrbi (u daljnjem tekstu PPDS) podijeljeno u tri skupine. Prva i druga skupina određene su s obzirom na stanje okupiranosti i posljedica srbijanske oružane agresije, dok je treća skupina određena prema kriteriju ekonomske (ne)razvijenosti, kriteriju strukturnih poteškoća, demografskom kriteriju i posebnom kriteriju. Prvoj skupini PPDS na području *Vukovarsko-srijemske županije* pripadaju *gradovi* Ilok i Vukovar te *općine*: Bogdanovci, Borovo, Lovas, Markušica, Negoslavci, Nijemci, Nuštar, Stari Jankovci, Tompojevci, Tordinci, Tovarnik i Trpinja, kao i naselje Mirkovci u *gradu* Vinkovcima.

Odabrani indikatori demografskog razvoja između naselja na PPDS-u i ostalih naselja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* pokazuju značajnu diferenciranost i bitno nepovoljniju demografsku sliku naselja koja pripadaju PPDS-u. Između 1991. i 2001. godine broj stanovnika na PPDS-u je smanjen za čak 23,8% dok je stanovništvo ostalih naselja povećano za 0,8%. Premda je ukupno stanovništvo ove županije zahvaćeno procesom starenja, ono je daleko izraženije na PPDS-u nego u drugim dijelovima županije, što – među ostalim – potvrđuju različiti indeksi starenja, kao i tip dobnog sastava stanovništva. Indeks starenja u naseljima na PPDS-u iznosio je 2001. godine 96,2 (57,7 1991.), a u ostalim naseljima 64,3 (50,8 1991.). Stanovništvo PPDS-a karakterizira duboka starost, a stanovništvo ostalih naselja županije starost kao tip dobnog sastava stanovništva.

Poticajnim mjerama za naseljavanje i razvitak PPDS-a hrvatska država želi “poticati povratak i ostanak stanovništva koje je prebivalo na područjima posebne državne skrbi prije Domovinskog rata te naseljavanje državljana Republike Hrvatske svih djelatnosti i zanimanja koji mogu pridonijeti gospodarskom i društvenom razvoju područja posebne državne skrbi.” (NN 26/2003.) U tom su kontekstu posebno apostrofirane mjere iz domene dodjela kuća, stanova, građevinskog zemljišta i materijala, poreznih povlastica, naknada za iskorištavanje mineralnih sirovina te povrata privremeno preuzete imovine.

Međutim, sasvim je jasno da poticajne mjere iz kompleksa populacijsko-obiteljske i gospodarske politike zahvaćaju mnogo šire i složenije područje. Općenito uzevši, gospodarska razvojna politika mora počivati na unapređenju vrednovanja i valorizacije autohtonih prirodnih re-

sursa u *Vukovarsko-srijemskoj županiji*. Potonje se, ponajprije, odnosi na tehničko-tehnološki i organizacijski osuvremenjenu poljoprivrednu proizvodnju, prilagođenu u svakom smislu tržišnom načinu proizvodnje i poslovanja, kako bi ona i troškovima i kvalitetom bila što konkurentnija europskom i svjetskom tržištu, napose u kontekstu hrvatsko-europskih integracijskih procesa. S. Šterc ističe da se poljoprivrednom razvoju “mora u globalnoj politici razvoja, investiranja i kreditiranja dati objektivno značenje.” (Šterc, 1992., 154.) Osim toga, nužno je u svakom smislu rad i život na selu učiniti kvalitetnim i nadasve atraktivnim, što bi trebalo zaustaviti odljev, a potaknuti priljev stanovništva. U tom kontekstu, S. Šterc – među ostalim – ističe da “radnika na selu treba uključiti u društvena, politička, pa i kulturna zbivanja”, da “rješenje zdravstvenog i mirovinskog osiguranja moraju biti ključna rješenja aktivne ruralne politike”, da bi poljoprivredne “udruge i ustanove trebale biti nositelji inovacija i glavni stimulans intenzivnije proizvodnje”, da “zbivanja na selu moraju imati odgovarajuće mjesto u informiranju cjelokupne društvene zajednice” (Šterc, 1992., 154.).

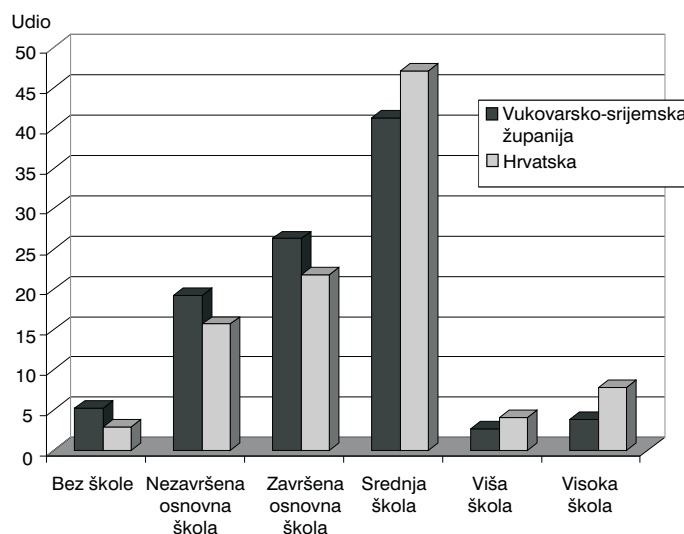
Gospodarska orijentacija županije na visokoproduktivnu i tržišno usmjerenu proizvodnju i usluge iz domene primarnog, sekundarnog i tercijarnog sektora djelatnosti neprijeporni je i nezamjenjivi njezin strateški razvojni prioritet. Preduvjeti za njegovo ispunjenje leže ne samo u kvantitativnom nego i u kvalitativnom poboljšanju demografske slike *Vukovarsko-srijemske županije*.

Tablica 47.

Odabrani demografski pokazatelji naselja na PPDS-u i ostalih naselja Vukovarsko-srijemske županije prema popisu 1991. i 2001. godine

	Godina	Naselja na PPDS	Ostala naselja	Ukupno
Promjena broja stanovnika	1991.	115016	116225	231241
	2001.	87645	117123	204768
	Indeks	76,2	100,8	88,6
Indeks starenja	1991.	57,7	50,8	54,1
	2001.	96,2	64,3	76,5
	Indeks	166,7	126,6	141,4
Koeficijent mladosti (%)	1991.	27,0	30,1	28,6
	2001.	23,5	28,6	26,4
Koeficijent starosti (%)	1991.	15,6	15,3	15,4
	2001.	22,6	18,4	20,2
Udjel u ukupnom stanovništvu	1991.	49,7	50,3	100
	2001.	42,8	57,2	100
Tip dobnog sastava	1991.	starost	kasna mladost	starost
	2001.	duboka starost	starost	starost

Sustavna istraživanja čimbenika demografskih kretanja u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* trebaju biti važnim polazištem u osmišljavanju i provođenju mjera aktivne populacijske i razvojne gospodarske politike. U tom su kontekstu vrlo ilustrativni podatci dobiveni anketnim istraživanjem odrednica nataliteta/fertiliteta u Hrvatskoj, koje je provedeno na uzorku od tisuću udanih žena s djecom u dobi od 20 do 35 godine života na razini cijele zemlje. (Akrap i sur., 2003.) Prema navedenom istraživanju, na području hrvatskoga Podunavlja (koje obuhvaća *Vukovarsko-srijemsku* i *Osječko-baranjsku županiju*), važnim i vrlo važnim čimbenikom koji utječu na planiranje broja djece ispitanice su smatrale: ekonomsku krizu i nezaposlenost (98,7%), financijski trošak podizanja djece (92,9%), loše stambene uvjete (94,2%), osjećaj nesigurnosti (82,6%), strah od budućnosti (80,7%) itd. Sukladno navedenom ispitanice su posebno istaknule važnost porodijskih dopusta ženama, boljih vrtića za djecu, smanjenja poreza na dohodak za ljude s uzdržavanom djecom, značajnog smanjenja troškova obrazovanja za djecu, boljih stambenih uvjeta za obitelji s djecom, dnevnih boravaka za djecu školske dobi, fleksibilnog radnog vremena za roditelje s manjom djecom, boljih prilagodbi radnog vremena za roditelje s djecom i slično.

Graf 20.
 Struktura stanovništva
 Hrvatske i Vukovarsko-
 -srijemske županije prema
 naobrazbi 2001. godine

Jedan od ključnih socio-demografskih čimbenika društveno-gospodarskog napretka *Vukovarsko-srijemske županije* jest obrazovna struktura njezinoga stanovništva. U cjelini uzevši, *stanovništvo ove županije karakterizira relativno niska obrazovanost*, naročito promatramo li njezina strukturna obilježja u odnosu na hrvatski državni prosjek. Od ukupnog broja stanovnika u županiji starijih od 15 godina

(165 409), 5,3% je bez škole, 5,6% ima završeno do 3. razreda osnovne škole, 13,7% od 4. do 7. razreda, 26,3% ima završenu osnovnu školu, 41,3% srednju školu, 2,7% višu školu ili stručni studij te 3,9% ima završen fakultet, umjetničku akademiju i sveučilišni studij.⁹⁰ U odnosu na Hrvatsku u cijelosti osobito je zabrinjavajući niži udjel osoba sa završenom srednjom (RH 47,1%) te višom i visokom školom (RH 7,8%; VSŽ 3,9%). *Manjak visokoobrazovanog stanovništva može biti značajnim ograničavajućim čimbenikom daljnjeg društveno-gospodarskog razvitka Vukovarsko-srijemske županije.* U tom se kontekstu nameće potreba za aktivnom i selektivnom useljeničkom politikom, putem koje bi se poticao dolazak stručnjaka i visoko-obrazovanog stanovništva “sa strane”, ali i povratak “domaćeg” stanovništva raseljenog diljem Hrvatske.

Umjesto zaključka

Prostor *Vukovarsko-srijemske županije* predstavlja razmjerno dobro omeđenu prostornu sastavnicu *Istočno-hrvatske ravnice*, regije pravog panonskog i ravničarskog prostora Hrvatske koja se odlikuje reljefnom, klimatsko-ekološkom i historijsko-geografskom jedinstvenošću (homogenošću). Populacijski je razvoj prostora od davnina bio vezan uz prirodne (ne)mogućnosti kraja za naseljavanje i društveno-gospodarski razvoj, koji su katkad vrlo burno i snažno utjecali na promjene smjera i dinamike demografskih gibanja i promjena. Demografski i društveno-gospodarski razvoj prostora se odvijao u snažnoj međuovisnosti s razmjerno povoljnim prirodno-geografskim preduvjetima za naseljavanje (istaknut prometno-geografski položaj, plodna zemlja, brojni riječni tokovi, šume) te političkim zbivanjima koji su često usmjeravali i modificirali populacijsko-naseljeničke procese. U okružju povoljnih prirodnih uvjeta za naseljavanje te složenih povijesnih, političkih, vjerskih, kulturnih i gospodarskih odnosa na ovome i širem prostoru, odvijao se specifičan razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije*.

Ukupan razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* s obzirom na ukupno, prirodno i prostorno kretanje stanovništva, odnosno na demografske strukture, karakteriziraju sve nepovoljnije značajke, što je, ponajprije, odraz promjene smjera društveno-gospodarskog razvoja prostora u cjelini, a posebno nekih njegovih izdvojenih sastavnica. U cjelini uzevši, suvremeni razvoj stanovništva ove županije sve do sedamdesetih godina 20. stoljeća nosi uglavnom pozitivne značajke što se očituje kroz intenzivan porast broja stanovnika kraja, prirodni rast populacije, pozitivnu migracijsku bilancu, razmjerno neporemećene demografske strukture te snažan društveno-gospodarski razvoj, koji je poticao naseljavanje pa je od 1948. do 1971. godine porast ukupnog stanovništva istraživanog prostora iznosio 42,4%. Međutim, 1971. godine započinje razdoblje u kojemu demografska dinamika kraja u cjelini sve više slabi i

stagnira i u kojemu uz poremetnje prirodne dinamike i temeljnih vitalnih demografskih struktura, sve veće značenje dobiva prostorna populacijska polarizacija, odnosno prostorni preraspodjela pučanstva. U tom je razdoblju (1971.–1991.) ukupno stanovništvo županije poraslo za svega 6,5%, dok je više od polovice naselja u posljednjem prijeratnom međupopisnom razdoblju (1981.–1991.) imalo pad broja stanovnika, odnosno ukupnu depopulaciju. Zahvaljujući industrijalizaciji prostora koja se, osobito snažno pod utjecajem inozemnog kapitala, dobrih lokacijskih prednosti (Dunav, kopnene komunikacije i jeftino zemljište) i jeftine radne snage, provodila od tridesetih godina prošloga stoljeća 1950-ih i 1960-ih godina sve veću važnost dobivaju procesi deagrarizacije, urbanizacije i deruralizacije, koji dovode do snažnog demografskog jačanja gradskih i prigradskih naselja te populacijskog slabljenja i praznjenja najvećeg dijela ostalih, odnosno seoskih naselja. Potonje se u suvremenom razdoblju nepovoljno odrazilo na prirodnu dinamiku pučanstva te na demografske strukture, poglavito dobno-spolnu. Zahvaljujući naslijeđenim destabilizacijskim odrednicama demografskog razvoja, kao i demografskim posljedicama srbijanske oružane agresije, stanovništvo *Vukovarsko-srijemske županije* je između 1991. i 2001. godine zabilježilo ukupnu depopulaciju stanovništva (–11,4%).

U ukupnom su populacijskom razvoju *Vukovarsko-srijemske županije* od 16. do 19. stoljeća, te tijekom 20. stoljeća, presudnu ulogu imali migracijski procesi. Pri tome su doseljavanja jače utjecala na demografski i svekoliki razvoj kraja. U 20. stoljeću su osobito bile važne agrarne kolonizacije nakon Prvoga i Drugoga svjetskog rata jer su one na područje ove županije dovele siromašno agrarno stanovništvo iz naslijeđeno pasivnijih i prenaseljenijih hrvatskih i bosansko-hercegovačkih prostora što je ostavilo dubok trag na demografski razvoj prostora. Dakako, valja naglasiti da je i u razdobljima snažne imigracije u *Vukovarsko-srijemsku županiju* bilo i brojnog iseljavanja pučanstva, prije svega zbog promjena u političko-vojnim odnosima na ovome i širem prostoru. To se, ponajprije, odnosi na emigraciju mađarskog nakon Prvoga te njemačkog stanovništva nakon Drugoga svjetskog rata. Međutim, iseljavanje stanovništva je velikom snagom prevladalo u posljednja dva do tri desetljeća, što se naročito opaža na usporenom kretanju ukupnog stanovništva od 1971. godine na ovamo. S jedne strane, imamo unutarnju preraspodjelu stanovništva iz seoskih u gradska naselja te iseljavanje prema privlačnim vodećim urbanim središtima u Hrvatskoj (Osijeku i Zagrebu), a s druge strane, iseljavanje prema inozemstvu, koje,

na žalost, sve više poprima značajke stalne emigracije. Potonjem treba dodati i prisilne ratne migracije kao posljedicu srbijanske oružane agresije. Migracijski su procesi posebno značajnog odraza imali na promjene etničke strukture istraživanog prostora uzrokujući često tijekom prošlosti korjenite izmjene stanovništva.

Proces demografskog starenja danas je vodeći proces u dobroj strukturi populacije *Vukovarsko-srijemske županije*. U posljednjih tridesetak godina primjetno je snažno smanjenje udjela mladog, a povećanje udjela starog stanovništva što je rezultiralo porastom indeksa starenja. Popis pučanstva iz 2001. je pokazao da četiri petine naselja u županiji ima starost, duboku starost i izrazito duboku starost kao tip dobne strukture stanovništva. Poremećaji dobro-spolne strukture vidljivi su i kod muških i ženskih radnih kontigenata, odnosno kod ženskih fertilnih skupina.

Promjene u gospodarskoj i demografskoj dinamici u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* su se odrazile i na promjene u strukturi stanovništva prema aktivnosti. Naročito se zapaža ubrzani prijelaz stanovništva iz poljoprivrednih u nepoljoprivredna zanimanja, odnosno iz primarnih u sekundarne i tercijarne djelatnosti (deagrarizacija) što svjedoči o razmjerno snažnoj industrijalizaciji prostora.

Dosadašnji stupanj demografskog i društveno-gospodarskog razvoja *Vukovarsko-srijemske županije* nije doveo do značajnije funkcionalne diferencijacije te socioekonomske preobrazbe naselja. Prevladavaju seoska i slabije urbanizirana naselja koja čine više od 90% naselja u županiji i koja su, zahvaljujući razmjerno slaboj socioekonomskoj preobrazbi, zadržala pretežno agrarno-ruralne značajke. Gradskih je naselja u istraživanom prostoru svega tri – Vinkovci, Vukovar, Županja, ali je u njima koncentrirano gotovo 40% stanovnika kraja što potvrđuje činjenicu o prostornoj polarizaciji naseljenosti.

Razvoj stanovništva *Vukovarsko-srijemske županije* u najnovijem je razdoblju bio uvjetovan srbijanskom oružanom agresijom na Hrvatsku koja je u ovom najistočnijem dijelu hrvatske države izazvala golema ljudska i materijalna stradanja s velikim i dalekosežnim negativnim posljedicama po ukupan demografski i društveno-gospodarski razvoj prostora. Tragove rata i okupacije neće biti lako ublažiti, a kamoli u cijelosti ukloniti. Potonje podrazumijeva što cjelovitiju obnovu devastiranih stambenih, infrastrukturnih, gospodarskih, kulturnih i vjerskih objekata.

Poticaјnim mjerama populacijske, obiteljske, ekonomske i socijalne politike valja stimulirati demografsku i društveno-gospodarsku revitalizaciju prostora, poglavito u kontekstu nužnih promjena u gospodarskoj usmjerenosti pro-

stora, koje trebaju težiti složenijoj gospodarskoj strukturi te usklađenijem i ravnomjernijem razvoju. Potrebno je, ako ne posve zaustaviti, ono pak usporiti daljnju poplacijsku polarizaciju prostora, koja sve više postaje najvećim i najtežim bremenom stabilnog demografskog i gospodarskog razvoja Vukovarsko-srijemske županije. Nužan je aktivan pristup rješavanju naraslih problema i uklanjanju svih otežavajućih i ograničavajućih čimbenika prirodnom, stabilnom i uravnoteženom razvoju stanovništva ove županije, razvoju koji neće biti bremenom nego zamašnjakom društveno-gospodarskog razvitka i napretka.

Bilješke

- ¹ Detaljnije o uzrocima i posljedicama suvremenih depopulacijskih procesa u ukupnom i prostorno-regionalnom razvoju stanovništva Hrvatske vidjeti u radovima A. Wertheimer-Baletić, J. Gele, A. Akrap, D. Pejnovića, D. Živića, N. Pokosa, I. Nejašmića i R. Mišetića, koja su objavljena 2004. godine u tematskom broju časopisa *Društvena istraživanja* – “Depopulacija Hrvatske” (God. 13, Br. 4-5, 629-778).
- ² Detaljnije vidjeti u: Wertheimer-Baletić, A. (1993.): *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Globus, Biblioteka Posebna izdanja, Zagreb; Živić, D. (1997.): Etnodemografski okvir srpske agresije na hrvatsko Podunavlje, u: *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32, str. 145-160; Živić, D. (1998.): Brojčani razvoj stanovništva vukovarsko-srijemskog kraja 1857.-1991. godine, u: *Društvena istraživanja*, God. 7, Br. 6 (38), str. 847-872; Živić, D. (1998.): Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća, u: *Hrvatski geografski glasnik*, God. 60, str. 75-103; Živić, D. (1998.): Odabrane etnodemografske značajke vukovarsko-srijemskog kraja u XX. stoljeću, u: *Encyclopaedia moderna*, God. XVIII., Br. 49, str. 175-186.
- ³ Valja na ovome mjestu upozoriti na sljedeće: prema županijskom upravno-teritorijalnom ustrojstvu, naselje Grabovo je uključeno u *općinu* Tompojevci. Međutim, u obradi rezultata popisa 2001. godine (dio) Grabova je prikazan u okviru *grada* Vukovara, a dio je ostao u okviru *općine* Tompojevci kao dio naselja bez stanovnika.
- ⁴ Radi sadržajnog razlikovanja pojma grada kao naselja s gradskim fizionomskim i funkcionalnim obilježjima te gradskim načinom života i grada kao upravno-teritorijalne (županijske) sastavnice analiziranog prostora, potonji su u nastavku teksta pisani kurzivom (*grad*). Na isti način su pisane i sadašnje općine *Vukovarsko-srijemske županije* (*općina*), kako bi se one razlikovale od nekadašnjih (bivših) općina Vukovar, Vinkovci i Županja, koje su postojale do konca 1992. godine.
- ⁵ *Grad* Ilok uključuje naselja Bapsku, Ilok, Mohovo i Šarengrad; *grad* Vinkovci naselja Mirkovce i Vinkovce; *grad* Vukovar naselja Lipovaču, Sotin, Vukovar i Grabovo (dio); *grad* Županja naselja Štitar i Županju; *općina* Andrijaševci naselja Rokovce i Andrijaševce; *općina* Babina Greda naselje Babinu Gredu, *općina* Bogdanovci naselja Petrovce, Svinjarevce i Bogdanovce; *općina* Borovo naselje Borovo; *općina* Bošnjaci naselje Bošnjaci, *općina* Cerna naselja Cernu i Šiškovce; *općina* Drenovci naselja Drenovce, Đuriće, Posavske Podgajce, Račinovce i Rajevo Selo; *općina* Gradište naselje Gradište; *općina* Gunja naselje Gunju; *općina* Ivankovo naselja Ivankovo, Prkovce i Retkovce; *općina* Jarmina naselje Jarminje; *općina* Lovas naselja Lovas i Opatovce; *općina* Markušica naselja Gaboš, Karadžičevo, Markušicu, Ostrovo i Podrinje; *općina* Negoslavci naselje Negoslavce, *općina* Nijemci naselja Apševce, Banovce,

Donje Novo Selo, Đeletovce, Lipovac, Nijemce, Podgrađe i Vinkovačke Banovce; *općina* Nuštar naselja Cerić, Marince i Nuštar; *općina* Otok naselja Otok i Komletince; *općina* Privlaka naselje Privlaku; *općina* Stari Jankovci naselja Nove Jankovce, Orolik, Slakovce, Srijemske Laze i Stare Jankovce; *općina* Stari Mikanovci naselja Nove Mikanovce i Stare Mikanovce; *općina* Tompojevci naselja Berak, Bokšić, Čakovce, Grabovo (bez stanovnika), Mikluševce i Tompojevce; *općina* Tordinci naselja Antin, Korog, Mlaku Antinsku i Tordince; *općina* Tovarnik naselja Ilaču i Tovarnik; *općina* Trpinja naselja Bobotu, Bršadin, Čelije, Ludvince, Pačetin, Trpinju i Veru; *općina* Vođinci naselje Vođince te *općina* Vrbanja naselja Soljane, Strošince i Vrbanju.

⁶ Iz bivše općine Vukovar u sastav *Vukovarsko-srijemske županije* nije ušlo naselje Klisa, jer je ono u županijskoj podjeli priključeno *gradu* Osijeku i *Osječko-baranjskoj županiji*.

⁷ *De iure* je latinski izraz, koji preveden znači – *po pravu, pravno*.

⁸ *De facto* je latinski izraz, koji preveden znači – *u stvari, stvarno*.

⁹ Detaljnije o metodologiji popisa stanovništva 2001. vidjeti u: Gelo (2004.) i *Popis stanovništva 2001.*, Metodološke napomene, DZSRH, Zagreb, 2002. (www.dzs.hr).

¹⁰ Radi se o metodološkom kriteriju po kojemu je stanovništvo Hrvatske popisano 1991. godine.

¹¹ U kontekstu navedenog zanimljivo je promotriti i primjer (naselja) Vukovara. U njemu je 2001. godine “ukupan broj stanovnika” iznosio 30 126, ali procjenjujemo da je u Vukovaru navedene godine *stvarno* živjelo 19 175 osoba ili svega 63,6% od ukupnoga broja. Naime, 9 004 osobe su tada popisane kao “odsutne u zemlji”, od kojih je čak 8 171 “prognanik” ili “raseljena osoba”, te 1 947 stanovnika u kategoriji – “odsutni u inozemstvu”.

¹² *Strategija razvoja Vukovarsko-srijemske županije*, A. Mašek (ur.), Ekonomski fakultet – Osijek, Vukovarsko-srijemska županija, Vukovar, 2005., 51.

¹³ O navedenom S. Sršan (1997., 128–129) piše: “Porazom Turaka 12. kolovoza 1687. kod Haršanja, sjeverno od Osijeka, omogućeno je dalje oslobađanje hrvatskih prostora. Već 19. rujna 1687. oslobođen je Osijek, a zatim grof d’Aspremont polazi prema Vukovaru. Turci su zapalili utvrđenje Vukovar i povukli se prema Iloku. Budući da su se glavne ratne operacije između austrijske i turske vojske vodile baš u područjima istočne Hrvatske, te južno i istočno od tih krajeva, to je u desetogodišnjem ratovanju opet stradao narod koji se razbježao i posakrivao.”

¹⁴ Godine 1739. rijeka Sava je ponovno postala granica između Hrvatske i Turske (Horvat, 1997.).

¹⁵ Pedološke i klimatske značajke *Vukovarsko-srijemske županije* pružaju povoljne uvjete za uzgoj vinove loze i razvoj vinogradarstva, odnosno vinarstva, što je rezultiralo značajnim površinama pod vinogradima. U smislu vinogradarske rajonizacije ovaj kraj pripada Iločkom vinogorju, podrajonu Podunavlje, jedinstvenom kontinentskom rajonu Kontinentalna Hrvatska (Škorić, 1977.). Vinogradi *Vukovarsko-srijemske županije* pretežno dolaze na antropogenom tlu, tzv. vitisolu, koji se razvio iz smeđeg eutričnog tla, odnosno, černozema.

¹⁶ Tipove općeg kretanja stanovništva u domaćoj je literaturi u nizu radova definirao M. A. Friganović (1982./83., 1984., 1987., 1992.). Usporedbom prirodnog i popisnog kretanja stanovništva u međupopisnom razdoblju možemo utvrditi 4 emigracijska (E1 – *emigracija*,

E2 – depopulacija, E3 – izrazita depopulacija, E4 – izumiranje) i 4 imigracijska tipa općeg kretanja (I1 – ekspanzija imigracijom, I2 – regeneracija imigracijom, I3 – slaba regeneracija imigracijom, I4 – vrlo slaba regeneracija imigracijom). Svi emigracijski tipovi općeg kretanja imaju negativnu migracijsku bilancu, a svi imigracijski tipovi imaju pozitivnu migracijsku bilancu.

- ¹⁷ Prvi popis stanovništva u Austriji je proveden 1754. godine (“terezijski popis”), a u Hrvatskoj 1785. godine (“jozefinski popis”). Međutim, navedeni se popisi ne smatraju dovoljno reprezentativnim u smislu suvremenih popisa stanovništva, jer – među ostalim – nisu imali kritični vremenski trenutak popisa i nisu obuhvatili cjelokupno stanovništvo. Prvi popis stanovništva u Hrvatskoj prema suvremenim popisnim kriterijima obavljen je 1857. godine, a kritični vremenski trenutak popisa je bio 31. listopada. (Serdar, 1951.)
- ¹⁸ Potonjim stopama valja dodati međupopisno razdoblje 1948.–1953. godine u kojemu je prosječni godišnji rast stanovništva iznosio čak 1,9%; međutim, ovo je i razdoblje u kojemu je ukupna međupopisna promjena iznosila “svega” 9,5%. Da se kojim slučajem ovakav prosječni godišnji porast broja stanovnika od 1,9% zbio u deseto-godišnjem međupopisnom razdoblju on bi rezultiralo ukupnim 19%-tnim porastom i bio bi najveći od svih promatranih međupopisja.
- ¹⁹ Misli se na područje bivše općine Vukovar.
- ²⁰ Izvor: Popis žiteljstva od 31. XII. 1910. u kraljevinama Hrvatskoj i Slavoniji, Demografske prilike i zgrade za stanovanje, Kr. zem. statist. ured u Zagrebu, Zagreb, 1914.
- ²¹ Naselje Bokšić u vukovarskom kraju 1910. godine nije iskazano kao samostalno naselje.
- ²² Ostalo je napušteno 6 “mađarskih” sela s 1 449 posjeda i 6 269 hektara površine (Maticka, 1990.).
- ²³ Plan kolonizacije je obuhvaćao saveznu i unutarnju. Saveznom su bile obuhvaćene zemlje oduzete od Nijemaca, kao i državni kompleksi, dok su unutarnjom bile obuhvaćene zemlje dobivene eksproprijacijom “narodnih neprijatelja”, te agrarnom reformom (Laušić, 1989.). Tako je na cjelokupnom području Hrvatske bilo oduzeto 37 923 posjeda sa 390 510 hektara površine zemljišta (Stipetić, 1954.).
- ²⁴ Vidjeti bilješku 16.
- ²⁵ Primjerice, između 1921. i 1931. godine, u razdoblju agrarno-reformskih kolonizacija nakon Prvoga svjetskog rata, stopa demografskog rasta vinkovačkog kraja je iznosila 13,5%, županijskog kraja 6,8%, a vukovarskog kraja 6,1%.
- ²⁶ U razdoblju najintenzivnije industrijalizacije *Vukovarsko-srijemske županije* (1953.–1971.) uvjerljivo najdinamičniji demografski rast imao je vukovarski kraj. Tako je u njemu porast broja stanovnika u razdoblju 1953.–1961. iznosio 19,7%, a u razdoblju 1961.–1971. godine čak 20,2%. Istodobno, vinkovački kraj je bilježio demografski rast od 14,5% i 9,5%, a županijski kraj od svega 12,8% i 6,8%.
- ²⁷ Između 1948. i 1991. godine ukupnu depopulaciju (pad broja stanovnika) imala su naselja: Apševci (–9,9%), Donje Novo Selo (–11,3%), Ilača (–8,2%), Komletinci (–6,1%), Korog (–24,0%), Markušica (–12,1%), Mlaka Antinska (–28,0%), Nijemci (–20,1%), Novi Mikanovci (–5,2%), Orolik (–11,6%), Podgrađe (–38,3%), Retkovci (–23,4%), Banovci (–36,5%), Tordinci (–25,1%), Vinkovački Banovci (–15,3%), Bapska (–8,2%), Čakovci (–19,4%), Grabovo (–64,4%), Lovas

(-15,9%), Ludvinci (-17,8%), Mikluševci (-30,3%), Mohovo (-4,4%), Opatovac (-19,2%), Pačetin (-5,0%), Petrovci (-1,6%), Svinjarevci (-10,1%), Šarengrad (-25,5%), Tompojevci (-33,5%), Vera (-7,7%), Drenovci (-8,1%), Đurići (-32,9%), Račinovci (-30,7%), Soljani (-1,8%) i Strošinci (-26,7%).

²⁸ U razdoblju 1948.-1991. godine demografski rast su ostvarila naselja: Andrijaševci (36,9%), Antin (29,2%), Cerić (36,9%), Đeletovci (35,2%), Gaboš (3,9%), Ivankovo (98,5%), Jarmina (37,1%), Karadžićevo (2,5%), Lipovac (27,5%), Marinci (9,9%), Mirkovci (128,6%), Novi Jankovci (96,1%), Nuštar (149,4%), Ostrovo (16,0%), Otok (52,2%), Podrinje (23,0%), Privlaka (74,6%), Prkovci (1,0%), Rokovci (62,1%), Slakovci (25,5%), Srijemske Laze (28,3%), Stari Jankovci (52,8%), Stari Mikonovci (28,4%), Vinkovci (105,3%), Vođinci (55,4%), Berak (13,9%), Bobota (1,6%), Bogdanovci (48,0%), Bokšić (32,2%), Borovo (140,6%), Bršadin (87,9%), Celijske (36,7%), Ilok (26,4%), Lipovača (124,8%), Negoslavci (25,2%), Sotin (13,4%), Tovarnik (50,8%), Trpinja (16,0%), Vukovar (159,2%), Babina Greda (3,5%), Bošnjaci (2,2%), Cerna (38,3%), Gradište (4,3%), Gunja (159,4%), Podgajci Posavski (29,1%), Rajevo Selo (18,9%), Šiškovci (53,2%), Štitar (35,1%), Vrbanja (5,2%) i Županja (154,5%).

²⁹ U međupopisnom razdoblju 1981.-1991. godine smanjenje broja stanovnika imala su naselja: Andrijaševci (-0,8%), Apševci (-4,7%), Donje Novo Selo (-11,1%), Gaboš (-4,5%), Korog (-7,0%), Lipovac (-2,3%), Markušica (-10,4%), Nijemci (-10,0%), Novi Jankovci (-6,7%), Orolik (-8,0%), Ostrovo (-5,8%), Podgrađe (-13,5%), Retkovci (-8,1%), Slakovci (-6,5%), Srijemske Laze (-15,5%), Stari Mikonovci (-3,4%), Banovci (-15,4%), Tordinci (-2,8%), Vinkovački Banovci (-4,1%), Bapska (-4,4%), Bobota (-2,3%), Borovo (-52,2%), Bršadin (-9,8%), Čakovci (-10,5%), Grabovo (-27,3%), Lipovača (-31,5%), Lovas (-1,2%), Ludvinci (-1,3%), Mikluševci (-11,2%), Mohovo (-10,9%), Negoslavci (-0,9%), Opatovac (-2,1%), Pačetin (-8,0%), Petrovci (-5,0%), Sotin (-0,2%), Svinjarevci (-1,4%), Šarengrad (-9,1%), Tompojevci (-5,0%), Trpinja (-3,2%), Vera (-6,5%), Bošnjaci (-2,0%), Drenovci (-8,1%), Đurići (-14,4%), Podgajci Posavski (-4,2%), Račinovci (-11,5%), Rajevo Selo (-4,5%), Soljani (-7,9%), Strošinci (-11,2%), Šiškovci (-1,7%) i Vrbanja (-8,0%).

³⁰ Valja na ovome mjestu istaknuti da smanjenje stanovništva Borova od čak 52,2% nije realno, jer je ono svojim jednim dijelom posljedica promjene u upravno-teritorijalnom ustrojstvu naselja Borova i Vukovara, a manje recentnih populacijskih trendova i procesa. Vukovaru su u popisu 1991. godine priključeni neki popisni krugovi koji su u popisu pučanstva 1981. godine bili sastavnim dijelom Borova. Ako broj stanovnika Borova 1991. godine svedemo na teritorijalne granice iz 1981. godine, dakle, ako mu dodamo nešto manje od 7 000 žitelja, smanjenje pučanstva između 1981. i 1991. godine ne bi iznosilo 52,2% nego manje od 1%. To istodobno znači da je i stvarni porast stanovništva Vukovara od iskazanih 32,7% mnogo manji nego se to iz popisnih rezultata može zaključiti (Wertheimer-Baletić, 1993.). Izuzmemo li Borovo, najveće je smanjenje stanovništva u razdoblju 1981.-1991. godine imala Lipovača i to 31,5%.

³¹ Porast broja stanovnika između 1981. i 1991. godine imala su naselja: Antin (4,5%), Cerić (8,7%), Đeletovci (6,3%), Ilača (5,6%), Ivankovo (9,4%), Jarmina (4,8%), Karadžićevo (4,1%), Komletinci (1,0%), Marinci (7,2%), Mirkovci (10,0%), Mlaka Antinska (4,1%), Novi Mikonovci (3,4%), Nuštar (8,7%), Otok (3,2%), Podrinje (8,3%), Privlaka (3,9%), Prkovci (2,7%), Rokovci (6,8%), Stari Jankovci (6,4%), Vin-

kovci (7,1%), Vođinci (1,2%), Berak (4,3%), Bogdanovci (8,5%), Bok-
 šić (7,3%), Čelije (33,3%), Ilok (1,1%), Tovarnik (1,4%), Vukovar
 (32,7%), Babina Greda (1,1%), Cerna (8,6%), Gradište (0,7%), Gunja
 (1,7%), Štitar (3,0%) i Županja (16,4%).

- ³² Valja ponoviti da se u "ukupnom broju stanovnika" *Vukovarsko-srijemske županije* iz 1991. godine "kriju" dva kontingenta - "stanovništvo u zemlji" ("de facto" ili prisutno stanovništvo) i "stanovništvo u inozemstvu" (radnici na privremenom radu i članovi njihovih obitelji). "Ukupan broj stanovnika" iz popisa 2001. godine sadrži nekoliko popisnih kategorija - "prisutni u vrijeme popisa", "odsutni u zemlji", "odsutni u inozemstvu", "izbjeglice u RH" i "privremeno prisutne osobe". Isključimo li iz analize "odsutne u inozemstvu", za 2001. godinu ćemo dobiti kontingent "prisutnog" ili "de facto" stanovništva koji će biti približno usporediv s kontingentom "prisutnog stanovništva" ("stanovništvo u zemlji") iz popisa 1991. godine.
- ³³ U bivšim okupiranim naseljima broj stanovnika između 1991. i 2001. godine je smanjen sa 110 936 na 84 039 osobe. Neokupirana naselja *Vukovarsko-srijemske županije* zabilježila su u istom razdoblju blaži demografski rast sa 120 305 na 120 729 stanovnika.
- ³⁴ Radi se o naseljima: Čakovci (-37,4%), Korog (-30,3%), Mikluševci (-27,8%) i Petrovci (-23,4%).
- ³⁵ Misli se na stanovništvo naselja Vinkovci, Vukovar i Županja.
- ³⁶ Teorija demografske tranzicije pruža okvirno objašnjenje međuovisnosti razvoja stanovništva i društveno-gospodarskih procesa. Prema toj teoriji, demografski razvoj se odvija kao dio sveobuhvatnijih i složenijih društveno-gospodarskih procesa te se uglavnom poklapa sa suvremenim procesima modernizacije: industrijalizacija, deagrarizacija, deruralizacija i urbanizacija (Friganović, 1982./83., Wertheimer-Baletić, 1973., 1982., 1999.).
- ³⁷ Detaljnije vidjeti u: Pirc, B. (1931.): *Opadanje stanovništva u Slavoniji, Socijalno-medicinska studija o prilikama rođanja i smrtnosti u pet slavonskih srezova*, Centralni higijenski zavod, Beograd.
- ³⁸ U analizi prirodnoga kretanja stanovništva na nivou naselja istraživači su suočeni sa stanovitim problemima čije rješenje zahtjeva prilično strpljenja, vremena i truda. Naime, *Državni zavod za statistiku* Republike Hrvatske podatke o natalitetu i mortalitetu na nivou naselja javno ne publicira, već se oni u tzv. *Tablogramima prirodnoga kretanja* mogu dobiti isključivo u *Odjelu za demografiju* gore navedene ustanove. Međutim, problem je u tome što se radi jedino o apsolutnim vrijednostima nataliteta i mortaliteta, a ne i o njihovim relativnim vrijednostima, odnosno stopama (u promilima), što istraživači onda moraju sami izračunati, i to na temelju procjene broja stanovnika sredinom svake godine, za svako naselje, u odgovarajućem međupopisnom razdoblju. Kako se u Hrvatskoj nalazi veliki broj naselja (preko 6 000) tek su se rijetki istraživači odvažili odrediti stope prirodnoga kretanja pučanstva Hrvatske za svako pojedino naselje. U *Vukovarsko-srijemskoj županiji* se nalazi 84 naselja i za svako su naselje za 1971. i 2001. godinu uz apsolutne vrijednosti nataliteta, mortaliteta i prirodnoga prirasta, izračunate (procijenjene) i njihove stope (u promilima).
- ³⁹ Smanjenje obujma negativne grube migracijske bilance vjerojatno je jednim svojim dijelom posljedica potpunijeg popisnog obuhvata hrvatskih građana na "privremenom radu u inozemstvu" i članova njihovih obitelji u popisu stanovništva 1991. godine.
- ⁴⁰ Prema službenim, ali nepotpunim podacima *Državnog zavoda za statistiku* u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* je između 1991. i 2001. godine

ostvaren pozitivan ukupan prirodni prirast od 1 532 osobe. Riječ je isključivo o prirastu ostvarenom u "zemlji", dakle bez živorođenih i umrlih u inozemstvu, koji su se do 1997. godine vodili u hrvatskim državnim maticama rođenih i umrlih. Pozitivna prirodna promjena u županiji može se tumačiti utjecajem snažnih imigracijskih struja izbjeglog i prognanog stanovništva, koje su implicirale relativno visoku stopu nataliteta. Dakako, drugi važan čimbenik prirodnoga rasta jest činjenica da u prirodnu dinamiku nije uključen veći dio ratnog mortaliteta. Međutim, od 1999. do 2001. godine do danas prirodni prirast je negativan (ukupno 217 osoba), što nesumnjivo ukazuje na trend prirodne depopulacije u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* posljednjih godina.

- ⁴¹ Potonje nije sasvim metodološki opravdano, jer se pri određenju kategorije migranata uzima samo posljednja promjena prebivališta. Drugim riječima, u unutar-županijskom preseljenju "krije" se i nepoznat broj "vanjskih" migranata (doseljenih u županiju bez obzira na kriterij državnih granica).
- ⁴² Udjel domorodnog stanovništva u županijskom kraju se kretao od 49,8% u *općini* Gunja do 69,7% u *općini* Babina Greda. Od ukupno 51 301 stanovnika županijskog kraja prema popisu 2001. godine, u istom naselju od rođenja živi 56,4% stanovništva kraja.
- ⁴³ Od ukupno 153 467 stanovnika vinkovačkog i vukovarskog kraja, prema popisu 2001. godine, od rođenja u istom naselju živi 53,5% stanovništva. Udjel domorodnog stanovništva se kreće od 45,6% u *općini* Borovo do 71,2% u *općini* Tordinci.
- ⁴⁴ Udjel domorodnog u ukupnom stanovništvu *Vukovarsko-srijemske županije* na nivou naselja bio je sljedeći: Andrijaševci 57,9%, Rokovci 58,0%, Babina Greda 69,7%, Bogdanovci 58,5%, Petrovci 55,8%, Svinjarevci 56,9%, Borovo 45,6%, Bošnjaci 64,5%, Cerna 59,2%, Šiškovci 53,2%, Drenovci 55,5%, Đurići 65,6%, Posavski Podgajci 57,8%, Račinovci 58,6%, Rajevo Selo 52,5%, Gradište 65,1%, Gunja 49,8%, Bapska 71,7%, Ilok 63,2%, Mohovo 48,5%, Šarengrad 53,5%, Ivankovo 56,4%, Prkovci 58,0%, Retkovci 59,8%, Jarmina 60,1%, Lovas 65,4%, Opatovac 52,2%, Gaboš 56,1%, Karadžićevo 51,9%, Markušica 48,4%, Ostrovo 47,5%, Podrinje 54,8%, Negoslavci 49,7%, Apševci 76,4%, Banovci 43,2%, Donje Novo Selo 67,6%, Đeletovci 68,3%, Lipovac 62,2%, Nijemci 69,7%, Podgrađe 72,2%, Vinkovački Banovci 51,5%, Cerić 60,5%, Marinci 55,0%, Nuštar 52,2%, Komletinci 62,8%, Otok 61,0%, Privlaka 54,9%, Novi Jankovci 44,6%, Orolik 40,0%, Slakovci 62,8%, Srijemske Laze 44,0%, Stari Jankovci 52,6%, Novi Mikanovci 55,8%, Stari Mikanovci 51,8%, Berak 52,9%, Bokšić 50,9%, Čakovci 57,4%, Mikluševci 71,4%, Tompojevci 57,5%, Antin 72,0%, Korog 74,9%, Mlaka Antinska 63,6%, Tordinci 69,0%, Ilača 72,5%, Tovarnik 53,5%, Bobota 60,8%, Bršadin 47,6%, Čelije 40,6%, Ludvinci 61,7%, Pačetin 60,9%, Trpinja 55,2%, Vera 53,9%, Mirkovci 32,9%, Vinkovci 48,2%, Vođinci 58,2%, Soljani 60,4%, Strošinci 64,7%, Vrbanja 53,3%, Lipovača 42,5%, Sotin 56,1%, Vukovar 50,3%, Grabovo 40,3%, Štitar 72,4% i Županija 45,9%.
- ⁴⁵ Uključuje doseljene u županiju iz drugih županija Hrvatske te iz inozemstva.
- ⁴⁶ Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2005. (CD).
- ⁴⁷ Vidjeti bilješku 50.
- ⁴⁸ Indeks starenja pokazuje brojčani odnos starog (60 i više godina) i mladog stanovništva (do 19 godina) u ukupnom pučanstvu nekog prostora.

- ⁴⁹ Riječ je o ženskim kontigentima predfertilne (do 14 godina starosti), fertilne (od 15 do 49 godina starosti) i postfertilne (50 godina starosti i više) životne dobi.
- ⁵⁰ Radni kontigenti muškog stanovništva obuhvaćaju dobne skupine: 0–14, 15–64 i 65 i više godina starosti, a radni kontigenti ženskog stanovništva skupine: 0–14, 15–59 i 60 i više godina starosti.
- ⁵¹ Koeficijent feminiteta označava ukupan broj ženskog u odnosu na muško stanovništvo na sto ili tisuću stanovnika nekog prostora. Istodobno, koeficijent maskuliniteta predstavlja ukupan broj muškog u odnosu na žensko stanovništvo na sto ili tisuću stanovnika.
- ⁵² Tipizacija dobne strukture, temeljem različitih odnosa zastupljenosti triju glavnih dobni skupina stanovništva (mladog do 19 godina starosti, zrelog od 20 do 59 godina starosti te starog stanovništva iznad 60 godina starosti), *Vukovarsko-srijemske županije* je izvršena prema predlošku M. Klemenčića (1990.), prema kojemu izdvajamo 7 kategorija starosti pučanstva:
1. *Izrazita mladost (jednako i više od 35% mladog i jednako i manje od 8% starog stanovništva),*
 2. *Mladost (jednako i više od 30% mladog i jednako i manje od 10% starog stanovništva),*
 3. *Kasna mladost (više od 30% mladog i više od 10% starog stanovništva),*
 4. *Na pragu starosti (manje od 30% mladog i manje od 15% starog stanovništva),*
 5. *Starost (manje od 30% mladog i više od 15% starog stanovništva),*
 6. *Duboka starost (jednako i manje od 25% mladog i jednako i više od 20% starog stanovništva),*
 7. *Izrazito duboka starost (jednako i manje od 20% mladog i jednako i više od 25% starog stanovništva).*
- ⁵³ Navedenim naseljima možemo pridružiti i Slakovce u kojima je prema popisu 2001. godine indeks starenja iznosio 100.
- ⁵⁴ Popis stanovništva 1991., Stanovništvo u zemlji i inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 991, DZSRH, Zagreb, 1996.
- ⁵⁵ Prema Metodološkim napomenama u Popisu stanovništva 2001. godine "djelatnost je karakteristika ekonomske aktivnosti poduzeća, ustanove, obrtničke radnje, slobodnog zanimanja, poljoprivrednog gospodarstva ili bilo kojeg drugog oblika poslovnog subjekta, ali i samostalnog posla, u kojem osoba obavlja svoje zanimanje radi stjecanja sredstava za život." (Popis stanovništva 2001., Metodološke napomene, DZSRH, Zagreb, 2002.; www.dzs.hr) Nacionalna klasifikacija djelatnosti obuhvaća 17 šifrarski definiranih područja, i to: A – poljoprivreda, lov i šumarstvo, B – ribarstvo, C – rudarstvo i vađenje, D – prerađivačka industrija, E – opskrba električnom energijom, plinom i vodom, F – građevinarstvo, G – trgovina na veliko i malo, popravak motornih vozila i motocikla te predmeta za osobnu upotrebu i kućanstvo, H – hoteli i restorani, I – prijevoz, skladištenje i veze, J – financijsko posredovanje, K – poslovanje nekretninama, iznajmljivanje i poslovne usluge, L – javna uprava i obrana, obvezno socijalno osiguranje, M – obrazovanje, N – zdravstvena zaštita i socijalna skrb, O – ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti, P – privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem, Q – izvanteritorijalne organizacije i tijela.
- ⁵⁶ Valja na ovome mjestu istaknuti da zbog različitih popisnih definicija poljoprivrednog stanovništva u popisima 1971., 1991. i 2001. godine, kao i različitog obuhvata popisanog ukupnog stanovništva, nije moguća potpuna usporedba rezultata tih popisa.

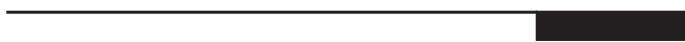
- ⁵⁷ Relativno visok udjel poljoprivrednog stanovništva u *gradu* Iloku posljedica je činjenice da se u upravno-teritorijalnom ustrojstvu *grada* nalaze, uz naselje Ilok, i tri tipična agrarna naselja – Mohovo, Šarengrad i Bapska.
- ⁵⁸ Izvor: Popis stanovništva 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu po naseljima, Dokumentacija 886, DZSRH, Zagreb, 1994; Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2005. (CD).
- ⁵⁹ Potrebno je istaknuti da je u naseljima: Gunja (7%), Ilok (12%), Stari Mikanovci (12%), Trpinja (26%) i Lipovača (5%), udjel poljoprivrednog stanovništva između 1991. i 2001. godine ostao nepromijenjen. U preostalim je naseljima u tih deset godina udjel poljoprivrednog stanovništva smanjen, u nekima i više nego prepolovljen.
- ⁶⁰ O tom teškom razdoblju u povijesti hrvatskoga istoka Ive Mažuran (1963., 96.) piše: "Vijest o katastrofalnom porazu pod Bečom i bezglavo povlačenje ostataka turske vojske izazovu silan metež. Mnogi imućniji Turci napuštaju kuće i kućišta i odlaze u Bosnu, a domaće stanovništvo sklanja se u okolne šume i močvare. Ali, tek prave ratne nevolje nastupile su iza bitke kod Haršanja 1687. godine, kada je kršćanska vojska osvojila Osijek i sve ostale utvrde u Slavoniji. Tada Turci u masama napuštaju Slavoniju i bezglavo bježe preko Save u Bosnu. Zajedno sa Turcima bježe i Vlasi plašeći se osvete ostalih kršćana. Plamen rata proždire i ljude i naselja (...) Brojna sela i naselja pretvorena su tada u zgarišta, a stanovništvo sasječeno ili odvedeno u roblje. Čitav kraj opusti."
- ⁶¹ Osnovni razlog zbog kojega su Rusini i Ukrajinci u ovoj studiji prikazani zajedno nalazi se u primijenjenoj popisnoj metodologiji, tj. u nemogućnosti da se za 1910., 1948. i 1991. godinu prikažu i analiziraju posebno pripadnici rusinske, a posebno ukrajinske etničke pripadnosti.
- ⁶² Izvor: Narodnosni i vjerski sastav stanovništva Hrvatske 1880.–1991. po naseljima, DZSRH, Zagreb, 1998.
- ⁶³ Riječ je o naseljima: Andrijaševci, Antin, Apševci, Donje Novo Selo, Đeletovci, Ilača, Ivankovo, Komletinci, Lipovac, Nijemci, Novi Mikanovci, Nuštar, Otok, Podgrađe, Privlaka, Prkovci, Retkovci, Rokovci, Slakovci, Stari Mikanovci, Tordinci i Vođinci.
- ⁶⁴ Riječ je o naseljima: Gaboš, Markušica, Mirkovci, Novi Jankovci, Orolik, Ostrovo, Srijemske Laze i Vinkovački Banovci.
- ⁶⁵ Riječ je o naseljima: Cerić, Jarmina, Banovci i Vinkovci.
- ⁶⁶ Riječ je o naseljima: Karadžićevo, Korog, Marinci, Podrinje i Stari Jankovci.
- ⁶⁷ Riječ je o naseljima: Bapska, Bogdanovci, Ilok, Svinjarevci, Šarengrad, Tovarnik i Vukovar.
- ⁶⁸ Riječ je o naseljima: Bobota, Borovo, Bršadin, Mohovo, Negoslavci, Pačetin, Trpinja i Vera.
- ⁶⁹ Riječ je o naseljima: Berak, Lovas, Sotin i Tompojevci.
- ⁷⁰ Riječ je o naseljima: Čakovci, Čelija, Grabovo, Lipovača, Ludvinci i Opatovac.
- ⁷¹ Riječ je o naseljima: Mikluševci i Petrovci.
- ⁷² Izvor: Popis stanovništva 1948., Knjiga IX., Stanovništvo po narodnosti, SZS, Beograd, 1954.
- ⁷³ Godine 1948. je u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* bilo 84 samostalnih naselja. Međutim, za tri naselja nije mogla biti prikazana etnička

struktura jer je Mlaka Antinska u rezultatima popisa 1948. godine iskazana zajedno s Tordincima, Bokšić zajedno s Čakovcima, a Čelije zajedno s Ludvincima.

- ⁷⁴ U skupini “ostalih i nepoznato” najbrojniji su 1991. godine bili Jugoslaveni (8 667 ili 3,7%) i Muslimani (2 701 ili 1,2%). Izvor: Popis stanovništva 1991., Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.
- ⁷⁵ Godine su 1991. u *Vukovarsko-srijemskoj županiji* naselja s hrvatskom većinom bila: Andrijaševci, Antin, Arševci, Cerić, Donje Novo Selo, Đeletovci, Ilača, Ivankovo, Jarmina, Komletinci, Lipovac, Nijemci, Novi Jankovci, Novi Mikanovci, Nuštar, Otok, Podgrađe, Privlaka, Prkovci, Retkovci, Rokovci, Slakovci, Stari Jankovci, Stari Mikanovci, Tordinci, Vinkovci, Vodinci (vinkovački kraj); Bapska, Berak, Bogdanovci, Bokšić, Čelija, Grabovo, Ilok, Lovas, Mohovo, Opatovac, Sotin, Svinjarevci, Šarengard, Tompojevci, Tovarnik, Vukovar (vukovarski kraj); Babina Greda, Bošnjaci, Cerna, Drenovci, Đurići, Gradište, Gunja, Podgajci Posavski, Račinovci, Rajevo Selo, Soljani, Strošinci, Šiškovci, Štitar, Vrbanja, Županja (županjski kraj). Naselja sa srpskom većinom su: Gaboš, Karadžićevo, Marinci, Markušica, Mirkovci, Mlaka Antinska, Orolik, Ostrovo, Podrinje, Srijemske Laze, (Šidski) Banovci, Vinkovački Banovci (vinkovački kraj); Bobota, Borovo, Bršadin, Lipovača, Ludvinci, Negoslavci, Pačetin, Trpinja, Vera (vukovarski kraj). Naselja s većinom mađarskog stanovništva su Korog (vinkovački kraj) i Čakovci (vukovarski kraj), a naselja s većinom rusinsko/ukrajinskog stanovništva su Mikluševci i Petrovci (vukovarski kraj). U odnosu na 1948. godinu većinu mađarskog pučanstva su izgubila naselja: Čelija (1991. hrvatska većina), Opatovac (hrvatska većina) i Stari Jankovci (hrvatska većina).
- ⁷⁶ Postanak “srpske enklave” u sjeverozapadnom dijelu *Vukovarsko-srijemske županije* vezemo uz osmanlijsko i postosmanlijsko razdoblje. Od sredine 16. do sredine 18. stoljeća u napuštena su hrvatska i mađarska starosjedička sela uz donji tok rijeke Vuke (Trpinja, Bobota, Bršadin, Pačetin, Ostrovo, Gaboš...) naseljene značajnije skupine pravoslavnog stanovništva (Vlaha i kasnije Srba), čiji je dolazak poticala osmanlijska, te poslije i habsburška vlast. O oblikovanju, značajkama i posljedicama etničkoga razvoja stanovništva toga dijela *Vukovarsko-srijemske županije* detaljnije vidjeti u: Karaman (1994.), Pavičić (1970.) i Wertheimer-Baletić (1993.).
- ⁷⁷ Od ukupno 18 368 stanovnika naselja “srpske enklave”, prema popisu 1991. godine, svega je 1 385 ili 7,5% bilo Hrvata.
- ⁷⁸ Prema geografskoj definiciji – grad je veće i kompaktno izgrađeno naselje odgovarajućih fizionomskih obilježja, u kojemu prevladavaju neagrarne proizvodne i uslužne funkcije te “gradski” način života (Vreska, 1982./83.).
- ⁷⁹ Valja voditi računa da se pojam grad ili gradsko naselje u ovome poglavlju ne poistovjeti s terminom *grad* u kontekstu upravno-teritorijalne organizacije *Vukovarsko-srijemske županije*. Prema županijskom ustrojstvu u ovoj županiji postoje četiri *grada*, i to: Vinkovci, Vukovar, Županja i Ilok. *Grad* Vinkovci u sebi uključuje naselja Vinkovce i Mirkovce; *grad* Vukovar naselja: Vukovar, Grabovo, Sotin i Lipovaču; *grad* Županja naselja Županju i Štitar te *grad* Ilok naselja: Ilok, Bapsku, Mohovo i Šarengard.
- ⁸⁰ Primjenom indikatora M. Vreska (1983.), na području *Vukovarsko-srijemske županije* su prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine izdvojena: (1) **gradska naselja**: Vinkovci, Vukovar i Županja; (2)

jače urbanizirana naselja: Rokovci, Ivankovo, Nuštar i Borovo; (3) **slabije urbanizirana naselja:** Andrijaševci, Bogdanovci, Negoslavci, Cerna, Šiškovci, Gunja, Ilok, Gaboš, Jarmina, Ostrovo, Lovas, Cerić, Novi Jankovci, Stari Jankovci, Novi Mikanovci, Stari Mikanovci, Vođinci, Markušica, Bršadin, Lipovača, Mirkovci, Sotin, Otok i Privlaka te (4) **seoska naselja:** Babina Greda, Petrovci, Svinjarevci, Bošnjaci, Drenovci, Đurići, Podgajci Posavski, Račinovci, Rajevo Selo, Gradište, Bapska, Mohovo, Šarengrad, Prkovci, Retkovci, Karadžićevo, Opatovac, Marinci, Apševci, Donje Novo Selo, Đeletovci, Lipovac, Nijemci, Podgrađe, (Šidski) Banovci, Vinkovački Banovci, Orolik, Slakovci, Srijemske Laze, Berak, Bokšić, Čakovci, Grabovo, Mikluševci, Tompojevci, Antin, Korog, Mlaka Antinska, Podrinje, Tordinci, Ilača, Tovarnik, Bobota, Čelija, Ludvinci, Pačetin, Trpinja, Vera, Soljani, Strošinci, Vrbanja, Štitar i Komletinci.

- ⁸¹ Do danas su ostali najmanje poznati i najmanje istraženi izravni demografski gubitci Srba – pripadnika tzv. Srpske vojske Krajine i civilnog stanovništva koje je rat provelo u bivšim okupiranim naseljima. Izvori koji bi pružali podatke o veličini i strukturi tih gubitaka su nedostupni ili su vrlo upitne vjerodostojnosti i objektivnosti. Jedan od takvih izvora je i evidencija poginulih i nestalih Srba tijekom rata koji na svojim internet stranicama javnosti prezentira srpska organizacija “Veritas” iz Beograda, na čijem se čelu nalazi kontroverzni Savo Štrbac. Podatci iz te evidencije su manjkavi, često puta nedovoljno precizni, pa i krivotvoreni. Njihova se iskoristivost može vrednovati samo u kontekstu orijentacijske ilustrativnosti, pa su samo iz tih razloga navedeni u ovoj studiji.
- ⁸² Izvor: Ministarstvo hrvatskih branitelja iz domovinskog rata, Odjel za informatizaciju, Zagreb, listopad 2002.; Izvješće o radu Ureda vlade Republike Hrvatske za zatočene i nestale, Vlada Republike Hrvatske, Ured za zatočene i nestale, Zagreb, siječanj 2002.; www.veritas.org.yu; Živić (2001.); Živić i Pokos (2004.).
- ⁸³ Prema *Leksikonu migracijskoga i etničkoga nazivlja* (Zagreb, 1998., 56.) “pod etničkim se čišćenjem podrazumijeva protjerivanje stanovništva i njegovo skupno preseljavanje koje ima cilj promijeniti etničke strukture okupiranih područja.”
- ⁸⁴ Prema: Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Baza podataka, Zagreb, 1996.
- ⁸⁵ Prema: Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR, Belgrade, 1996.
- ⁸⁶ Izvor: Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002., Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.
- ⁸⁷ Radi se uglavnom o stanovništvu srpske etničke pripadnosti.
- ⁸⁸ Prema: Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak, Ukupna statistika prema adresi povratka, Ministarstvo za javne radove, obnovu i graditeljstvo, Uprava za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, 2001.
- ⁸⁹ Izvor: Popis stanovništva 2001., DZSRH, Zagreb, 2002.
- ⁹⁰ Izvor: Popis stanovništva 2001., Stanovništvo prema obrazovnim obilježjima, Statističko izvješće 1200, DZSRH, Zagreb, 2004.

Popis literature

- Akrap, A. (1999.): Vitalna statistika i različitost depopulacijskih procesa u Hrvatskoj i županijama, u: *Društvena istraživanja*, God. 8, Br. 5-6 (43-44), 793-815.
- Akrap, A. i sur. (2003.): *Činitelji demografskih kretanja u Republici Hrvatskoj*, Državni zavod za zaštitu obitelji, materinstva i mladeži, Zagreb.
- Akrap, A. (2004.): Zapošljavanje u inozemstvu i prirodna depopulacija seoskih naselja, u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5 (72-73), 675-700.
- Baučić, I. (1971./72.): Socijalno-geografske posljedice vanjskih migracija radne snage iz Jugoslavije, u: *Geografski glasnik*, God. 33-34., 25-56.
- Baučić, I. (1974.): *Radnici u inozemstvu prema popisu 1971. godine*, Centar za istraživanje migracija, Zagreb.
- Bićanić, R. (1940.): *Agrarna prenapučenost*, Gospodarska sloga, Zagreb.
- Berti, I. (1930.): Problemi nataliteta i mortaliteta te depopulacije u Slavoniji, u: *Glasnik biskupije Bosanske i Srijemske*, Br. 19 (123-125) i 20 (130-132), Đakovo.
- Bognar, A. (1968.): Deagrarizacija u prostoru Baranje, u: *Geografski glasnik*, God. 30, 161-168.
- Bognar, A. (1971./72.): Stanovništvo Baranje, u: *Geografski glasnik*, God. 33-34, 91-135.
- Bognar, A. (1973.): Nacrt homogene regionalizacije istočnohrvatske ravnice, u: *Geografski glasnik*, God. 35, 67-81.
- Bognar, A. (1978.): Les i lesu slični sedimenti Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 38, 21-38.
- Bognar, A. (1980.): Tipovi reljefa kontinentskog dijela Hrvatske, u: *Spoimen zbornik o 30-obljetnici GDH*, Zagreb, 39-60.
- Bognar, A. (1992.): Geomorfološke osobine Republike Hrvatske, u: *Geografski horizont*, Br. 2.
- Bognar, A. (1994.): Na vukovarskoj lesnoj zaravni, u: *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Karaman, I. (ur.), Dr. Feletar, Zagreb, 25-48.
- Bognar, A. (1996.): Fizičko-geografske pretpostavke regionalnog razvoja Hrvatske, u: *Zbornik radova Prvog hrvatskog geografskog kongresa*, Pepeonik, Z. (ur.), Zagreb, 51-65.
- Crkvenčić, I. (1976.): Statistička i funkcionalna klasifikacija naselja SR Hrvatske, u: *Centralna naselja i gradovi SR Hrvatske*, Školska knjiga, Zagreb.
- Crkvenčić, I. (1981.): Socijalnogeografski aspekti pojave ugara, odnosno neobrađenih oranica, u: *Geografski glasnik*, God. 43, 95-107.

- Crkvenčić, I. (1982.): Pojava ugara i neobrađenih oranica i promjene brojnosti stanovništva SRH u posljednjih dvadeset godina, u: *Geografski glasnik*, God. 44, 3-21.
- Crkvenčić, I. (1983.): Proces socijalnog raslojavanja sela i pojava neobrađenih oranica i ugara u SR Hrvatskoj (na primjeru tri sela u općini Slavonski Brod), u: *Geografski glasnik*, God. 45, 43-53.
- Crkvenčić, I. (1993./94.): Areas of Aggression in Croatia (Basic Historical and Demographic Facts), in: *Croatia - a new European State*, Zbornik, Zagreb, 61-75.
- Kolar-Dimitrijević, M. i Potrebica, F. (1994.): Na slavonsko-srijemskom razmeđu između 1918.-1945. godine, u: *Vukovar-vijekovni hrvatski grad na Dunavu*, Karaman, I. (ur.), Dr. Feletar, Zagreb, 238-266.
- Demografski faktori dugoročnog razvoja SR Hrvatske* (1989.), Studija projekta Znanstvene osnove dugoročnog razvoja SR Hrvatske, IDIS i Institut za ekonomska istraživanja Ekonomskog fakulteta u Zagrebu (umnožena radna verzija), Zagreb.
- Drmić, A. (1999.): Prognanici, izbjeglice, povratnici i raseljene osobe u Vukovarsko-srijemskoj županiji, u: *Godišnjak za kulturu, umjetnost i društvena pitanja*, Matica hrvatska, Vinkovci, 179-207.
- Friganović, M. (1968.): Neki elementi nesklada između funkcije rada i funkcije stanovanja značajnih centara SR Hrvatske, u: *Radovi*, God. 7, 25-37.
- Friganović, M. (1970.): Gravitacijske zone dnevne migracije u radne centre Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 32, 89-99.
- Friganović, M. (1975.): Socijalni aspekt demografskih kretanja u SR Hrvatskoj, u: *Revija za sociologiju*, Br. 1-2, 32-50.
- Friganović, M. (1980.): Neke mjere raspršenosti broja stanovnika u općinama i općinskim središtima SR Hrvatske 1948.-1971. godine, u: *Spomen zbornik o 30-obljetnici GDH*, Zagreb, 83-97.
- Friganović, M. (1980./81.): Još o nekim osobitostima kretanja stanovništva općinskih središta i ostalih naselja SR Hrvatske (1948.-1981.), u: *Radovi*, God. 15-16, 3-11.
- Friganović, M. (1981.): Stanovništvo Osijeka i njegova područja, u: *Osi-jek kao polarizacijsko žarište*, JAZU, Osijek, 43-60.
- Friganović, M. (1982./83.): Teorijski okvir i empirijski pristup demogeografskom razvoju i problemima SR Hrvatske 1971.-1981., u: *Radovi*, God. 17-18, 21-38.
- Friganović, M. (1984.): Egzodusna područja, (ne)razvijenost i populacijska politika u SR Hrvatskoj, u: *Radovi*, God. 19, 29-37.
- Friganović, M. (1985.): Demografsko-strukturne karakteristike gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, u: *Radovi*, 20, 3-10.
- Friganović, M. (1987.): *Demogeografija - Stanovništvo svijeta*, Školska knjiga, Treće izdanje, Zagreb.
- Friganović, M. (1988.): Diferencijacija nekih dinamičko-strukturnih demografskih pokazatelja gradskih i ostalih naselja SR Hrvatske, u: *Radovi*, God. 23, 3-12.
- Friganović, M. (1992.): Promjene u dinamici stanovništva Hrvatske 1981.-1991. kao funkcija urbanizacije, u: *Geografski glasnik*, God. 54, 63-74.
- Friganović, A. M. i Šterc, S. (1993.): Demografski razvoj i populacijska politika Republike Hrvatske, u: *Društvena istraživanja*, God. 2, Br. 3, 151-165.

- Friganović, A. M. i Živić, D. (1994.): Regionalne i urbano-ruralne različitosti te problemi kretanja stanovništva Hrvatske 1948.-1991., u: *Geografski glasnik*, 56, 35-51.
- Friganović, A. M. (1996.): Opći razvoj, teškoće i izgledi demografskog kretanja u Republici Hrvatskoj, u: *Zbornik radova Prvog hrvatskog geografskog kongresa*, Pepeonik, Z. (ur.), Zagreb, 42-50.
- Geiger, V. (1991.): Nijemci u Hrvatskoj, u: *Migracijske teme*, God. 7, Br. 3-4, 319-334.
- Geiger, V. (1996.): Sudbina podunavskih Nijemaca u bivšoj Jugoslaviji, u: *Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zbornik izlaganja sa znanstvenoga skupa, Hrvatski informativni centar, Hrvatska matica iseljenika, Zagreb, 158-173.
- Geiger, V. (1997): *Nestanak folksdojčera*, Nova stvarnost, Zagreb.
- Geiger, V. (2003.): Logorska sudbina Njemica u Hrvatskoj (i Jugoslaviji) nakon Drugoga svjetskog rata, u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević, Agićić, D. (ur.), Filozofski fakultet*, Zagreb, 441-448.
- Gelo, J. (1987.): Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine, Globus, Posebna izdanja, Zagreb.
- Gelo, J. (2004.): Kretanje broja rezidencijalnoga (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću, u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5 (72-73), 653-674.
- Grujić, I. (2001.): Zatočene, nestale i nasilno odvedene osobe tijekom Domovinskog rata – proces traženja, u: *Deset godina nade i boli 1991.-2001.*, Horvat, V. (ur.), Savez udruga zatočenih i nestalih hrvatskih branitelja, Zagreb, 124-144.
- Horvat, V. (1942.): *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata*, Zagreb.
- Horvat, V. (1997.): Osnutak (obnova) županije Srijemske godine 1745., u: *Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Klepac, D. I Čorkalo, K. (ur.), HAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 19-40.
- Iskra-Janušić, I. (1997.): Vinkovci od neolitika do srednjega vijeka, tragom arheoloških nalaza, u: *Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Klepac, D. I Čorkalo, K. (ur.), HAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 267-291.
- Jurčević, J. (1994.): Ratna agresija i herojska obrana u ljetu-jeseni 1991. godine, u: *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Karaman, I. (ur.), Dr. Feletar, Zagreb, 414-427.
- Jurčević, J. (1996.): Srbijanska oružana agresija na Hrvatsku 1990.-1995., u: *Jugoistočna Europa 1918.-1995.*, Zbornik izlaganja sa znanstvenog skupa, Hrvatska matica iseljenika, Hrvatski informativni centar, Zagreb, 214-230.
- Karaman, I. (1994.a.): Promjene nacionalne strukture pod utjecajem dvaju svjetskih ratova, u: *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Karaman, I. (ur.), Dr. Feletar, Zagreb, 311-321.
- Karaman, I. (1994.b.): Razvoj međunacionalnih odnosa vukovarskog stanovništva 1945./1948.-1991., u: *Vukovar-vjekovni hrvatski grad na Dunavu*, Karaman, I., Dr. Feletar, Zagreb, 388-393.
- Klemenčić, M. (1990.): Postupak vrednovanja dobnog sastava stanovništva, u: *Radovi*, Br. 25, 73-80.
- Klemenčić, M. (1993.a.): Razgraničenje Hrvatske i Srbije u Jugoslaviji, u: *Zbornik Slavonije, Srijema, Baranje i Bačke*, Matica Hrvatska, Zagreb.
- Klemenčić, M. (1993.b.): Velikosrpska teritorijalna posezanja, u: *Društvena istraživanja*, God. 3, Br. 4-5, 285-304.

- Korenčić, M. (1979.): *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Djela JAZU, Knjiga 54, Zagreb.
- Laušić, A. (1989.): Osnovne značajke kolonizacijskih procesa na jugoslavenskom prostoru 1918.-1948., u: *Migracijske teme*, 1, 27-42.
- Leksikon migracijskoga i etničkoga nazivlja*, Heršak, E. (gl.ur.), Institut za migracije i narodnosti, Školska knjiga, Zagreb, 1998.
- Leksikon naselja Hrvatske*, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004. (prvi svezak), 2005. (drugi svezak).
- Marković, M. (2002.): *Slavonija, Povijest naselja i podrijetlo stanovništva*, Golden Marketing, Zagreb.
- Maticka, M. (1990.): *Agrarna reforma i kolonizacija u Hrvatskoj 1945.-1948.*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb.
- Maticka, M. (2003.): Utjecaj kolonizacije (1945.-1948.) na promjene nacionalnog sastava stanovništva Hrvatske, u: *Zbirnik Mire Kolar Dimitrijević*, Agičić, D. (ur.), Filozofski fakultet, Zagreb, 449-458.
- Mažuran, I. (1963.): Vinkovci i vinkovačka okolica za vrijeme turske okupacije, u: *Godišnjak Matice hrvatske Vinkovci*, Vinkovci, 69-100.
- Mažuran, I. (1994.): *Srednjovjekovni i turski Osijek*, Zavod za znanstveni rad HAZU, Osijek.
- Nejašmić, I. (1986.): Prirodno kretanje stanovništva SR Hrvatske prema tipu naselja boravka, u: *Geografski glasnik*, God. 48, 123-135.
- Nejašmić, I. (1988.a.): Migracijski saldo stanovništva seoskih naselja SR Hrvatske 1961.-1981., u: *Migracijske teme*, Br. 3.
- Nejašmić, I. (1988.b.): Uloga i značajke preseljavanja u suvremenom populacijskom razvoju gradova SR Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 50, 45-54.
- Nejašmić, I. (1991.a.): *Depopulacija u Hrvatskoj - korijeni, stanje, izgledi*, Globus, Zagreb.
- Nejašmić, I. (1991.b.): Iseljavanje iz Hrvatske - brojčani aspekt stoljetnog procesa, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Crkvenčić, I. (ur.), SGD Hrvatske, Zagreb, 61-82.
- Nejašmić, I. (1992.): Osnovne značajke unutarnje migracije stanovništva Hrvatske 1880.-1981., u: *Migracijske teme*, God. 8, Br. 2, 141-166.
- Nejašmić, I. (1996.): Demografske promjene u gradskim i ostalim naseljima Republike Hrvatske (1981.-1991.), u: *Zbornik radova Prvog hrvatskog geografskog kongresa*, Pepeonik, Z. (ur.), Zagreb, 243-254.
- Nejašmić, I. i Mišetić, R. (2004.): Buduće kretanje broja stanovnika Hrvatske: projekcija 2001.-2031., u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5, (72-73), 751-778.
- Pavičić, S. (1940.): *Vukovska župa*, Knjiga I., JAZU, Zagreb.
- Pavičić, S. (1953.): Podrijetlo hrvatskih i srpskih naselja i govora u Slavoniji, *Djela JAZU*, Knjiga 47, Zagreb.
- Pavičić, S. (1970.): Slavonija u svom naselnom razvitku od 13. stoljeća do danas, u: *Zbornik radova Prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 191-236.
- Pavličević, D. (1993.): Dva stoljeća velikosrpskih težnji prema Hrvatskoj 1793.-1993., u: *Društvena istraživanja*, God. 3, Br. 4-5, 247-284.
- Pejnović, D. (2004.): Depopulacija županija i disparitet u regionalnom razvoju Hrvatske, u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5 (72-73), 701-726.
- Pirc, B. (1931.): *Opadanje stanovništva u Slavoniji, Socijalno-medicinska studija o prilikama radjanja i smrtnosti u pet slavonskih srezova*, Centralni higijenski zavod, Beograd.

- Pokos, N. (1999.): Procjena broja iseljenih stanovnika Republike Hrvatske od popisa stanovništva 1991. do 30. lipnja 1998. godine, u: *Društvena istraživanja*, God. 8, Br. 5-6 (43-44), 725-734.
- Puljiz, V. (1983.): Novi trendovi deagrarizacije u SR Hrvatskoj, u: *Sociologija sela*, Br. 79/81.
- Ridanović, J. (1989.): *Hidrogeografija*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rogić, V. (1961.): Fizionomska i funkcionalna regionalizacija Hrvatske, u: *Zbornik VI. Kongresa geografov FLRJ v Ljubljani*, Ljubljana, 279-289.
- Rogić, V. (1982.): *Regionalna geografija Jugoslavije 1*, Školska knjiga, Zagreb.
- Rogić, V. (1983.): Nacrtno uvjetno-homogene regionalizacije SR Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 45, 75-89.
- Rogić, V. (1984.): Jednostavnost i fleksibilnost koncepta nodalno-funkcionalne diferencijacije SR Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 46, 73-79.
- Rogić, V. (1991.): Hrvatska Vojna Krajina – temeljna historijsko-geografska problematika, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Crkvenčić, I. (ur.), SGD Hrvatske, Zagreb, 165-186.
- Rosset, E. (1968.): *Proces starenja naseljenosti – demografske isledovanije*, Statistika, Moskva.
- Serdar, V. (1951.): Popis stanovništva u hrvatskim krajevima godine 1857., u: *Statistička revija*, Br. 2, 197-208.
- Sić, M. (1968.): Karakteristike i značenje suvremene imigracije u Istočnu Hrvatsku, u: *Zbornik VIII kongresa geografa Jugoslavije*, Skopje, 353-364.
- Sić, M. (1972.): Depopulacija seoskih naselja u Istočnoj Hrvatskoj u razdoblju 1961.-1971. godine, u: *Zbornik na jugoslavenskom simpozijumu za probleme na seoskim naseljima i zemljoposredstvo*, Skopje.
- Sić, M. (1976.): Prometni odnosi Zagreba sa Istočnom Hrvatskom, u: *Geografski glasnik*, God. 38, 270-279.
- Sršan, S. (1997.): Vukovarsko vlastelinstvo u Srijemskoj županiji (1687.-1945.), u: *Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Klepac, D. I Čorkalo, K. (ur.), HAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 127-160.
- Sršan, S. (1999.): Doseljenje Hrvata u Podunavlje pod vodstvom franjevac do sredine 18. stoljeća, u: *Glasnik Arhiva Slavonije i Baranje*, 5, Osijek, 20-33.
- Stiperski, Z. (1993.): Kretanje Nijemaca u istočnoj Hrvatskoj, Bačkoj i Srijemu, u: *Zbornik Slavonije, Srijema, Baranje i Bačke*, Matica Hrvatska, Zagreb, 143-148.
- Stipetić, V. (1954.): Agrarna reforma i kolonizacija u FNRJ godine 1945.-1948., u: *Rad JAZU*, Knjiga 300, Zagreb, 432-472.
- Strategija razvoja Vukovarsko-srijemske županije*, Mašek, A. (ur.), Ekonomski fakultet – Osijek, Vukovarsko-srijemska županija, Vukovar, 2005.
- Škorić, A. (1977.): *Tla Slavonije i Baranje*, Projektni savjet pedološke karte SRH, Zagreb.
- Šundalić, A. (1997.): Religije i konfesije u istočnoj Slavoniji i Baranji, u: *Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Klepac, D. I Čorkalo, K. (ur.), HAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 245-265.
- Štambuk, M. (1983.): Promjene u sociodemografskoj strukturi seoskog stanovništva, u: *Sociologija sela*, Br. 79/81.

- Šterc, S. (1983.): Prirodno kretanje stanovništva prigraničja SR Hrvatske prema Mađarskoj 1961.-1981. godine, u: *Geografski glasnik*, God. 45, 119-139.
- Šterc, S. (1991.a.): Etničko podrijetlo "Jugoslavena" u Hrvatskoj, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Crkvenčić, I. (ur.), SGD Hrvatske, Zagreb, 141-164.
- Šterc, S. (1991.b.): Opća demografska slika Hrvatske, u: *Političko-geografska i demografska pitanja Hrvatske*, Crkvenčić, I. (ur.), SGD Hrvatske, Zagreb, 1-39.
- Šterc, S. (1992.): Prostorni i demografski aspekt revitalizacije ruralnih naselja u Hrvatskoj, u: *Društvena istraživanja*, God. 1, Br. 1, 127-157.
- Šterc, S. i Pokos, N. (1993.): Demografski uzroci i posljedice rata protiv Hrvatske, u: *Društvena istraživanja*, God. 3, Br. 4-5, 305-334.
- Valentić, M. (1991.): Temeljne značajke povijesti Vojne krajine, u: *Povijesni prilozi*, God. 10, 1-36.
- Vranješ-Šoljan, B. (1991.): *Stanovništvo gradova banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Školska knjiga, Stvarnost, Zagreb.
- Vranješ-Šoljan, B. (2003.): Naseljavanje Mađara u Slavoniji 1880.-1910., u: *Zbornik Mire Kolar Dimitrijević*, Agičić, D. (ur.), Filozofski fakultet, Zagreb, 257-270.
- Vrbošić, J. (1997.): Kategorije i brojčano stanje kolonista u Slavoniji i Baranji između dva svjetska rata, u: *Društvena istraživanja*, God. 6, Br. 28-29, 311-326.
- Vresk, M. (1969.): Vodinci, Prilog proučavanju socijalno-geografskih promjena kolonizacijskih naselja Istočne Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 31, 125-141.
- Vresk, M. (1971.(72.): Socijalni ugar i drugi oblici napuštanja agrarne aktivnosti kao posljedica emigracije i socijalnog diferenciranja stanovništva, u: *Geografski glasnik*, God. 33-34, 79-90.
- Vresk, M. (1979.): Gradske regije velikih gradova Hrvatske, u: *Radovi*, God. 14, 61-73.
- Vresk, M. (1980.): Tipovi urbanizacije općina SR Hrvatske, u: *Spomen zbornik o 30-obljetnici GDH*, Zagreb, 255-266.
- Vresk, M. (1981.): Tendencije razvoja gradske regije Osijeka, u: *Osijek kao polarizacijsko žarište*, JAZU, Osijek, 29-34.
- Vresk, M. (1982./83.): Neka obilježja urbanizacije SR Hrvatske 1981. godine, u: *Radovi*, God. 17-18, 39-53.
- Vresk, M. (1986.): Socioekonomske gradske regije Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 48, 73-84.
- Vresk, M. (1988.): Neka obilježja urbanizacije Istočne Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 50, 33-44.
- Vresk, M. (1990.): Struktura dnevnih migranata zaposlenih kao pokazatelj razvijenosti dnevnih urbanih sistema Hrvatske, u: *Geografski glasnik*, God. 52, 1-11.
- Vresk, M. (1996.): Urbanizacija i polarizirani razvoj Hrvatske, u: *Zbornik radova Prvog hrvatskog geografskog kongresa*, Pepeonik, Z. (ur.), Zagreb, 66-73.
- Wertheimer-Baletić, A. (1970.): Radni kontigent i aktivno stanovništvo Slavonije u poslijeratnom razdoblju, u: *Zbornik radova prvog znanstvenog sabora Slavonije i Baranje*, Osijek, 433-455.
- Wertheimer-Baletić, A. (1973.): *Demografija - odabrana poglavlja*, Informator, Zagreb.

- Wertheimer-Baletić, A. (1978.): *Ekonomska aktivnost stanovništva - demografski aspekti*, Školska knjiga, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1982.): *Demografija - stanovništvo i ekonomski razvitak*, Informator, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1983.): Demografski razvoj Slavonije i Baranje, u: *Treći znanstveni sabor Slavonije i Baranje*, Zbornik, Osijek, 90-104.
- Wertheimer-Baletić, A. (1992.): Demografske promjene i globalni demografski procesi u Hrvatskoj u poslijeratnom razdoblju, u: *Encyclopaedia Moderna*, God. XIII., Br. 2 (38), 238-250.
- Wertheimer-Baletić, A. (1993.): *Stanovništvo Vukovara i vukovarskog kraja*, Globus, Biblioteka Posebna izdanja, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (1997.): Razvoj stanovništva Vukovara (1857.-1991.), u: *Zbornik radova o Vukovarsko-srijemskoj županiji*, Klepac, D. i Čorkalo, K. (ur.), HAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 41-62.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.): *Stanovništvo i razvoj*, MATE, Gospodarska misao, Zagreb.
- Wertheimer-Baletić, A. (2004.): Depopulacija i starenje stanovništva - temeljni demografski procesi u Hrvatskoj, u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5 (72-73), 631-654.
- Zlatković-Winter, J. (1993.): Imigracije u Hrvatskoj: skica povijesnog toka, u: *Migracijske teme*, God. 9, 303-323.
- Živić, D. (1995.a.): Promjene u dinamici stanovništva Istočne Hrvatske 1948.-1991., u: *Geografski glasnik*, God. 57, 71-92.
- Živić, D. (1995.b.): Temeljne značajke razvoja narodnosne strukture Istočne Hrvatske, u: *Geografski horizont*, Br. 1, 16-29.
- Živić, D. (1996.a.): Promjene u strukturi aktivnog stanovništva Istočne Hrvatske 1971.-1991. godine, u: *Geografski glasnik*, God. 58, 97-112.
- Živić, D. (1996.b.): Razvoj naseljenosti i kretanje broja stanovnika vukovarsko-srijemskog kraja 1857.-1991. godine, u: *Zbornik radova Prvog hrvatskog geografskog kongresa*, Pepeonik, Z. (ur.), Zagreb, 299-314.
- Živić, D. (1997.a.): Basic Demographic Characteristics of the Displaced Population from the Croatian East, u: *Društvena istraživanja*, God. 6, Br. 28-29, 195-216.
- Živić, D. (1997.b.): Etnodemografski okvir srpske agresije na hrvatsko Podunavlje, u: *Acta Geographica Croatica*, Vol. 32, 145-160.
- Živić, D. (1998.a.): Brojčani razvoj stanovništva vukovarsko-srijemskog kraja 1857.-1991. godine, u: *Društvena istraživanja*, God. 7, Br. 6 (38), 847-872.
- Živić, D. (1998.b.): Razvoj etničke strukture Istočne Hrvatske u drugoj polovici 20. stoljeća, u: *Hrvatski geografski glasnik*, God. 60, 75-103.
- Živić, D. (1998.c.): Odabrane etnodemografske značajke vukovarsko-srijemskog kraja u XX. stoljeću, u: *Encyclopaedia Moderna*, God. XVIII., Br. 49, 175-186.
- Živić, D. (1999.): Promjene u dinamici i razmještanju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, u: *Društvena istraživanja*, God. 8, Br. 5-6 (43-44), 767-792.
- Živić, D. (2001.): Izravni demografski gubici (ratne žrtve) Hrvatske (1990.-1998.) uzrokovani velikosrpskom agresijom i neke njihove posljedice, u: *Društvena istraživanja*, God. 10, Br. 3 (53), 451-489.
- Živić, D. i Pokos, N. (2004.): Demografski gubici tijekom domovinskog rata kao odrednica depopulacije Hrvatske (1991.-2001.), u: *Društvena istraživanja*, God. 13, Br. 4-5 (72-73), 727-750.

Dražen Živić
**Stanovništvo Vukovarsko-
-srijemske županije**

Žuljić, S. (1980.): Razvoj sistema centara na prostoru SR Hrvatske, u:
Spomen zbornik o 30-obljetnici GDH, Zagreb, 267-277.

Žuljić, S. (1993./94.): The Ethnic Situation Along the Croatian-Serbian
State Border, in: *Croatia - a new European State*, Zbornik, Zagreb,
112-117.

Sažetak

Vukovarsko-srijemska županije predstavlja relativno dobro omeđenu prostornu sastavnicu Istočno-hrvatske ravnice koju obilježava reljefna, klimatsko-ekološka i historijsko-geografska homogenost. Na temelju karakteristika prostorno-geografske strukture razvidno je da je prirodna osnova (geografski položaj, reljef, klima, vode, šume, tla) ove županije veoma snažno utjecala na promjene smjera i dinamike demografskih kretanja. Složeni povijesni, politički, vjerski, kulturni i gospodarski odnosi u međuočnosu s povoljnim prirodnim uvjetima za naseljavanje rezultirali su specifičnim i dinamičnim kretanjem i razvojem stanovništva Vukovarsko-srijemske županije.

Od sredine 19. stoljeća do početka 1970-ih godina ovu županiju su karakterizirale relativno visoke stope demografskog rasta kao posljedica čestih i brojnih useljeničkih struja. Između 1971. i 1991. godine populacijska dinamika sve više slabi tako da stope demografskog rasta stagniraju. Rezultat je to pogoršanja osnovnih odrednica i sastavnica razvoja stanovništva, prije svega prirodnoga kretanja i vitalnih demografskih struktura, kao i jačanja emigracije. Između 1991. i 2001. godine broj stanovnika u županiji je smanjen. Ukupna depopulacija je izravna posljedica naslijeđenih destabilizacijskih činitelja razvoja stanovništva iz prethodnih razdoblja, ali i srbijanske oružane agresije, tj. relativno visokih demografskih ratnih gubitaka, napose u domeni ratnoga mortaliteta i prisilnih migracija.

Dominantan proces u razvoju dobno-spolne strukture stanovništva je demografsko starenje koje je determinirano sve nižim natalitetom te iseljavanjem mladog, reproduktivski najvitalnijeg stanovništva. U tom kontekstu treba promatrati i oblikovanje sve nepovoljnijeg demografskog okvira za formiranje fertilnih i radno-aktivnih kontingenata stanovništva koji se u Vukovarsko-srijemskoj županiji zapažaju već tridesetak godina.

Jedan od najvećih problema u stabilnom društveno-gospodarskom razvoju ove županije leži u sve izrazitijoj

prostornoj populacijskoj polarizaciji, naročito između gradskih i seoskih naselja. Danas je u sve tri gradska naselja Vukovarsko-srijemske županije koncentrirano gotovo 40% njezinoga ukupnog stanovništva.

Demografska i društveno-gospodarska revitalizacija Vukovarsko-srijemske županije mora počivati na usporavanju daljnje populacijske polarizacije, aktivnom pristupu rješavanju naraslih problema i uklanjanju ograničavajućih čimbenika prirodnom, stabilnom i uravnoteženom razvoju stanovništva ove županije.

Summary

The Vukovar-Srijem County can be described as relatively well bordered special component of East Croatian valley, which is determined by reliefic, climatological, ecological, and historical – geographic homogeneity. According to the characteristics of the spatial and geographical structures, it is evident that the physical – geographic elements (geographic location, relief, climate, hydrology, forests, and types of soil) of this county very strongly influenced the changes of directions and dynamics of the demographic processes. Complex historical, political, religious, cultural and economic relations in interaction with favourable natural (physical – geographic) conditions for settling resulted in specific and dynamic population development of Vukovar-Srijem County.

Form the middle of the 19th century until the beginning of 1970s this county was characterized by relatively high rates of demographic growth, which is the result of frequent and strong immigration. Between 1971 and 1991 the population dynamics weakens and the rates of the demographic growth were in stagnation. This is the result of deterioration of the determinants of population development, primarily of the natural change and vital demographic structures, as well as of the increased emigration.

Between 1991 and 2001 the population of the county declined. Total depopulation is a direct consequence of the inherited destabilising factors of the population development from the past, as well as of the Serbian military aggression, which caused relatively high war mortality and forced migrations.

The dominant process in the development of the age and sex structure of the population is demographic ageing, which is determined by constant decline of natality and emigration of the young population in reproduction age. The mentioned processes, that are present in Vukovar-Srijem County for more than thirty years, should be regarded as the cause of the constant deterioration of the

demographic conditions for forming of fertile and working contingents of the population.

One of the biggest problems in the stabilising of the socio-economic development of this county is the increase of spatial population polarisation, especially between urban and rural settlements. Almost 40% of the entire population of the Vukovar-Srijem County is concentrated in three urban settlements.

Demographic and socio-economic revitalisation of the Vukovar-Srijem County must be based on reducing of the further population polarisation, active approach towards the solving of numerous problems and overcoming of the limitation factors by natural, stabile and balanced population development.

Bilješka
o
autoru

Rođen 1968. godine u Vukovaru. Diplomirao, magistrirao i doktorirao na Geografskom odsjeku Prirodno-slovesno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Znanstveni je suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Predaje "Demografiju" na Studiju sociologije Hrvatskih studija. Bavi se demografskim i demogeografskim istraživanjima te istraživanjima demografskih gubitaka i posljedica Hrvatskog domovinskog rata. Objavio je sedamdesetak znanstvenih i stručnih radova u znanstvenim i drugim časopisima te knjigama i zbornicima radova. Sudjelovao na dvadesetak domaćih i međunarodnih znanstveno-stručnih skupova. Dobitnik Državne nagrade za znanost za društvene znanosti u kategoriji znanstvenih novaka (2001.). Oženjen i otac dvoje djece. Živi u Zagrebu.

Biblioteka STUDIJE, knjiga 11.

**STANOVNIŠTVO VUKOVARSKO-SRIJEMSKJE
ŽUPANIJE**
(odrednice i obilježja demografskih promjena
od sredine 19. do početka 21. stoljeća)

Autor:

Dražen Živić

Urednica:

Anka Mišetić

Recenzenti:

Alica Wertheimer-Baletić

Nenad Pokos

Nakladnik:

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Sunakladnik:

Ogranak Matice hrvatske Vukovar

Lektura:

Gordana Devčić

Korektura:

Ivana Žebec

Dizajn:

Zlatko Rebernjak

Grafička priprema:

TERCIJA, Zagreb

Tisak:

M.A.K. GOLDEN, Zagreb

Naklada:

400 primjeraka